

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE US

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

I

Нью-Йорк

1952 р.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE US

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

I

diasporiana.org.ua

*Symposium in memory of D. Doroshenko,
late President of the Academy.*

Редакційна колегія: Д. Горняткевич, О. Оглоблин, Л. Чикаленко

Головний редактор М. Ветухів

Літературний редактор В. Чапленко

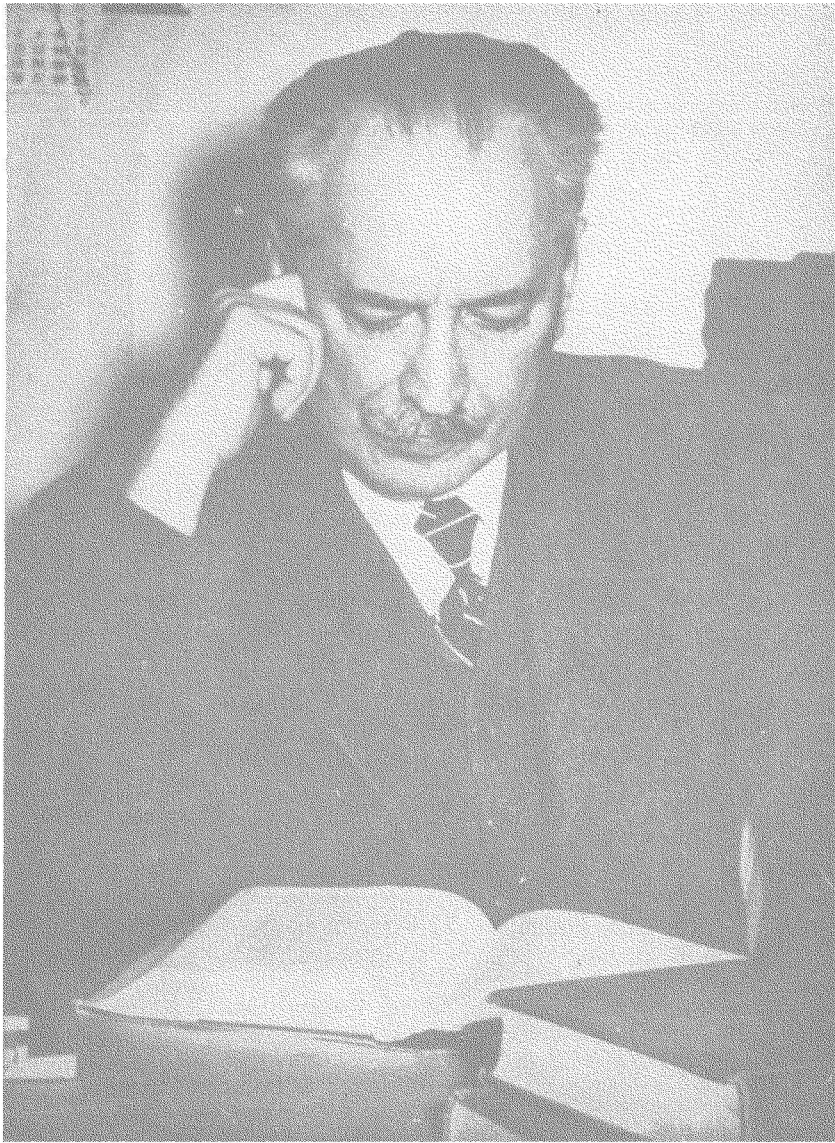
Керівник В-ва Ю. Тищенко

**Published for the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc.
by Ukrainian-American Publishing Co., Inc.**

*Світлій пам'яті Першого Пре-
зидента Української Вільної
Академії Наук*

ДМИТРА ІВАНОВИЧА

Д О Р О Ш Е Н К А

Д. І. ДОРОШЕНКО

(* 1882 — † 1951)

МИХАЙЛО ВЕТУХІВ

**ДМИТРО ІВАНОВИЧ ДОРОШЕНКО — ПЕРШИЙ
ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК**

Дмитрові Івановичу Дорошенкові була притаманна та багатогранність, широта, цілеспрямованість, що є характерними рисами провідних людей вирішальних в історії народів епох.

Обдарованість його різнорідно виявилась саме тому, що доля судила йому жити у переломовий період життя українського народу — в першій половині ХХ віку, в часі, що підніс нашу батьківщину на гребінь історії.

В плеяді сильних особистостей, що в часі відродження державности очолювали різні ділянки національного життя і з наказу історії мали бути одночасно і політиками, і державниками, і ученими, і громадськими діячами, — яскравіє і постать професора Дмитра Дорошенка.

Учений, державний діяч, громадський робітник, просвітитель. П'ятдесят років праці. Глибока ідейність, толерантність, різноманітність інтересів, гуманізм. А до того — чарівливість тонкого обдарованого освіченого інтелігента, що в своєму характері поєднував патриціянські риси старої дворянської родини, завзятість борця за ідею, європейську культурність.

Професор Дорошенко був ученим великої ерудиції — дослідник і неперевершений знавець української історіографії. У виданій 1942 року бібліографії праць Дмитра Івановича подано 804 назви. За останні 9 років він написав ще кілька. З важливіших праць Дмитра Івановича тут пригадаємо лише такі: „Історія України в 1917-23 р.р.” — 2 томи, „Нарис української історії” — 2 томи, підручник „Історія України”, „Слов'янський світ” — 3 томи, „Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу”. Написав він велику розвідку на 25 аркушів „Історія гетьмана Петра Дорошенка”. Також треба відзначити його „Історію Козаччини ХVІІ ст.” мемуграфію „Пантелеймон Куліш”, декілька робіт про Куліша, про М. Костомарова, Є. Чикаленка, В. Антоновича та багато інших.

Наука для професора Дорошенка — протягом усього його життя — була лише одним з виявів його творчого духа. В своїй душі, в своєму естві, він був не тільки учений, а й активний громадянин, що прагнув впливати на життя свого народу.

МИХАЙЛО ВЕТУХІВ

**ДМИТРО ІВАНОВИЧ ДОРОШЕНКО — ПЕРШИЙ
ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК**

Дмитрові Івановичу Дорошенкові була притаманна та багатогранність, широта, цілеспрямованість, що є характерними рисами провідних людей вирішальних в історії народів епох.

Обдарованість його різнорідно виявилась саме тому, що доля судила йому жити у переломовий період життя українського народу — в першій половині ХХ віку, в часі, що підніс нашу батьківщину на гребінь історії.

В плеяді сильних особистостей, що в часі відродження державности очолювали різні ділянки національного життя і з наказу історії мали бути одночасно і політиками, і державниками, і ученими, і громадськими діячами, — яскравіє і постать професора Дмитра Дорошенка.

Учений, державний діяч, громадський робітник, просвітитель. П'ятдесят років праці. Глибока ідейність, толерантність, різноманітність інтересів, гуманізм. А до того — чарівливість тонкого обдарованого освіченого інтелігента, що в своєму характері поєднував патриціянські риси старої дворянської родини, завзятість борця за ідею, європейську культурність.

Професор Дорошенко був ученим великої ерудиції — дослідник і неперевершений знавець української історіографії. У виданій 1942 року бібліографії праць Дмитра Івановича подано 804 назви. За останні 9 років він написав ще кілька. З важливіших праць Дмитра Івановича тут пригадаємо лише такі: „Історія України в 1917-23 р.р.” — 2 томи, „Нарис української історії” — 2 томи, підручник „Історія України”, „Слов'янський світ” — 3 томи, „Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу”. Написав він велику розвідку на 25 аркушів „Історія гетьмана Петра Дорошенка”. Також треба відзначити його „Історію Козаччини XVII ст.” мемуарграфію „Пантелеймон Куліш”, декілька робіт про Куліша, про М. Костомарова, С. Чикаленка, В. Антоновича та багато інших.

Наука для професора Дорошенка — протягом усього його життя — була лише одним з виявів його творчого духа. В своїй душі, в своєму єстві, він був не тільки учений, а й активний громадянин, що прагнув впливати на життя свого народу.

З молодих років він був зв'язаний з українським визвольним рухом. Його полонила громадська праця ще за студентських часів у Петербурзі в дев'ятсотих роках, і він цій праці був відданий до смерті.

До революції 1917 р. це була і праця журналіста в українській пресі, і низова робота в „Просвіті”, і влаштування українських свят, виставок, і організація українського театру і ін.

В 1917 році, коли все активне українське громадянство взялось за державно-творчу роботу, Дорошенко став серед найвідданіших і найактивніших будівників української держави. Член Центральної Ради з квітня 1917 року, він посідав ряд постів, будуючи молоду державу (помічник губерніяльного комісара Києва, комісар уряду для Галичини й Буковини, голова уряду п'яти українських губерній, комісар Центральної Ради в м. Чернігові). В уряді гетьмана Дмитро Іванович був міністром закордонних справ.

Потім, на чужині, Дмитро Іванович ще деякий час провадив політичну діяльність, зокрема був на чолі Українського Червоного Хреста на Балканах. Та згодом перейшов цілком на наукову й педагогічну діяльність, але й тут не був лише кабінетним ученим, а ученим-організатором, ідейним надхненником молодих учених, ученим-учителем. Величезна його роль, як організатора української вільної науки, що розвивається в той час, як наука на поневоленій батьківщині придушена.

Професор Українського Вільного Університету в Празі, директор Українського Наукового Інституту в Берліні, член Українського Наукового Інституту в Варшаві і нарешті президент Української Вільної Академії Наук — такі етапи діяльності проф. Дорошенка, як одного з стовпів організації і розвитку української вільної науки.

Дмитро Іванович був невтомним репрезентантом українського духового світу перед Заходом. Стоячи на рівні всесвітньої історичної науки, він містив численні статті з українською проблематикою в західньо-європейських наукових виданнях.

Українська Вільна Академія Наук горда з того, що її першим президентом був Дмитро Іванович Дорошенко — репрезентант вільної науки і борець за українську державність.

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

Д. І. ДОРОШЕНКО

(Спомини учня)

Я познайомився з Д. І. Дорошенком в 1926 році. З 1925 р. жив я в Берліні: спочатку працював на фабриках та взагалі брався за всяку можливу працю, а восени 1925 р. почав студії німецької мови в Institut fuer Auslaender Берлінського університету. Десять у березні 1926 р. я закінчив так званий Fortbildungskursus і склав іспит на право викладання німецької мови за кордоном (диплом учителя німецької мови за кордоном). Отже по іспиті став я оглядатися, що далі робити. Мені дуже хотілося далі студіювати в Берлінському університеті, і це бажання набрало ще більшої сили, коли доцент мого курсу старий Studienrat Rumpf заявив від імені Інституту, що дирекція рекомендує мені вступити до Берлінського університету дійсним студентом (бо інститут для чужинців не давав цього титулу; це була скорше підсобна і підготовча інституція). Ця рекомендація приходила не спроста: я був першим в нашій „Forbildungsguppe“ і скінчив студії з відзначенням.

Все це було дуже добре і бракувало тільки найважливішого: грошей. І тут сталося те, чого ми, студенти або кандидати в студенти, працюючи в Берліні, не сподівалися. Ми не знали, що йдуть переговори між німецькими урядовими колами і нашим гетьманом, що проживав у Берліні, про заснування українського Наукового Інституту. В усякім разі мені нічого не було відомо, хоч жив я тоді на знаній емігрантській Pape Strasse (на півдні Берліна) в бараках, де поміщалися разом українські й російські студенти, що користувалися опікою ІМКА. Жив, так би мовити, серед людей, але вістка про заснування Українського Наукового Інституту приходила, як якийсь несподіваний і дуже присмний подарунок. Український Науковий Інститут почав своє наукове існування з зимового семестру 1926-1927 року. На директора Інституту тоді покликано проф. Українського Вільного Університету в Празі Д. І. Дорошенка, а до професорської колегії, що стало працювала в Берліні, ввійшли такі вчені, як В. Липинський, І. Мірчук, В. Залозецький, трохи пізніше — З. Кузеля.

В цих моїх споминах я торкаюся першого періоду існування Інституту — 1926-1931, коли його директором був саме Д. Дорошенко.

В 1926 р. Д. І. Дорошенко був ще молодою людиною. Невеличкої, але стрункої постави, гарний на вроду брюнет, з блискучими карими очима, завжди пристойно одягнений (зимою в чорну або синю пару, літом у легку світлосіру), з невимушеними манерами старих дворянських часів, в яких сполучалися простота й почуття власної гідності, ввічливість і стриманість, спокійний, без будь-якої нерівності в поведінці з людьми — він робив на мене враження джентельмена англійського зразку. В 1926 р. я ще дуже мало знав земляків старшого покоління, а з нашими професорськими колами, працюючи роками на провінції, взагалі не мав ніяких стосунків. Тим більше заімпував мені Д. І. Дорошенко. Взагалі професорський склад УНІ репрезентувався добре, особливо через наявність такої особистості, як В. Липинський, який, на жаль, дуже недовго був членом професорської колегії і через хворобу мусів від'їхати до м'якшої кліматом Австрії.

Мій вибір упав на Д. І. Дорошенка. Коли я кажу вибір, то це не значить, що я слухав лекції тільки Д. І. Дорошенка. Від стипендіятів УНІ (я став стипендіятом з першого зимового семестру 1926-1927 рр.) вимагали обов'язкового студіювання в якійсь високій школі Берліна (пізніше і поза Берліном). Першими стипендіятами були переважно студенти Берлінського університету, до яких і я належав з того самого зимового семестру. Отже, мої обов'язки як студента і стипендіята були подвійні: з одного боку, я мусів слухати лекції і брати участь у семінарах моїх німецьких професорів, а з другого — слухати лекції наших інститутських професорів, найменше двох (я сидів здебільшого у Дорошенка і Мірчука), які читалися в помешканні Інституту українською мовою, та ходити на їхні ширші доповіді німецькою мовою, що відбувалися в аудиторіях Берлінського університету перед ширшим академічним колом слухачів — переважно німців.

Свого часу (саме перед першою світовою війною), як студент історично-філологічного факультету Київського університету, я вибрав собі спеціальністю історію та чимало навчився у таких професорів як Довнар-Запольський і Данилевич. Але це були або київський та новгородський періоди старої історії, або історія Росії. Так само в Берлінському університеті у проф. Геча, Штеліна й інших (особливо у першого) можна було здобути загальний образ історичного розвитку Східної Європи (та й то з російського штандпункту), але не історії України.

З науковою історією України я був дуже мало ознайомлений, і саме тим пояснюється, чому я відчував можливість слухати лекції та приймати участь в семінарі такого видатного спеціаліста, яким був Д. І. Дорошенко, як свого роду щасливий випадок. Для мене це був хліб насущний, бо я таким спо-

собом ознайомився з основами наукового трактування української історії.

З інститутських лекцій Д. І. Дорошенка стають на пам'яті мені читані протягом кількох семестрів нариси української історіографії, університетський курс української історії та курс української літератури. Першим із черги був нарис української історіографії. На мене робив цей курс української історіографії незабутнє враження. Коли читаєш „Огляд української історіографії” (Прага, 1923 р.) Д. І. Дорошенка, то зразу відчуваєш, яка велика різниця між цим оглядом і тими лекціями, що я їх мав щастя слухати в Берліні. „Огляд української історіографії” до неможливості сконденсований, це майже конспект, в якому дано основні лінії українського історичного процесу на тлі коротких характеристик істориків і історичних інституцій, а поза тим дається майже тільки перелік відповідних праць.

Лекції Дмитра Івановича були зовсім іншого характеру. Хто читав його університетський курс, що вийшов під назвою „Нариси історії України”, два томи, видання Українського Наукового Інституту в Варшаві (1932-1933) — а я прослухав його ще в Берліні, — той знає, як захоплюють пластичність і ясність його викладу. Іноді ця його праця читається як якийсь оповідання, не зважаючи на суто науковий тон опису. Взагалі лектор з нього був прекрасний. Проте Д. І. Дорошенко не був промовцем, агітатором, крикуном на політичній трибуні. Якось не можна його й уявити в такій ролі. Він ніколи не бив на ефекти, та й його голос, що зраджував м'яку, лагідну вдачу, не мав у собі того металу, який потрібний, щоб притягти увагу великої маси.

Та й у побудові його лекцій не було ніяких зовнішніх ефектів, риторичних випадів або звернення до анекдотики, щоб збудити приспану увагу слухача. Слова стояли на службі змісту, але змісту, поданого в високій мірі майстерно, пластично. Дмитро Іванович умів подавати історичні події або розвиток наукової думки про них так просто, ясно й зрозуміло, якби це все відбувалося перед нашими очима. Залюбки користувався він можливістю подавати цікаві цитати. Тим то часто було таке враження, ніби говорив сам за себе матеріал, ніби історичний розвиток ішов сам собою. Неначе на екрані розгорталася дія за дією, а той маг і чарівник, що робив цю ілюзію, тільки своїм голосом пригадував, що це не екран, а жива людина, яка перед нами відтворює стару історію України.

На мене лекції Дмитра Івановича робили чарівливе враження. Мені не доводилось ні до нього, ні після нього слухати академічного лектора, який би так захоплював мою увагу. Після декількох важких вислуханих за день німецьких лекцій я з насолодою слухав нашого професора.

Лекції Дмитра Івановича почалися в зимовім семестрі 1926-1927 р. Це був курс української історіографії. Я говорив

уже про те, що він значно різнився від його друкованого „Огляду”. Курс був дуже широко zakresний, з подробицями, яких не можна було знайти у відомих уже історіографічних працях. Дуже сильно була в нім заступлена історіографія козацької доби. Біографії козацьких літописців Грабянки, Величка тощо, наукова суперечка про авторство „Самовидця” або „Історії Русів”, аналіза їхньої ідеології і основних творів, те, що в них дається нового для історії України, вплив на пізнішу українську історіографію і т. д., — все це розгорталося в якийсь широкий гармонійний малюнок, що рівночасно яскраво характеризував і саму епоху.

Талановитість викладу виявляла себе саме в тім, що такий ніби сухий предмет, як історіографія, який в значній мірі був і джерелознавством історії України, в Дорошенковім викладі ставав живим, набирав фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молоду, чутливу до вражень душу.

Слухаючи з захопленням цих викладів, я іноді так губився, що забував записувати основні факти. Взагалі хотілося сидіти неперушно і тільки слухати. А це, звичайно, було неможливе, бо треба було хапливо занотовувати хоч основніше з того багатющого матеріялу, що його подавав Дмитро Іванович.

Пізніше, в роки мого ближчого персонального знайомства з Дмитром Івановичем я не раз просив його видати цей розширений курс української історіографії, бо це така потрібна і вченому, і студентові річ. Але що було робити? Не було й давця, і так залишалася невиданою праця, якої нічим ще й досі замінити. Звичайна доля талановитої української наукової книжки, написаної не на тему дня!

Брав я участь і в семінарі проф. Дорошенка. До Дмитра Івановича приходило кілька старших уже асистентів та стипендіатів, і з ними він працював не в системі просемінарів, а давав кожному певну науково-історичну тему з історії України для самостійного оброблення. Тоді Дмитро Іванович брав чималу участь у друкованих німецькою мовою журналах, — присвячених історичній слов'янській, а особливо східньо-європейській тематиці, в *Abhandlungen und Mittheilungen des Ukrainischen Institutes*, в *Zeitschrift fuer osteuropaeische Geschichte*, *Jahrbuecher fuer Kultur und Geschichte der Slaven* в *Zeitschrift fuer Slavische Philologie* й т. д.

З його статтей то науково-інформаційного, то історіографічного характеру особливо цікавою була для історика широка студія під заголовком: *Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropaeischen Literatur des XVIII und der ersten Haelfte des XIX Jhts.*” (*Abhandlungen des Ukr. Wissenschaftl. Inst. in Berlin*, Bd. I, S. 1-78). Для спеціаліста вона була вихідним пунктом для цілої низки глибших дослідів. Проф. Дорошенко подав у ній думки про Україну багатьох європейських подо-

рожніх, істориків, економістів і взагалі чужинців, що мали нагоду познайомитися з нашим краєм. Чимало з цієї тематики обговорювано й на засіданнях Дорошенкового семінару. Праця нашого принципала й правила за основу для детального обговорення окремих авторів-чужинців, що щось видрукували про Україну в XVIII і в першій половині XIX ст., — тим більше, що вона й складена була, як рамка для подібного досліду і давала короткі, але конкретні інформації про того чи того чужинця та його працю з української тематики.

Було в цій праці і кілька сторінок, присвячених німецько-угорському дослідникові історії України Йоганну Христіану фон Енгелю. Історичні праці про Україну цього видатного раціоналіста й творця першої наукової історії України появилися наприкінці XVIII ст., і хоч їх важливість була очевидна, але до того не було, крім окремих заміток у М. Грушевського та широкого обговорення в зазначеній праці Д. Дорошенка, не то що солідного досліду, а й більш-менш поважної спеціальної статті про нього.

Отже, одного разу Дмитро Іванович і звернувся з пропозицією до мене написати для семінару доповідь спеціально про Йоганна Христіана фон Енгеля як історика України. Я за кілька тижнів доповідь підготував, знайшовши в Пруській Державній Бібліотеці і праці самого Енгеля, і праці про Енгеля (особливо в енциклопедіях). Дмитро Іванович спочатку переглянув мою доповідь у себе вдома, зробивши навіть деякі стилістичні поправки, а потім її зачитано в семінарі і продискутовано порядком обговорення семінарських праць. Особливо цінною була вказівка самого принципала: при аналізі Енгелевої праці пильно вишукати в ній те, що вона давала нового — чи то методологічного, чи джерельного — для історії України.

Дмитро Іванович мав легку руку — бодай щодо мене. Діяльність Енгеля як історика України мене дуже зацікавила, а як саме тоді прийшов час, коли я мав взяти собі тему для докторської праці в Берлінським університеті, то я й зупинився на ній. Моїм шефом на полі східньо-європейської історії був проф. Геч, звичайний професор східньо-європейської історії Берлінського університету, і я з ним обговорив детально кілька тем, які приходили на увагу для докторської дисертації. Я був чомусь наперед переконаний, що я швидше впораюся з темою про Енгеля як історика України. Коли я запитав про це Дмитра Івановича, то й він погодився з цією думкою. Звичайно, були дуже поважні труднощі: обговорення праці якогось історика, та ще й широке (книжка), вимагає зовсім іншого методологічного підходу, ніж писання праці з історії якоїсь країни на підставі нового архівного матеріалу. Але я таки знайшов кілька добрих аргументів, які переконали проф. Геча в доцільності теми про Енгеля як історика України. Таким чином із семінарського реферату в проф. Дорошенка виросла досить

значна монографія про Енгеля як історика України на підставі якої її автор одержав докторський титул Берлінського університету.

1929 року, коли я скінчив Берлінський університет, проф. Д. І. Дорошенко запросив мене на асистента при його кафедрі історії України в УНІ. Як асистент я, зрозуміла річ, ще більше зблизився з Дмитром Івановичем, виконуючи для нього цілу низку наукових доручень (праця в енциклопедіях тощо) та й сам працюючи під його проводом над певною українською тематикою. В наших стосунках зайшла значна зміна. З коректних вони поволі ставали сердечними. Я мав дедалі більші можливості оцінити його не тільки як лектора й педагога, але й як добру, чутливу людину, бо не раз було так, що Дмитро Іванович знаходив шляхи й засоби, щоб допомогти мені з скромних засобів Інституту (поза стипендіями), наприклад, при операції сліпої кишки або при семестральних оплатах у Берлінському університеті, а почасти й для покриття витрат, зв'язаних із докторським іспитом та пізніше з частковим друком докторської дисертації тощо. Пізніше, коли я відвідував Дмитра Івановича і його високоталановиту, милу й гостинну дружину Наталію Михайлівну в Празі, ми вже були друзями, і Дмитро Іванович став з тих часів моїм духовним батьком, якого шанувати й любити я не перестану, поки й живу.

Як асистент, я написав чимало розвідок, що друкувалися в наукових і літературних виданнях українських або залишилися ще ненадрукованими. Серед них, пригадується мені, була одна, присвячена порівняльній характеристиці Карла XII і Петра I як державних мужів, а друга про похід Самойловича в Крим 1687 р. в освітленні тогочасної німецької преси. Не пам'ятаю вже, що привело мене до цієї тематики, але факт той, що ці теми були зачитані й дискутовані або в семінарі, або на загальних зборах Інституту, що теж регулярно відбувалися для обговорювання доповідей з української тематики і українською мовою.

З цими темами були пов'язані мої перші спроби у вивченні доби Мазепи і Великої Північної Війни. Трохи пізніше я написав і мою першу розвідку про Мазепу, що торкалася ставлення до Мазепи сучасної йому німецької журналістики. Будучи розробленою, вона стала підставою для моєї габілітаційної праці в Українському Вільному Університеті в Празі під назвою „Гетьман Мазепа в німецькій літературі його часу.”

Підчас цього першого, а потім і дедалі більшого зацікавлення Мазепиною добою сталася несподіванка, яка мала переломове, можна сказати, значення для моїх наукових дослідів. Вже не пригадую собі гаразд, як саме воно було. Здається, Дмитро Іванович і я йшли вулицями Берліна на якийсь виклад, і ось по дорозі мій принципал і звертається до мене: „Знаєте що, Борисе Дмитровичу? Ви тепер працюєте над добою

Мазепи, і я від усього серця вітаю ці студії. Але як би було добре, коли б ви розширили ваші студії і почали вивчати шведську мову, таку потрібну саме для цієї доби! Повірте мені, нам так мало відома науково-історична шведська література, а ще менше архівні джерела, включно до давно вже видрукованих. Є тепер і добра нагода ввести вас у перші основи шведської мови. Я познайомився з одною милою шведкою, панною Т., бібліотекаркою з Гетеборгу, яка тепер одержала наукове відрядження до бібліотек Берліну, і вона напевно захоче Вам допомогти”.

Для мене відкрилися нові перспективи. Звичайно, на таку пропозицію могла бути одна відповідь: беззастережна згода. Кілька днів пізніше Дмитро Іванович познайомив мене з панною Т., і ця шведська патріотка зразу ж заявила мені, що з присмністю і радістю готова мені допомогти. І це не були порожні слова. Ми умовилися сходитися в затишних коридорах Пруської Державної Бібліотеки. Я не встиг був і подумати над тим, де здобути собі шведську читанку, як її поклала передо мною панна Т., категорично заявляючи, що вона цю книжку дістала спеціально для мене і просить мене прийняти її на згадку. Озброєний цією книжкою (а в ній була і коротенька граматика шведської мови), я заходився пильно вчитися шведської мови, і не один раз можна було побачити нас обох десь у спокійному куточку великого передпокою Пруської Державної Бібліотеки, де я стиха прочитував шведський текст, перекладаючи його німецькою мовою, а шановна шведка виправляла мене і давала відповідні пояснення.

Потім я сам узявся читати шведські наукові книжки, звичайно, за допомогою словника. Спочатку це йшло нелегко, але як тільки я ближче познайомився з конструкцією мови, труднощі робили здебільшого тільки окремі незнайомі слова. Взагалі я підходив до вивчення мови з чисто практичного standpointу: дбав не про те, щоб говорити по-шведському або перекладати шведською мовою, тільки щоб досконало розуміти шведський текст в історичних працях та джерелах і ясно та точно перекладати його українською або іншими мовами. Це завдання, звичайно, теж нелегке, але значно легше, ніж повне опанування мови. Для мене, як історика, саме потрібна була спроможність перекладати шведські тексти іншими мовами.

Тимчасом і сам Дмитро Іванович зробив піонерський почин для інформації шведів про нашу історичну науку. Зв'язавшись з редактором основного шведського історичного журналу „Historisk Tidskrift”, він помістив тут 1937 р. чималу статтю про шведсько-українські стосунки в XVII і XVIII ст. у світлі новішої української історіографії. З українських істориків шведи до того часу знали тільки Костомарова, а тепер їм відкривалися очі на основні та зовсім невідомі досягнення українських істориків на цім полі.

Я був дуже вдячний Дмитрові Івановичу за ініціативу в справі вивчання шведської мови. Коли пізніше появилася моя монографія про Пилипа Орлика, для якої я використав силу шведської історіографічної літератури, у нас зовсім або дуже мало відомої, та шведських джерел, друкованих і мною самим знайдених, як от напр., листи П. Орлика до державних шведських мужів із Стокгольмського державного архіву, коли я саме на підставі шведської літератури і джерел написав цілу низку дослідів, що торкалися Мазепи і його доби, то все це я завдячую моєму знайомству з шведською мовою, а це знайомство мені підказав Дмитро Іванович.

Взагалі я шанував Дмитра Івановича й за те, що він умів так просто, без паради, а сказати б, „по-буденному” ставити важливі питання і рішати їх. Ота його так просто висловлена пропозиція вивчати шведську мову мала для моєї наукової діяльності кардинальне значення. Як учень мав я добру нагоду оцінити й другу цінну рису характеру Дмитра Івановича — його надзвичайну тактовність. Не пригадую собі моменту, коли б він щось сказав або зробив, що могло б мене образити. Він і мої праці критикував дуже обережно, але кожне слово треба було відповідно оцінити, бо воно мало вагу. Мій принципал звертав увагу і на зовнішню форму, і, будучи сам бездоганним стилістом, давав мені нераз доброго прочухана за недбайливу форму статей, а головню за русизми і польонізми, яких у мене було таки чималенько. Від нього я навчився зважати на мову, на її чистоту, ясність і досконалість, хоч був певний того, що майстерність, з якою Дмитро Іванович писав свої праці, — це Божий дар і що тут ніякі зусилля не допоможуть, бо одно — техніка, а друге — душа (передусім — стиль) у творах певної людини: одно можна здобути, а другого — ні.

Як зразок Дорошенкового стилю я рекомєндую прочитати його книжку „По рідному краю”, коли ще хтось матиме щастя здобути цю рідкісну тепер книжку, що вийшла другим виданням у Львові 1930 року. Це подорожні враження і замітки то з поля бою (Зборів, Берестечко), то з тихих стін гетьманських монастирів (Гамаліївський монастир тощо), то при огляді фортець (Кам’янецька тощо), з якими автор познайомився під час своїх мандрівок. Через увесь твір проходить якийсь теплий, трохи сумний тон. Буквально ступінь за ступнем, враження за враженням переживаєш усі почуття талановитого і чутливого автора, який переносить нас у стару козацьку Україну, славу, і таку многострадальну. Теплий і кольоритний тон оповідання робить неначе живими і конкретними людей і предмети, що їх подано на тлі розкішної української природи. Так може писати тільки обдарована від Бога людина, і я ще й тепер пригадую собі, з яким сердечним захопленням читав 20 років тому цю книжечку, коли мені подарував її Дмитро Іванович, як я ле-

жав у себе вдома хворий. На жаль, книжка лишилася у Берліні, і я її, певно, ніколи вже не побачу.

Отак мені було з моїм учителем: ніколи він не робив чогось для зовнішнього ефекту, не хвалився, не звертався до нас з промовами і поученнями, не робив капіталу з свого власного значення і таланту. Коли мав настрій, любив оповідати. І як приємно було в затишнім кабінеті Дмитра Івановича (в Празі, наприклад) слухати цих оповідань, а вони всі торкалися України і її долі. Залюбки слухав я про такі інтересні речі, як роботу Дмитра Івановича серед народу, про його діяльність у сільських „Просвітах” Катеринославщини напередодні першої світової війни, про прокидання національної свідомости в народі й т. д. Для мене було це своєрідним відкриттям „Америки”.

Я відчував, що я маю з моїм учителем персональний контакт. Між нами встановилися хороші відносини, сперті на обопільній довірі, але без фраз і якихбудь деклямацій. Ми співпрацювали в конкретній діловитій атмосфері. Так само ділово, як б сказав, прокладав Дмитро Іванович шлях для свого учня і в науку. Прокладав цей шлях, ставлячись з повагою до особистости учня, даючи йому вільну руку в наукових справах та зовсім не вимагаючи, щоб учень поділяв наукові думки свого ментора. Тим то з Дмитром Івановичем було так легко і приємно працювати.

Пригадую собі, як просто і буденно Дмитро Іванович підійшов до справи моєї габілітації. Одного разу я почув від нього: „Ось уже й час робити вам габілітацію!” І дійсно: ми сіли разом і обговорили докладно, що, коли і як треба для цього зробити. Звичайно, головною особою при цій габілітації при Українським Вільнім Університеті в Празі, яка відбулася 1932 р., був Дмитро Іванович, як головний рецензент моєї габілітаційної праці і як головний екзамінатор на засіданні філософічного факультету, бо іспити відбувалися перед факультетом.

Наприкінці 1931 р. наші стосунки на Берлінському ґрунті припинилися. Між заступником куратора УНІ Скорописом-Йолтуховським і проф. Дорошенком, як директором Інституту, йшла здавна боротьба за цілі і напрямні діяльності УНІ; п. Скоропис-Йолтуховський натискав на наукову пропаганду як основний стимул діяльності Інститута, Дмитро Іванович стояв за стислу науковість, хоч і не відмовлявся від пропаганди там, де вона була на місці: так, під проводом Дмитра Івановича ми, асистенти, працювали в енциклопедіях — звичайно, де було можливо — і заступали термінологічно і змістово українські тези. Напружені відносини між ними стали особливо помітні тоді, коли матеріальна база існування Інституту значно погіршилася і Інститут на довгий час був зданий на свої власні засоби. Десь наприкінці 1931 р. Дмитро Іванович виїхав до Праги і вже назад не вернувся.

Наприкінці 1931 року і я перестав бути асистентом Інституту, та й саму інституцію асистентури за браком засобів ліквідовано. Вернувся я до Інституту вже на початку 1933 року, зробивши перед тим габілітацію в Українському Вільнім Університеті. Запрошено мене на наукового співробітника Інституту на відділ Історії України (моя габілітація в Українському Університеті була саме з фаху української історії), і з цього приводу від деяких колег довелося вислухати грікі докори, що я, мовляв, посмів, після факту несправедливого ставлення до Д. І. Дорошенка з боку кураторії Інститута (Скоропис-Йолтуховський) зайняти його місце в Інституті. Звичайно, я й у голові собі не покладав „заміняти” Дмитра Івановича, бо Дмитро Іванович був директором Інституту і членом професорської колегії, а я став тільки звичайним науковим співробітником (спочатку я одержував тільки 50 нім. марок на місяць) і тільки пізніше, так би мовити, „втягся” в наукову колегію.

Коли б я своїм вчинком зробив дійсно кривду Дмитрові Івановичу, то він, не зважаючи на всю делікатність, дав би мені це відчутти. Але ті люди, що робили мені докори, не знали одного. Не знали того, що саме з приводу моєї кандидатури Дмитро Іванович і я мали довгі розмови, не знали того, що я приходив в Інститут не тільки за тихою згодою Дмитра Івановича (іншої не могло бути), але що сам Дмитро Іванович, хоч і був на ті часи в дуже напружених стосунках і з гетьманом, і з п. Скоропис-Йолтуховським, через певні канали (про що мені нічого не говорив, тільки натякав) робив натиск на впливових громадян, щоб провести мою кандидатуру, кандидатуру людини, далекої від усякої політики. І це він робив зовсім не тому, що так сердечно і добре до мене ставився. Він хотів, щоб українську історичну науку заступав у Берліні якийсь подаючий надії історик, і таким істориком він уважав мене.

І я скромно думаю, що я ці сподівання Дмитра Івановича виправдав. Коли б не ця матеріальна інститутська база (спочатку дуже мінімальна), то навряд чи появилися б у світ ті монографії, які мені з роками пощастило написати і про Мазепу, і про Пилипа Орлика, і про Данила Апостола (хоч ця праця і появилася у виданні Української Вільної Академії Наук, але написано її ще в Берліні). А втім, і в Інституті до мене поставилися так, що я мав повну можливість науково працювати. Мої обов'язки в Інституті не були важкими, і залишалось чимало часу для праці в бібліотеках і навіть для поїздок до Праги для читання лекцій в Українському Університеті.

Але те, що Дмитро Іванович покинув Берлін, було все ж таки для мене важким ударом. Я при звичайстві ділитися моїми науковими думками і „відкриттями” з моїм учителем, і частенько Дмитро Іванович додавав щось від себе, іноді спиняв деякі „відкриття” та скеровував мою фантазію на щось справді

важливе. Почалася доба інтенсивного листування. І який великий жаль, що всі листи Дмитра Івановича, написані до мене в Берлін, я передав 1945 р. одній особі, яка мала їх заховати в себе на горіді поза Берліном! Ця особа після того, як москалі зайняли Берлін пропала без вісти, і я й по сьогодні не знаю, що з нею сталося та де ті листи. Боюся, що вони десь загинули.

В цю пражську добу діяльності Дмитра Івановича я частенько наїжджав до Праги, і якими радісними були наші зустрічі! Я йому не перешкоджав, бо ставав, так би мовити, його нерозлучним адьютантом. Чи йшов Дмитро Іванович до музею — і я з ним, до бібліотеки — я й там чекав на нього, так само було й в Університеті. Ми разом обідали і розлучались десь аж увечорі, якщо я не мав власних лекцій чи якихось інших обов'язків. Під час наших прогульок Дмитро Іванович з великою охотою звертав мою увагу на коштовні бароккові будови і різні цікаві пам'ятки Праги; ходили ми разом і до музеїв.

Іноді бувало так, що Дмитро Іванович приїздив і до Німеччини. Саме тоді, коли я працював у Дрезденськiм державнiм архiві, влітку 1934 р. (тут знайшов я декілька нових цінних листів П. Орлика), приїхав до Дрездена з Праги й Дмитро Іванович, і я ходив з ним до державного архіву, де ми переглянули разом знайдені мною матеріяли. Архів був відчинений удень до 3-ої години, і у нас було ще багато часу, який ми провели у „великім саді” і в зоопарку. Умовились зустрітись ще раз: я мав провести Дмитра Івановича, який виїздив десь увечорі до Праги. Тоді саме приїхала й моя жінка з відпочинку в Саксонській Швайцарії, і я мав її теж вирядити в дорогу, бо вона верталася до Берліну. Якось сталося так, що я, влізши у вагон, щоб здобути їй ліпше місце, не встиг вискочити поки поїзд рушив. Не можна собі уявити, як я намучився! Одна думка була в голові: „Що подумає Дмитро Іванович, коли я своєчасно не вернуся назад!” А тим часом мій швидкий поїзд летів, як несамовитий, уперед і зупинився аж десь на півдорозі між Дрезденом і Берліном. Залізничники поставились до мене дуже непривітно, ніби до якогось афериста. Та, кінець-кінцем, я заплатив тільки за квиток від зупинки до Дрездена. Головне, що мусів на цій станції просидіти кілька годин, поки прийшов черговий поїзд. І, коли я прибув до Дрездена, була вже дванадцята година ночі, і Дмитро Іванович давно вже відїхав. Довелося писати навздогін жалісного листа з поясненням того, що сталося.

1936 року Дмитро Іванович переїхав з Праги до Варшави, як запрошений на катедру історії всесвітньої церкви православногo факультету Варшавського університету. З цього часу бачилися ми вже зовсім рідко, навіть тоді, як Дмитро Іванович після розбиття Польщі націонал-соціалістичною Німеччиною в 1939 р. вернувся назад до Праги, до Українського Уні-

верситету. Друга всесвітня війна дуже утруднювала всякі подорожування, але наше листування йшло далі заведеним ладом.

Перебуваючи в Польщі, Дмитро Іванович був посередником між мною і варшавським колом наших науковців. Ще раніше я познайомився з такими видатними українцями, як Лотоцький, Біднов, а листовно ще й з Прокоповичем. Особливо сильне враження на мене зробив Олександр Гнатович Лотоцький, людина бездоганної моральної чистоти, високої ідейної напруги, небуденної енергії, людина, що вклала усю свою душу в український національний визвольний рух. Дивлячись на цих двох визначних і невтомних робітників на полі української культури, на цих найвизначніших репрезентантів старої української гвардії — Лотоцького-республіканця і Дорошенка-гетьманця (обидва були великими приятелями між собою), таких юно-свіжих, не зважаючи на солідні літа обох друзів, повних енергії та бажання й далі працювати на користь України, працювати там, де цього вимагатимуть обставини (стара гвардія не мала, на думку Лотоцького, інших можливостей, як бути „прислугою на все”), прислухаючись до їхніх розмов, я мав щастя перебути не одну годину з обома українськими патріотами ще в затишних льокалях Праги, — я набирався нового духу, нової віри в те, що Україна, маючи таких людей, не загине, а знайде своє місце серед інших європейських незалежних націй.

Як відомо, проф. Лотоцький, будучи директором УНІ в Варшаві, розгорнув надзвичайно широку і плодотворну видавничу діяльність, друкуючи кожного року буквально десятки томів окремих монографій або збірників з різних ділянок україністики в рамках Інституту. За посередництвом Дмитра Івановича, що був уже в Варшаві і співпрацював в Інституті, я мав щастя потрапити в число закордонних наукових співробітників Інституту і примістити в його виданнях і мою монографію про П. Орлика та декілька статей про Мазепу, передрукованих у так званих „Мазепиних Збірниках”.

Коли друга світова війна скінчилася сподіваною катастрофою німців, а ми всі, як ті перелітні птахи, кинулися шукати нових берегів, ще вільних від совєтського впливу, я перемандрував 1945 р. через усю Німеччину і опинився на деякий час в Авґсбурзі, де, на мого превелике здивування і радість, застав Дмитра Івановича і Наталію Михайлівну в одному естонсько-латишсько-українському таборі поза Авґсбургом. Тут я мав знову можливість досхочу наговоритися про різні актуальні і неактуальні теми нашого минулого й сучасного. Були це дуже тривожні часи: більшовики ще претендували на видачу утікачів. Наші люди час від часу тікали в ліси, подальше від табору. Панували надзвичайно нервові настрої. Люди жили чутками, і кожна вістка про претензії більшовиків викликала острах, що ось прийдуть забирати наших людей.

Звичайно, і Дмитрові Івановичу було нелегко. Жив він чи то інкогніто, чи то під псевдонімом, але не ховався (хіба тільки на короткий час, під час небезпеки, і робив, як звичайно, українську роботу. Знову, під час мого перебування в Авгсбурзі (якихось три тижні), я став супутником Дмитра Івановича, як колись добрими старими часами в Празі, ходив з ним до різних українських установ, до церкви, до української гімназії, що, переїхавши з Чехії, розмістилася тоді у двох просторих дерев'яних бараках, їздив до Українського Допомогового Комітету на Юденберг 8, де Дмитро Іванович стояв на чолі благодійної української інституції (здається, Червоного Хреста) і з кількома співробітниками-патріотами почесно, без якихбудь грошових винагород допомагав, чим міг, нашим землякам.

Пізніше я зустрічався з Дмитром Івановичем не раз на численних українських наукових з'їздах, улаштовуваних то в Авгсбурзі, то в Міттенвальді й т. д. Але від тієї бадьорости, яка ще помітна була у нього на початку нової еміграції, не лишилося вже майже сліду. Основним настроєм його був тихий смуток, що повстав, може, й тому, що Дмитро Іванович мусів залишити в Празі весь свій науковий „запас”. А без нього вчений почувас себе як без рук, не було навіть відповідної книжки для готування до лекцій, і Дмитрові Івановичу доводилося читати з пам'яті, і це, може, йому, з його колосальною пам'яттю удавалося, але все ж було зв'язане з великими труднощами. Особливо болючим було те, що Дмитро Іванович депонував десь у Празі і найбільшу працю останніх років, свою велику монографію про гетьмана Петра Дорошенка, писану на підставі свіжого архівного матеріалу з польських архівів, матеріалу, що з огляду на знищення архівів став унікальною рідкістю. Та й обставини склалися так, що історик не мав великого поля для діяльності: всі бібліотеки й архіви, хоч почасти вартісні для східно-європейської історії, залишилися в сфері совітських впливів: у Берліні, Дрездені, Відні, Кенігсберзі, Бреславі (Вроцлаві), Данцігу тощо. Навіть відомі, легко приступні книжки стали рідкістю.

Можливо, це й було тим стимулом, який спонукав Дмитра Івановича шукати нового поля для своєї діяльності. Він покладав свої надії на Канаду, де йому запропоновано посаду професора Вінніпегської Колегії св. Андрея. Після довгих клопотів йому пощастило виїхати з дружиною до Канади. Складалося так, що президія Української Вільної Академії Наук мала переїхати в цілому своєму складі до Канади, де Дмитро Іванович, як президент Академії Наук, мав її очолити.

В Канаді Дмитро Іванович працював протягом кількох років. В 1951 р. тяжко захворів і швидко виїхав до Європи.

Коли мої колеги зустрічали Дмитра Івановича в Мюнхені, я був прикований до ліжка в лікарні міста Штаде, коло Гамбурга, а пізніше мусів перенести дуже нелегку операцію жовч-

ного пухиря. Як було гірко лежати в ліжку і тільки думками бути там, серед тих колег, що зустрічали мого незабутнього вчителя і друга. В перших же днях перебування в Мюнхені Дмитро Іванович несподівано помер 12. березня 1951 р. Найболючіше відчував я те, що не міг навіть востаннє попрощатися з дорогим Дмитром Івановичем і прибути бодай на його похорон.

Але таке вже моє щастя! Тож хай хоч ці невеликі спомини учня стануть тим скромним вінком, який я символічно кладу на могилу незабутнього вчителя.

ДАМ'ЯН ГОРНЯТКЕВИЧ

МАЛЯРСЬКИЙ ЦИКЛ ШЕВЧЕНКА „ПРИТЧА ПРО БЛУДНОГО СИНА*)

Обговорювати докладно цілу малярську творчість Шевченка в одній статті майже неможливо. Мистецька спадщина Шевченка занадто велика й різноманітна, щоб можна її було проаналізувати як слід у короткому огляді. Повний список малярських праць Шевченка містить більше, як 1000 картин і рисунків, як подає VIII т. академічного видання „Творів Шевченка”. А втім, наші мистецтвознавці правильно схарактеризували конгеніальність Шевченка-поета й Шевченка-мистця: поет доповнював мистця й навпаки, ніякої колізії між творчістю поета й маляра в Шевченка не було.

Многогранність Шевченка насувала дослідникам різні складні питання, на які вони не завжди давали влучну відповідь. І так у своїй праці „Про пластичну творчість Т. Шевченка” (повне видання творів Тараса Шевченка, т. XII. Варшава, 1937 р.) проф. Д. Антонович шукав для творчості Шевченка аналогії в історії європейського мистецтва й літератури і сягнув аж у глиб ренесансу. Антонович прирівняв Шевченка до Мікель Анджельо Буонароті. Але це порівняння не зовсім переконливе: Мікель Анджельо був перш усього велетнем у мистецтві, зате його поетична спадщина зовсім невелика, й не можна її ставити на рівні з різьбарськими чи малярськими архитворами цього геніального флорентійця. Натомість Шевченко-поет все ж таки вище стоїть від Шевченка-маляра абстрагуючи від того, чи його малярський талант у сприятливіших умовах був би розвинувся ще сильніше, чи, може, поет переміг би мистця. Якщо ми хотіли б шукати аналогій для появи Шевченка, тоді нам не слід було б запускатися аж так далеко в глибину віків: саме слав'янський світ видав ще одного великого поета й маляра в одній особі, а був ним поляк Станіслав Виспянський. З любови й болю до своєї батьківщини творили вони обидва свої літературні й малярські шедеври, в глибині своєї душі леліяли вони свою найкращу мрію і віру в невмирущість своєї нації й її культурно-історичну місію. Правда, Шевченко перестав бути виключно українським поетом, він перейшов уже до європейської літератури, зате Виспянський став тільки польським поетом і буде завжди незрозумілий для чужинців символікою чи містикою своїх творів.

*) На бажання автора в тексті цієї статті залишено деякі особливості його мови. — Літ. ред.

При основній аналізі малярської спадщини Шевченка насувається дослідникові одно важливе питання: чи між цими творами є такі, де відзеркалювався б світогляд поета й мистця одночасно? Звичайно, в портретах не бачимо цього, важливіші для нас його пейзажі, та найцінніші під цим оглядом його два цикли: „Притча про блудного сина” й „Живописна Україна”. На жаль, обидва згадані цикли не закінчені, й тому важко їх проаналізувати як слід, але все ж таки можна вже й на цій основі поробити підсумки.

„Живописна Україна” постала в рр. 1841-1844, отже під кінець студій Шевченка в Академії мистецтв, а „Притча про блудного сина” в рр. 1856-1857, під кінець його заслання.

Почну від „Притчі про блудного сина”. Сама ідея малювати низку картин на одну тему — не нова. Найстарші зразки таких циклів — це церковні ікони із життя святих або Христових страстей. Ця ідея впливає вже з самого пасивного становища глядача, читача або слухача вживатися в творчий процес даного автора, коли він розкриває в своєму творі цілу низку поодиноких моментів, які в'яжуться силою вражень в одну замкнену цілість. Від сили реакції залежить вартість твору. Пластичне мистецтво, а саме малярство й різьбарство обмежується з конечности до зображення лише одного моменту: це неначе кульмінаційна точка якоїсь дії, зачарування якоїсь візії. Щойно низка картин може доповнювати зміст і викликати в нашій уяві глибші почування. Тому малярі впровадили вже в XVIII. в. новий циклічний тип картин на одну тему. Так творили Гогарт, Гоя, Ходовецький, цей спосіб komponування перейшов і до мистецтва наших днів.

Шевченко склав саме на такий лад цикл малюнків на тему одної з найкращих притч Христових „Притчі про блудного сина”. Про свій задум він писав (дня 8. XI. 1856. р.) до Бронислава Залеського: „Нещодавно спало мені на думку змалювати в особах євангельську притчу про блудного сина. Ідея ця й сама по собі глибоко повчальна, а які проймаючі душу картини скомпонував я в своїй уяві до цієї правдиво моральної теми! Картини готові в найменших подробицях (звичайно в уяві), і коли б мені хоч найскромніші засоби, я б задубів над роботою. Я майже задоволений, що не маю тепер засобів, щоб розпочати роботу. Думка ще не дозріла, я легко міг би помилок наробити; виношую, як мати дитину в своїй утробі, а на весну, помолитися Богу, почну працю, хоч би й в харалубі. Якщо Бог мені допоможе здійснити мій намір, то з цієї теми вийде неабиякий завгрубшки альбом, і якби мені колись пощастило видати його в літографії, я був би найщасливішою людиною в світі”.

Видно, що Шевченко мусів ще перед весною взятися за роботу, коли вже 10. V. 1857. р. написав Бр. Залеському, що до тої пори він закінчив уже 8 картин „Притчі”, а цілість мала покищо обіймати 12 малюнків (на основі його дальшого листа

до Залеського з дня 26. VI. 1857 р.). Ширшу редакцію „Притчі” у виді цілого альбому, Шевченко залишив на пізніший час. Дня 10. V. 1857. р. він згадував у попередньому листі до Залеського: „Для „Блудного сина” я змішував бістру з тушем, і вишшов колір мало не сепії. Маю готових вже 8 малюнків. Перших чотирьох сцен ще не починав за браком моделів. Треба *російського типового купця*, чого тут немає. Я відклав це до Москви або до Петербурга.”

Це й усі основні пояснення Шевченка, які відносяться до самого задуму й виконання картин „Блудного сина”. Його пізніші додаткові завваги про них — це вже тільки рефлексії щодо наміченої ширшої редакції цього циклу, та які, на жаль, не мають значення коментаря, хоч походять від самого автора. Таким чином, слід розглядати ці композиції лише під оглядом їхнього змісту, а на всі інші питання, зв’язані з тим циклом, мусимо шукати відповіді в літературній творчості нашого поета.

Основна трудність у розумінні „притчі” в тому, що Шевченко, на жаль, не допровадив задуманого циклу до кінця. Після свого повороту з заслання, він швидко прохолов у першому запалі, присвятився графіці, а про „Блудного сина” не згадував більше ніколи. І так лишилося нам лише 8 картин, які обіймають шлях провин і злочинів, а врешті й кари сумного героя, при чому прологу не маємо зовсім, бо сам автор не дав нам його. Коли б не слова Шевченка, ми не мали б уявлення, що це притча про блудного сина, цей цикл можна б з рівним успіхом назвати: „Злочин і кара”. Шевченків „блудний син” — це радше якийсь самотник, що грішить сам і сам несе повну відповідальність за свої вчинки. Нема тут першої частини драми, але глядач властиво й не відчуває недостачі її: окремі сцени чергуються й творять замкнену цілість.

Та й тих 8 малюнків не легко було разом зібрати. Після смерти поета вони були розкинені аж у трьох місцях, тільки одна картина була на Україні в Чернігівському музею Тарновського, а решта в трьох російських колекціонерів у Петербурзі й в Москві. Академік Новицький зіставив їх у своїй монографії про Шевченка у такому порядку: 1 — блудний син програв у карти; 2 — сцена в шинку; 3 — п’ятниця; 4. — „сцена на кладовищі”; 5 — сцена вбивства; 6 — закований колодкою; 7 — кара шпіцрутенами й 8 — закований у кайдани. Коли мова йде про само зіставлення цих композицій у змістовому порядку, тоді можна б ідучи за цим принципом, поробити деякі зміни й так: т. зв. „сцену в шинку” поставити не на другому місці, а від неї зачати цілий цикл. Та, здається, Новицький вийшов з основи аналізу акцесорій: у першій картині бачимо в нього блудного сина в тому моменті, коли на столі залишив один із грачів три тузи — як доказ своєї перемоги, а другий сперсердя кинув на землю три дев’ятки. Противник

забрав як вигру останню сорочку блудного сина і на ньому zostались тільки шаравари, чоботи й з фантазією закинений капелюх. Ця сорочка, чи може, плащ, була б останньою частиною одягу, яку він міг ще втратити; в дальших сценах блудний син виступає завжди роздягнений до пояса. Але цей мотив — напів роздягнена постать блудного сина, не має — на мою думку, — рішального значення для змісту цих картин, в спадщині Шевченка залишилося ще декілька інших малюнків, в яких бачимо таку саму постать, також роздягнену до пояса, наприклад. „У киргизській кибитці”, „З товаришами в шатрі”, „Циган”, „В кайданах”, хоч вони — можна майже певно сказати — не належать до обговорюваного циклу. Це міг бути звичайний щоденний стрій засланців-співтоваришів неволі Шевченка, і він когось з-поміж них вибрав за модель до своїх композицій. Не виключене, що цей цикл починався не від гри в карти, а від сцени в шинку. Блудного сина характеризує тут гордовита постава, на голові в нього бачимо ще капелюх вищого урядовця, а в правій руці щось наче шпага. Це хвилина, коли він стоїть у якомусь виклику й чекає на противника. Може, почнеться там двобій, ще не зі зовсім низьких спонук, може, мотивом є тут навіть якась романтична пригода. Правда, тло мусить неприємно вражати глядача, якісь підозрілі типи сновигають на другому пляні, а вже найменше симпатичний п'яниця, що зовсім непритомний лежить у бочці. Звичайно, що таке докільля лише дискредитує „героя”, бо ніяких чесних справ не полагоджують у того роду норі.

Чергові картини відтворюють поступенно стан морального занепаду людини, яка котиться вниз: блудний син лежить десь під муром із чаркою в руці, бачимо тут уже хронічного алкоголіка, що ніколи більше не випустить її від себе. Біля нього колода карт, а попереду знову три тузи, які стали тепер підставою його заробітку. Колишній невдаха в грі опанував уже це ремесло на свій лад: навчився так обманювати інших, як колись його самого обманули.

Та ще більше понурим настроєм навіяна „Сцена на кладовищі”. Проф. Д. Антонович уважає її „не зовсім зрозумілою”, а акад. О. Новицький висловив здогад, що блудний син відвідує тут могилу свого батька, отже ми мали б перед собою картину покаяння. Але цей погляд непереконливий, бо ніщо в ній не доказує якогось акту розкаяння. Перш усього одна подробиця — пугач, що сидить на звалищах муру кладовища свідчить найкраще, що це ніч, отже чому ж син мав би приходити на могилу батька десь опівночі, а не вдень? Далше, годі собі уявити сина, що приходить поклонитися тіням батька й розхристаний сідає на нагробній плиті, а не стає навколішки перед нею? Подробиці композиції свідчать про іншу можливість. На другому пляні бачимо хрест, наче щойно витягнений з іншої могили, а біля нього каміння, мабуть, із свіжо розкопаної

землі. Під муром стоїть стара, обдряпана ікона. Блудний син сидить на плиті багатого купця й щось оглядає у місячному світлі, біля його ноги лежить люлька. Цілий зміст промовляє за те, що тут маємо перед собою не розкаяного сина, а нікчемного *грабіжника могил*, для якого не існують уже ніякі святощі.

Блудний син котиться чимраз більше вниз, він не вжахнеться перед ніяким злочином більше, навіть перед убивством. І врешті допускається й цього, та за яку ціну? Він вбиває в печері свого ближнього, щоб здерти з нього нашійний хрестик і як трофей — чи, може, в розчаруванні, що нічого більше при ньому не знайшов — показує його своїм товаришам при вогнищі.

Ціла серія злочинів доходить у сцені вбивства до свого завершення, після цього може прийти вже тільки розкаяння або заслужена кара. Замітне, що Шевченко вибрав цю другу можливість, розкаяння мало б прийти, може, аж згодом.

В другій частині цієї серії бачимо блудного сина спершу закованого колодкою, опісля його покарають одною з найжахливіших тортур, якої вживало давнє російське військово законодавство, а саме: кара шпіцрутенами. Засуджений переходив крізь шпалір солдатів, т. зв. „зелену вулицю”, які на команду сікли його. В кілька хвилин тіло вкривалося широкими рубцями, червоніло, синіло, летіли криваві бризки. Врешті його заковують у кайдани з якимсь другим в'язнем, і їх чекає вже тільки або досмертна тюрма або безповоротне заслання на Сибір.

Д. Антонович висловив сумнів, чи „Кара шпіцрутенами” належить до цієї серії, і робив здогад, що ця картина попала сюди помилково замість іншої, властивої, яка десь пропала. Не знаю, що нашому вченому підказало такий сумнів, бо сам малюнок підходить тематично зовсім добре до цього циклу. Врешті — як би воно й не було, ця картина не змінює ні в чому самого змісту притчі.

„Притча про блудного сина” Шевченка помітна тим, що вона доволі далека від тенденції свангельської притчі. Мимо того, що нема в ній початку, отже не знаємо абсолютно нічого, яке було відношення сина до свого батька, не знаємо рівно ж нічого ні про його покаяння, ані про поворот до батьківського дому. Ця відсутність прологу й епілогу, в яких був би відтворений властивий психологічний процес починаючи від морального захитання, а кінчаючи на пізнішому упокоренні блудного сина, навела б кожного вдумливого глядача на інші здогади. Та ми мусимо погодитися з підходом самого автора до цієї теми й прослідити її такою, яка вона є.

Спершу зупинімся зовсім коротко над мистецькими вальорами цих картин. Шевченко потрактував свою „притчу” тільки як проєкт до краще опрацьованого — у графічній техніці — завершеного твору. Мабуть, тому він і виконав свій цикл не

в фарбах, лише однотонно. Він задумував присвятити йому більше уваги й простудіювати його глибше. Дієва особа — блудний син, намальований з правила дуже дбайливо, нема найменшого сумніву, що хтось із спів'язнів позував йому як модель. Зате постаті на дальшому пляні гірше нарисовані, мальованні, ймовірно, з пам'яті. Це притаманне спеціально для цього циклу. Тло картин завжди настроєве, нагадує доволі часто картини флямандців. Символіка в загальному нескладна, це тільки доповнення змісту (сова—ніч, зіставлення карт до гри тощо), зате деякі труднощі насуває розв'язка таких деталей, як урядничий капелюх на голові блудного сина, при повній недостатці коментарів із боку самого автора.

Щоправда, Шевченко згадував в одному з листів до Бр. Залєвського, що незабаром він напише йому про зміст своєї притчі, але такий лист — якщо був написаний — не зберігся. Це могло мати свою причину. Його притча відзначалася, ймовірно, політичними тенденціями, отже писати про це щиро було дуже незручно з уваги на цензуру листів, яка напевно, торкалася в першу чергу засланців і в'язнів, а напевно теж і тих осіб, що листувалися з ними. Зрештою не виключене, що мнливий у своїх настроях Шевченко шукав незабаром після виконання свого циклу іншої, більш лагідної розв'язки цієї проблеми. На всякий випадок первісна тенденція Шевченка, висловлена наведеним реченням: „Які проймаючі душу картини скомпонував я в своїй уяві до цієї справді моральної теми”, стає явним залереченням його пізнішого погляду про „потребу ловкої, влучної, вірної сатири.” Вже в такому реченню, як: „Загальна думка доволі вдатно пристосована до нашого простацького кутецтва, але виконання її показалося не на мою силу” — відчуваємо помітне хитання, наш поет починає шукати інших можливостей вислову. Він згадує далі, що тут треба „ловкої, влучної, вірної та, головним ділом, не карикатурної насмішки, а властиво драматичного сарказму, що підходив би до творчості Федотова, Островського чи Гоголя. Отже ці завваги Шевченка мають чисто рефлексійний характер і не вносять нічого нового до змісту готових його картин.

Згадуючи про Федотова й Островського, Шевченко мав на увазі неприхильне ставлення тогочасної російської цензури до їх творів. „Я ніяк не годен зрозуміти, чому уряд захищає безпросвітність і злодійство” — так кінчає Шевченко свої міркування на цю тему. Але як Федотов, так і Островський не відзначалися такою глибиною думки, ані таким драматичним настроєм, яким насичена ціла творчість Тараса Шевченка.

Новицький шукав аналогії для „Притчі про блудного сина” не в малярських творах Федотова, а сягнув глибше, бо аж до XVIII. ст. і прирівняв її до циклічних романів англійського графіка Гогарта. Саме Гогарт впровадив до пластичного мистецтва цю нову форму творчості: давати низку картин, тема-

тично пов'язаних між собою з моралізаторськими тенденціями. Гогарт починав звичайно кожен серію своїх картин від гумористичного підходу, а щойно тоді переходив у дуже драматичний настрій. Для нас не має більшого значення, чи Шевченко бачив композиції Гогарта, чи ні, можна навіть сподіватися, що так, а саме під час своїх студій в Академії Мистецтв, але одно певне, що він не наслідував Гогарта ні в чому. Зрештою як Новицький, так і Антонович погоджуються в тому, що Шевченко став своєю „Притчею” вище від Гогарта й то не лише під мистецьким оглядом, але також щодо змісту.

Хоч водночас Антонович підходив доволі критично до тенденцій Шевченка в цьому циклі. Він пише буквально ось що: „Ці моралізування у зв'язку з малярською творчістю Шевченка звучать для нас зовсім новим і, ніде правди діти, для сучасного смаку не все приємним тоном. Не в тому справа, що в самому ставленні питання і в деталях міркувань не все гаразд, але саме моралізування, як претекст або підстава до мистецької творчості, тепер справляє немиле враження”. З цими міркуваннями не можна ніяк погодитися. Саме приклад Гогарта — найкращий доказ, що такий підхід не новий, а його твори якраз із моралізаторськими прагненнями, знавці оцінили дуже високо. Також чеський маляр Еміль Голярек не завагався „моралізувати” вже за наших часів своїм циклом „Катехизмові рефлексії”. Отже наведені слова Антоновича не мають переконливого значення.

Зрештою ні О. Новицький, ані Д. Антонович не дають розв'язки самого питання, як треба розуміти цей цикл.

Тут можна поставити три основні гіпотези щодо його значення: 1) „Притча про блудного сина” може бути низкою картин без соціальних, а тим менше політичних тенденцій; 2) циклом з алегоричним значенням і 3) з чисто політичними тенденціями.

Першу гіпотезу дуже легко заперечити. Шевченко виконав цих 8 картин під самий кінець свого довголітнього заслання. Він відстав тоді від т. зв. „ширшого світу”, й умовини російського товариського життя мусіли бути йому чужі. Коли ж прийняти можливість алегоричного значення, тоді розв'язку цього питання довелось би шукати в проблемі „Мертвих, живих і ненароджених земляків” поета. Цей вірш був — як відомо — спрямований на адресу українських ренегатів, що пішли ради хліба й кар'єри на вислуги до чужих народів, зокрема Москви. В такому випадку ми стояли б перед циклом картин із чисто символічним значенням. Але під тим кутом бачення ми могли б без більшого зусилля розв'язати значення найбільше яких двох або трьох картин: т. зв. „Сцену в шинку”, де „блудний син” стоїть у шапці урядовця, отже можна б його трактувати як звичайний тип кар'єриста. А далі: в останній картині „Закований у кайдани” „блудний син” міг би персо-

ніфікувати Україну. Ми бачимо його прикованим до ноги якогось другого спів'язня, що дуже нагадує своїм виглядом поляка, цю картину можна б назвати „тюрмою народів”, якою була й якою зокрема стала в дуже широкому розумінні теперішня Росія. Алеж як пояснити тоді таку картину жаху, як сцена вбивства чи грабінництва чужих могил? Попри це — від дати написання „І мертвим, і живим” у 1845. р. до виконання „Притчі” в 1857. р., минуло довгих 12 років часу. І саме тоді, коли Шевченко кінчив свій довголітній побут у російській неволі, де відбував неповинну кару за свою любов до України, коли тужив за нею цілим серцем, він мав би кинути своїм землякам таке важке обвинувачення, такий виклик? За віщо? Отже також і другий здогад показується в такому насвітленні зовсім безпідставний.

Саме це перебування серед звичайних кримінальних злочинців, між яких доволі рідко попадали політичні в'язні, мусів розбуджувати в Шевченкові тим сильніші почування відрази й виклику проти російського суспільного ладу. Він бачив у цих в'язнях вислід фатальних внутрішніх умовин у Росії, спертих на жакливому гніті, на забріханості й виявах недовір'я до власних громадян, система терору створювала систему злочинів.

Найімовірніша можливість, що саме зустріч із цими в'язнями, їхні оповідання, пізнання їх психіки спонукали Шевченка намалювати „Притчу про блудного сина”. Це була не тільки сума його переживань на засланні, не лише розкриття жакливої правди, яку він бачив і серед якої жив, але це мав бути одночасний його протест проти суспільного ладу в Росії. Врешті слід пригадати слова самого Шевченка, *що перша гас-тина „Притчі” мала відбуватися на основі його задуму в домі російського купця, отже безумовно з Росією зв'язаний її пог-ток і плянований кінець, і це має рішальне значення для нас. Ця одна обставина свідчить найкраще про ціль і зміст цілої композиції.*

Свій погляд хочу підтримати ще одним важливим доказом. В літературній спадщині Шевченка маємо чотири твори тематично зближені між собою, у яких за зміст править оповідання злочинця, що доконав низку важких провин і згодом — розкаяний — відбуває перед поетом неначе прилюдну сповідь, наказуючи йому описати свої прогріхи з метою

„суда — суда людського
у людей просити”.

Це два варіанти поеми „Москалева криниця” й рівно ж дві редакції поеми й прозового оповідання „Варнак”. У зіставленні цих чотирьох творів бачимо в їх змісті помітну градацію: у першій відміні „Москалевої криниці” діє ще якийсь сліпий зловіщий фатум, що нівечить щастя молодят, а врешті зводить і

самого праведного Максима із світу, тоді коли в обох варіантах „Варнака” поет виводить перед нами тип убивника, що діє свідомо, хоч з ідейних спонук, із пімсти за знищення його родинного щастя. Натомість в останній редакції „Москалевої криниці” виступає вже звичайний злочинець — що нищить усе з дуже нікчемних мотивів, для якого не було в житті ніяких святощів. Замітно, що всі ці чотири твори Шевченко написав на засланні, а саме: „Москалеву криницю” у першій редакції в Орській кріпості в 1847 р., „Варнака” (поему) там же в 1848 р., „Варнака” (прозове оповідання) в Новопетроському форті в 1853 р. й нарешті другий варіант „Москалевої криниці” там же дня 16. V. 1857 р. При чому слід відмітити, що час між роками 1850-1857 — це, зокрема в поетичній творчості Шевченка, доба мовчання. Від написання вірша „І досі сниться: під горою . . .”, що дуже нагадує своїм змістом і настроєм „Садок вишневий коло хати”, минуло сім років, поки поет почав знову віршувати, але це ще не той твір, в якому проявлявся б уповні його світогляд. Щойно під кінець свого заслання Шевченко написав у другій редакції „Москалеву криницю”, а далі „Юродивого” й „Неофітів”. Саме цей другий варіант „Москалевої криниці” (16. V. 1857) сходиться докладно з датою виготовлення картин „Притчі про блудного сина” (10. V. 1857).

Як згадано вище, темні герої цієї серії поем Шевченка діють із різних спонук, одні під впливом низьких, патологічних інстинктів (у другому варіанті „Москалевої криниці”), то знову з метою покарати злочини жорстоких панів („Варнак”). Замітне, що ці Шевченкові злочинці зв’язані ще з українським ґрунтом, в їх душах не погасають останні благородні почування, для них існують все ж таки якісь святощі, під впливом яких вони скоріше чи пізніше вернуться на властивий шлях. І так варнак, довершивши цілу низку нікчемних актів із пімсти й бажаючи врешті покінчити самогубством, побачив несподівано із Броварського лісу „святий Київ, храми Божі, що ніби з самим Богом розмовляють”, він важко заплакав і

„мов переродився . . .
Подивився кругом себе —
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда — суда людського
У людей просити.”

У цих людей існує ще бодай крихітка віри, й вона врешті спасає їх.

Але є в оповіданнях Шевченка ще один тип злочинця, наскрізь безнадійний, готовий на все, що вже ніколи не розкається, й що найзамітніше, він зв’язаний з чужим для нас середовищем — Московщиною. Це повість „Нещасний”, якої „героєм” є аморальна людина, справжній духовий дегенерат

Іполіт Хлюпін. Мати Іполіта Марія Федоровна, що віддалася за безідейну людину, ротмістра-пенсіонера, — це злочинна мачуха для дітей свого чоловіка з першого подружжя, натомість рідного сина — одинака Іполіта, виховувала в сліпій, примітивній любові, не бачила його хиб, в які він чимраз нижче скочувався. З одного боку вона використовує і кривдить нелюдським способом своїх пасербів: загарбує спадщину по їх батькові для себе, відтак через її каригідне недбальство бідолашний син її чоловіка Коля стає сліпим на ціле життя, а його сестру Лізу віддає до дому розпусти. Зате свого рідного сина відвозить сама до Петербурга на науку, з бажанням, щоб він здобув там освіту й зробив колись у житті кар'єру. Однак син розуміє інстинктивно життя так само, як його мати, книжка для нього зовсім чужа, а він пізнавши раз вартість грошей, орудує ними вже з ранньої своєї молодости по-своєму: викрадає їх у матері й витрачає, спочатку на ласощі, а згодом і на заспокоєння своїх низьких забаганок, саме в тому домі, де опинилася його нещасна двоюрідна сестра Єлисавета. Доходить врешті до того, що Іполітко заставляє свій плач за три карбованці в Юлії Карлівни, власнички сумної слави дому й задумує за всяку ціну здобути потрібну суму, цим разом у чужих людей, бо рідна мати стала вже обережна й ховала глибоко гроші від нього, не давала себе так легко обікрасти. Тому він іде до знайомих, повідомляє їх про смерть своєї матері й просить про збірку на її похорон. Таким чином зібрав дуже легко бажану суму ще й з надвишкою та втік із хати. Але як же ж здивувалися приятельки його мами, коли вони зійшлися в означеній годині на винос її тіла й побачили її дома — живою й здоровою, що подякувала їм за пам'ять про неї. Та подруги незабаром розчарували її й сказали їй правду, чого вони прийшли до неї. Марія Хлюпіна, хоч як здержувалась, та не мала одначе сили дослухати до кінця повісти про авантюри свого Іполітка; вигнала геть приятельок і післала служницю по вчителя. Коли педагог прийшов, вона попросила його написати заяву до поліції, що її син пропав. Того ж дня надвечір поліція повідомила Марію Федоровну про знайденого сина, запитуючи одночасно, що з ним зробити. Згодом учитель написав на доручення матері друге прохання аж до самого царя, щоб її сина вписано до війська рядовим салдатом, і він опинився в Орській кріпості. Тимчасом Ліза покидає жажливий дім і виходить заміж, а її чоловік виступив із позовом проти злочинної мачухи про зворот майна покривджених нею сиріт, за що Марію Федоровну заслали до далекого жіночого монастиря на вічну епітимію. Саме в Орській кріпості Шевченко звернув увагу на нового засланця, виродка Іполіта, а довідавшись, як сам згадує, не без труднощів про причину його кари, згодом написав своє оповідання в Новопетровському форті 24. І. — 20. ІІ. 1855. р. Він розгорнув перед очима читача широку карти-

ну, що в ній чергуються живо події й типи, насичені злом і моральною гниллю.

Врешті й в „Щоденнику” Шевченка (з датою 25. VI. 1875.) є згадка про одного з таких типових в'язнів із Новопетровської кріпости, прізвищем Порцієнко, з приводу перегляду роти командиром батальйону. „Дивне й незрозуміле для мене явище — цей огидний юнак. Де й коли він встиг так глибоко заразитися всіми препоганими моральними хворобами? Немає мерзоти, до якої б він не був здібний. Романи Сю з їх огидними героями — нікчемні ляльки перед цим двадцятилітнім недолюдком. І це син статського совітника, отже не можна думати, щоб не було засобів дати йому не якенебудь, а порядне виховання. Чому дбайливий наш уряд своєю недоречною опікою розтліває мораль простого салдата? Дім праці, тюрма, кайдани, канчук і неісходимий Сибір — ось місце для цих огидних тварюк, а зовсім не солдатські казарми, де й без них багато всякої наволочі. До прибуття мого в Орську кріпость я й не уявляв собі існування цих гидких виродків нашої православної громади. І перший цього розбору поганець вразив мене своїм шкідливим існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він теж „нешасний”, такий самий, як і я, „розжалуваний” і — значить мій товариш стану та квартирі, себто казарм. Слово „нешасний” мало для мене завжди зворушливе значення, поки я не почув його в Орській кріпості. Там воно для мене залягло, й досі я не можу повернути йому первісного значення, бо я досі бачу тільки поганців під фірмою нещасних. З доручення бувшого генерал-губернатора, доволі видатного політика Обручова, я мав нагоду просидіти під арештом в одному казематі з колодниками і навіть з таврованими каторжниками та переконався, що цим злочинцям слово „нешасний” більше до лиця, ніж цим розтлінним синам безобличних егоїстів-батьків.”

Також у другій своїй повісті п. з. „Близнята” Шевченко відтворює подібну постать морального дегенерата Зосима Сокирина, справжньої жертви російського військового виховання. Зосим враз із своїм братом Саватієм виховувався в домі свого прибраного батька сотника Ничипора Сокири, свідомого й ідейного українця, який віддав обох хлопців на науку до духовної семинарії в Полтаві. Після закінчення її обидва молодці розходяться: наскрізь чесний і гуманний Саватій відбуває медичні студії, а Зосим, на бажання прибраної мами, вступає до кадетського корпусу. Саватій стає лікарем: навіть у найтяжчих хвилинах свого життя він не заломлюється духово. Так, наприклад, відбуваючи примусову „відкомандировану” санітарну службу за безплатні студії в університеті, попадає в киргизькі степи, працює поміж засланнями по різних фортах, але думками лине в рідну Україну, мріє про поворот до Переяслава, на хутір своїх прибраних батьків. А коли його мрії здій-

снилися, він одружується з освіченою дівчиною-українкою. Зовсім інший шлях вибрав його рідний брат Зосим: ще в корпусі кадетів під шкідливим впливом тодішньої здеморалізованої молоді він навчився інакше розуміти життя, його ідеалами стають карти, алкоголь, нівечення жіночої чести. Це ще один із галерії Шевченківських блудних синів. Він намагається затерти навіть своє національне обличчя, змінюючи прізвище Сокира на Сокирин, це тип зовсім безхарактерної людини, здібної до найчорніших вчинків, що не вагається за своїм поворотом на хутір під Переяслав навіть прибрану маму викинути з хати.

Проф. Павло Зайцев слушно завважує, що „Шевченко в своєму „Щоденнику” просто називає російські корпуси кадетів „чоловіковбивцями”, а в повісті „Мандрівка” наводить другий яскравий приклад сумних наслідків російського військового виховання. Ціла ж частина поетового „Щоденника”, що її написав він у форті Новопетровському, — це один великий акт обвинувачення проти російської армії, як джерела всякої деморалізації”.

Та, мабуть, з усіх згадуваних поем і повістей Шевченка „Нещасний” найбільше підходить своїм змістом до циклу малюнків „Притчі про блудного сина”. Дуже жива акція „Нещасного” повна драматичних, то знову трагікомічних ситуацій, ця єдина повість Шевченка може вповні нагадувати своєю структурою Гогартівські циклі. І саме прирівняння „Притчі” до змісту „Нещасного” можна зрозуміти заввагу Шевченка, який писав про свій малярський цикл, що ця тема підходила б краще Федотову, ніж йому. Все ж таки „Притча про блудного сина” — в готових малюнках, — це справжня драма, без яких-небудь трагікомічних епізодів, із своїми „проймаючими душу картинами”, про що Шевченко згадував у своєму листі до Б. Залеського, драма — ще жахливіша від „Нещасного”, яку відкрило йому саме життя. Сумними героями цієї трагедії були варнаки, злочинці, в’язні, з якими Шевченко коротав свій вік на засланні. Тоді ж саме (під кінець 1857 р.) наш поет у своєму „Юродивому” кинув таке важке обвинувачення в бік своїх гнобителів, що свідчить проречисто про його тогочасні душевні настрої:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, Всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока!
Як сотнями в кайдани гнали...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,

А я полину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії . . .

Отже в душі поета за ті довгі роки заслання накипіло, він бачив довкруги себе зло, цілі роки мовчав, аж врешті заговорив і словом і пензлем. Відкрив нам Росію з усіми тогочасними її страхіттями в „Москалевій криниці”, „Варнаку”, „Нещасно-му” і в „Притчі про блудного сина”. Шевченко ніколи не хитався в своїх патріотичних почуваннях. Його любов до України була настільки велика й беззастережна, як і його ненависть до Москви. І ці стихійні національні почування мусли врешті виявитися в малярстві, як він виявив їх так сильно й ясно в своїй поезії.

І який соняшний контраст до „Притчі про блудного сина” маємо в першому малярському циклі Шевченка „Живописна Україна”, виплеканому в його душі з любов'ю і задуманому так широко! В альбомі, що вийшов у 1844. р., появилися такі офорти: 1) „Судня рада”, 2) „Дари в Чигирині”, 3) „Старости”, 4) „Казка”, 5) „Видубицький монастир” і 6) „У Києві”. Одночасно реклямний проспект заповідав появу наступних серій такого змісту: 1) красвиди Чигирина, Суботова, Батурина та Покровської церкви на Січі; 2) „Похорон дівчини”, „Ой ходив чумак сім років по Дону” (пісня), „Перезва” (весільний обряд) та „Обжинки”; 3) Іван Підкова у Львові, Сава Чалий, Павло Полуботок у Петербурзі, Семен Палій на Сибірі. Дальші зшитки мали обіймати все, що таке дороге українському серцю: церкви, укріплення, могили, картини народнього побуту, ілюстрації до народніх пісень, а врешті історичні події від часів Гедиміна аж до Руїни.

Часи кріпацтва на Україні не могли витворити ні одного такого суспільного шару, що був би в силі поповнити стільки злочинів, які Шевченко змалював у своїй „Притчі”. Новицький слушно підмічує, що й в російській літературі зустрічаємо подібний твір — „Записки із мертвого дома” Достоєвського, з подібними типами каторжан, як у Шевченка. Такі патологічні типи виступають теж у „Братах Карамазових”.

„Притча про блудного сина — це не романи в ілюстраціях Гогарта, це сміливо зображене зло, без натяків, а мабуть, і без символів. Можливе, що в пізнішій редакції Шевченко був би підійшов до цієї теми інакше, епічніше і в більш вишуканій формі. Але саме тому, що це був його перший задум, спертий на малярських студіях із тих самих моделів, що були сумними героями злочинів і зла, ця серія стає тим більше переконливою, вона має вартість документу.

Мимохіть насувається питання: в чіх ще літературних або малярських творах відбився так живо національний світо-

гляд, як саме у цих двох циклях Шевченка? Зразу приходиться на думку Гоголь із своїм „Тарасом Бульбою” й „Ревізором” та „Мертвими Душами”. Але „Ревізор” чи „Мертві душі” — це тільки сатира, це ніякий маніфестаційний протест проти традиції тиранії в Росії. Після Шевченка щойно другий великий мистець здобувся на такий дужий протест, а був ним — здавалося нам колись — далекий нам Ілля Ріпин. І в його творах бачимо ясний відблиск його світогляду: з одного боку пересуваються перед нашими очима такі картини нужди й жаху, як „Бурлаки”, або „Іван Грозний”, а з другого „Запорожці пишуть лист до султана”, „Садко”, „Досвітки” й „Не ждали”. Спеціально „Не ждали” є неначе національним визнанням Ріпина. Це сцена повороту з заслання українця, — політичного в'язня. В картині його найближчі всіляко зустрічають його: діти вже не пізнають свого батька, дружина вжахнулася, побачивши чоловіка, лише одна мати підіймається з крісла, щоб сердечно привітати сина. На запит глядача, хто цей засланець, за що він терпів, Ріпин дає дуже дискретну, але яку ж повну змісту відповідь: на стіні бачимо портрет Шевченка, а поруч нього другий — Куліша.

Цей самий Ріпин буде описав малювати портрет Василя Тарнавського на козацькій гарматі, намалює згодом і самого Шевченка для Канева, до світлиці поета на Чернечій Горі. Аж врешті виконає проєкт пам'ятника Шевченкові (в 1908. р.) з епітафіями, де буде звеличувати поета й нашу „прекрасну Україну”.

І саме Шевченко розбудив національну свідомість Іллі Ріпина!*)

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитро Антонович. — Пластична творчість Т. Шевченка. Повне видання творів Тараса Шевченка т. XII. Український Науковий Інститут. Варшава—Львів, 1937 р.
2. Ол. Новицький. — Тарас Шевченко як маляр. Наклад Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів—Москва, 1914 р.
3. Тарас Шевченко. — Твори. VIII том. Повне видання творів Тараса Шевченка. Український Науковий Інститут. Варшава—Львів. 1936 р.
4. Повне зібрання творів Тараса Шевченка під ред. Сергія Сфремова, т. VIII, малярські твори Шевченка. Київ, 1931 р.

*) Транскрипція прізвища Ріпина викликає в наших лінгвістів деякі застереження, мовляв слід писати Рєпин, а не Ріпин. Коли ж зважимо, що Ріпин підписувався по-російськи через ѣ, яке відповідає українській букві і, справа є зовсім ясна.

МИХАЙЛО МІЛЛЕР

ТРЕТІЙ ЦЕНТР РУСИ — ТАНІЯ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Арабські автори X ст. згадують про три центри Руси. Найдавніші відомості маємо в Аль-Балхи (920 р.), в Аль-Істархи (930 р.), далі в Ібн-Хавкаля (кінець X ст.). В середині XII ст. повторює це Ідрісі. Треба думати, що були ще якісь давніші джерела, що з них згадані автори брали ці відомості, але ті джерела до нас не дійшли. У деяких рукописах написано Танія, а в деяких — Артанія. З цього видно, що назва міста або краю — Танія, а „ар” — артикль або приросток. Декотрі з філологів вважають його за окреме слово угорського походження, що означає „обгороджений”, „оборонений”, але можливо також, що це арабський артикль, такий, як у назві „ар-Русіє”, тобто змінений „аль”. Танію як третій центр Руси вбачають у Надозів'ї історики Д. Іловайський, С. Юшков, В. Пархоменко, В. Мавродин, а також М. Грушевський з його школою.

З другого боку, взагалі існування Надозівської Руси, за яку свідчили лише нечисленні письмові відомості, довгий час дискутувалось в історичній науці. Більшість істориків, особливо новішого часу, намагались довести існування в Надозів'ї в X-XIII ст.ст. осілого слов'янського населення.¹⁾ Проте були й супротивники цього погляду, які вважали, що Біла Вежа, „Руський порт”, або „Росія”, та Тмуторокань тимчасово перебували в руках руських князів-завойовників, що не спирались на місцеву слов'янську людність. Таку розбіжність поглядів у цьому питанні обумовило те, що історики, дослідники цього питання, мали в своєму розпорядженні лише невелике число випадкових та розкиданих по різних письмових джерелах згадок про слов'ян у Надозів'ї, і тих фрагментів ніяк не вистачало для вирішення питання в цілому та для реконструкції більш-менш повної історичної картини.

Тим часом за останні 20-30 років археологічна наука в своєму розвитку пішла далеко вперед, зливаючись з історією, виявляючи хронологічні дати, окремі епізоди, події й окремі

¹ В. Пархоменко. „Третій центр Руси”.

С. Биковський. „К вопросу о трех центрах древнейшей Руси”.

В. Мавродин. „Славяно-руское население Нижнего Дона и Северного Кавказа Ученые записки Лен. Пед. Инст. XI, Л. 1939.

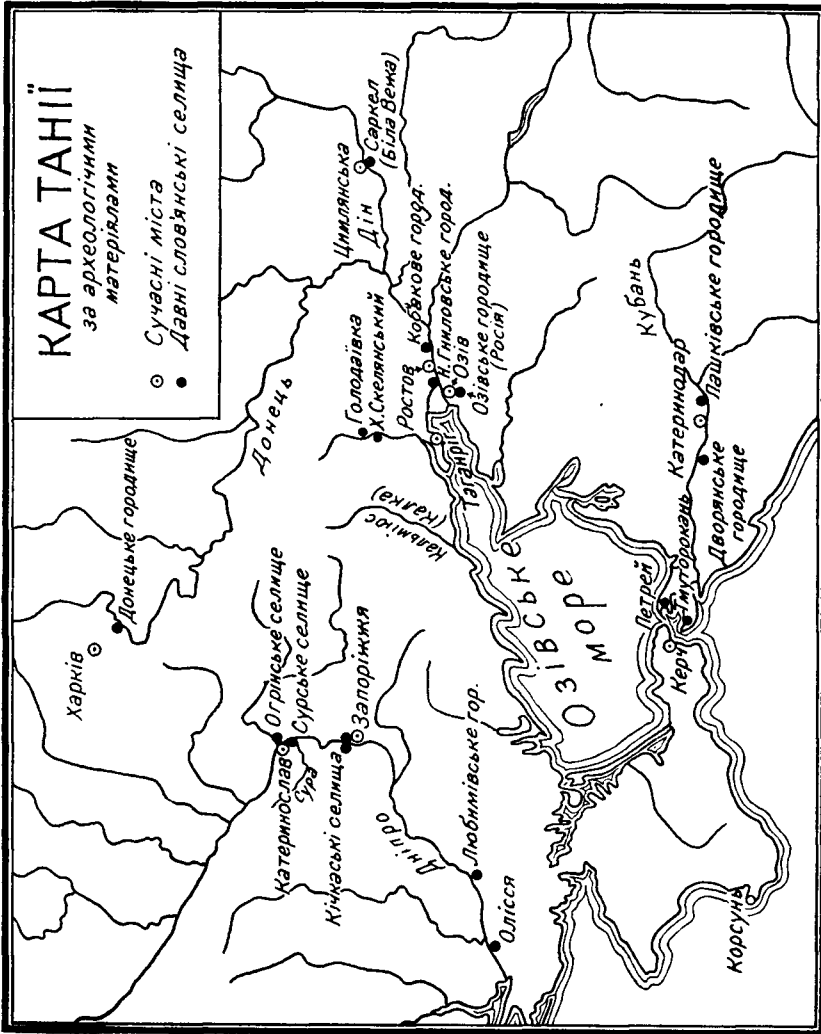
уявлення, підводячи під них непохитний фактичний ґрунт. Так сталося і з історією Таниї. Останнім часом в Надозів'ї знайдено таку кількість різного роду слов'янських пам'яток — залишків міст і селищ, кладовищ, окремих поховань та різних речей документального значення, що тепер це питання набуває вже виразної ясності. І таких слов'янських пам'яток в Надозів'ї знаходять дедалі більше. Вони доповнюють та пояснюють скупі відомості письмових джерел та разом з ними дають змогу не тільки остаточно вирішити питання про Надозівську Русь-Танию, але й відновити досить повну та ясну історичну картину цього „третього центру Руси”.

Не наводячи тут дискусії про Надозівську Русь, вкажемо лише на окремих найвиразніших заступників двох основних течій в історіографії. Гарячим оборонцем Надозівської Русі-України був проф. Грушевський. У своїх працях він доводив, що вже в половині X ст. Тмуторокань була українським містом. Докази слов'янського населення на Дону М. Грушевський вбачав у городищі „Дінець”, у християнських церковних речах, знайдених у звалищах Саркела, можливо, в полонецьких містах над Доном: у гирлі Дону — „Руський порт”, вище по Дону — „Руське село”, бродники. Рубрук в середині XIII ст. називає Дін межею Руси. М. Грушевський пише: „Маємо виразні вказівки з першої половини X ст. про Київські впливи на землях Нижнього Дону і Озівського узбережжя. В умові Ігоря з Візантією 944 р. руський князь зобов'язується не перепускати на кримський бік чорних болгарів, що жили на кавказькому боці Озівського моря: „А о сих же, іже то приходять Чорнії Болгаре і воюють в страні Корсунстій і велім князю руському, да їх не пускаеть: пакостять страні той”. Далі М. Грушевський нагадує, що за руських князів у Тмуторокані була єпископська катедра. Але на той час (1910 р.) М. Грушевський не мав ще достатнього матеріялу, щоб виділити в своєму викладі історію Надозівської Русі в окрему тему. Так само і в примітках він не групує джерел навкруги цього питання.²⁾

Як видно з наведених вище висловів М. Грушевського, він цілком правильно, в основі, вирішив питання Надозівської Русі-України. Ба більше: він також цілком вірно, перший з істориків, скільки мені відомо, об'єднав Білу Вежу з Тмутороканню в розумінні єдиної Надозівської Русі.

Особливо наочно виступає вірність історичної побудови М. Грушевського в порівнянні з концепцією в цьому ж питанні видатного російського історика Ю. Готьє, який виступає як заступник супротивного напрямку. А Готьє ж виступив на 20 років пізніше від М. Грушевського, коли наука виявила вже

² М. Грушевський. „Історія України-Руси”, т. I, вид. 3, К. 1912 р. стор. 195, 229, 242, 417, 461, 486, 511, 522.

такі археологічні факти, яких за часів М. Грушевського ще не було!

Ю. Готьє пише в 1930 році: „Немає ніяких історичних відомостей, що доводили б існування навкруги Тмуторокані руського, себто слов'янського населення. Ніякі археологічні пам'ятки не дозволяють покищо припустити таку гіпотезу. Знаменитий Тмутороканський камінь — єдина матеріальна пам'ятка, що свідчить про руську владу в цьому віддаленому від руських земель пункті. Далі, Тмуторокань зайняли руські не пізніше, а може й трохи раніше від походів Святослава. Проте зайняття Тмуторокані не було народним надбаням і не позначало успіхів слов'янського колонізаційного руху... Володіння Тмутороканню не було підкріплене місцевим слов'яно-руським населенням". І наприкінці: „Про слов'янське населення на Нижньому Доні, як ми вже знаємо, не могло бути й мови”.³⁾

Наведені концепції двох видатніших заступників історичної науки української й російської, як бачимо, цілком протилежні і свідчать про розбіжність історичної думки в питанні Надозівської Русі-України. Новіші ж археологічні матеріали, що їх наводимо далі, свідчать про те, який був правий у своїх гіпотезах та побудовах М. Грушевський і як помилявся в цілому і в подробицях Ю. Готьє. Взагалі ж кажучи, суперечності в поглядах на історію Надозів'я чималою мірою походили від недостатніх та неповних письмових відомостей і майже повного незнання слов'янських пам'яток на Нижньому Доні та Кубані. Проте з розвитком методів археологічних дослідів, з поширенням археологічних розшуків та нагромадженням матеріалів особливо за останні 30 років, туман, що вкривав ранню історію Надозів'я, помалу розходитьсЯ. Перед наукою виступають цілком певні й незаперечні археологічні матеріали, що не тільки доповнюють та пов'язують між собою фрагментові історичні відомості, але й підводять під них реальну базу. Виявляється, що археологічні докази щодо слов'янського заселення Надозів'я є, та ще й у великій кількості. Тільки давніш їх не розуміли й не шукали, а тому й не знали. І так виступає перед нами реальна історія загадкового та романтичного українського князівства — Тмутороканського.

Нижньодінська та надозівська група слов'янських пам'яток

Описуючи далі слов'янські пам'ятки Надозів'я, звичайно, не наводимо всіх дрібніших відомостей, обмежуючись переліком та найкоротшою характеристикою кожної з них. Разом з тим наводимо до кожної в примітках джерельну літературу.

³ Ю. Готьє. „Железний век в Восточной Европе”, М.Л. 1930, стор. 89, 90, 288.

Лише від 1923 р. археологічна експедиція ГАІМК під керівництвом проф. А. Міллера, почала систематичні наукові розвідки та дослідження на Нижнім Доні, і ці досліді тривали кілька років. Далі досліді провадив учень проф. А. Міллера проф. Артанов. Та одночасно, роками 1923-29, археологічні розвідки та розшуки робив і сам проф. М. Міллер, спершу над р. Мікосом, а далі понад північним узбережжям Озівського моря. Всі ці праці дали цінні висліди, виявили велику кількість пам'яток різного часу та культур, в тому числі й слов'янської, і створили основу для відновлення, в основних рисах перед-та ранньої історії Нижнього Дону та Надозів'я. Проте ці розвідки мали ще попередній загальний характер. Глибші розвідки з розкопами були тільки в городищах Нижньо-Гнилівському та Аксайському (Коб'яковому), а найбільші — на залишках Саркела — Білої Вежі.

Таким чином, слов'янські пам'ятки на Нижньому Доні та на Кубані ніколи не були об'єктами спеціальних розшуків. Відкриття їх відбувалося здебільшого випадково. Деякі залишки давніх поселень залишилися недослідженими та неясними щодо виявлення в них слов'янської культури, дарма що в деяких місцях є хоч і окремі, часткові, але досить виразні вказівки на ту ж таки слов'янську культуру. Тим то маємо всі підстави думати, що дійсна кількість залишків слов'янських пам'яток на Нижньому Доні та й на всьому Озівському узбережжі, як також і на північ від нього значно більша від тієї, яку знаємо вже тепер. Це можуть виявити тільки спеціальні систематичні розшуки та досліді слов'янських пам'яток у Надозів'ї, а внаслідок цього може скластися й повна картина Надозівської Руси-України, колишньої Таниї. Теперішні ж відомості (до 1950 р.), дають нам лише попередні уявлення, що їх визначають ті пам'ятки, які ми розглянемо нижче, починаючи від залишків Саркела — Білої Вежі і йдучи Доном вниз і далі на захід.

Саркел та Біла Вежа. Найбільша пам'ятка наддінських міст — це залишки Саркела та пов'язані з ним рештки Білої Вежі (близькі городища — Попове та Потайнівське). Залишки т.зв. лівобережного Саркела лежать з лівого боку Дону, в 7 км. на схід від ст. Цимлянської, а т.зв. правобережного — на правому боці Дону в 6 км. нижче від ст. Цимлянської. В цих двох місцях ще в XVIII ст. високо вгору зводилися грізні білі мури та башти замків, складені з білого тесаного каменю або з цегли на вапні. 1774 року тут біля козачого города Черкаського розпочато будівництво кріпости св. Анни. Московський уряд дав наказ використати для цього будівництва камінь з давніх споруд Саркела. Саркельський правобережний замок, з його додатковими спорудами, розібрано, камінь перевезено та використано на побудову кріпости. Проте, на місці обох Саркельських твердинь до недавнього часу залишалися під-

валини й рештки кам'яних споруд та досить імпозантні залишки високих валів і глибоких ровів. Ці пам'ятки під загальною назвою Цимлянських городищ, правобережного та лівобережного, вже давно привертали до себе загальну увагу.

На початку 1880 р. В. Сизов зробив перші наукові для того часу розкопи та склав плян правобережного замку.⁴⁾ З цих розкопів до Новочеркаського музею потрапила значна колекція цінних знахідок, що створили собою цілий відділ. Серед цих речей є чимала кількість візантійської квадратної цегли, часто з витиснутими або вирізаними знаками, такими, як лябіронт, двозуб та інші.⁵⁾ На деяких є відтиски жіночої ноги, руки, собачих лап тощо. Далі — частина мармурової колони та капітель з лівобережного Саркела, либонь, від базилики. Особливо цінною треба вважати збірку десятків із двох знайдених там же мідяних хрестів — енкалпціонів та натільних хрестиків, а також ікони того стилю й техніки, що її свого часу називано „корсунським ділом”. Найпізнішою з цієї збірки була іконка з виображенням Бориса та Гліба, що належать до XII ст. Але й інші знахідки мають свою вартість. Так, є, наприклад, 8 амфор, наповнених скам'янілою від часу нафтою. Дві з тих амфор були колись розбиті, череп'я затрачене й від амфори залишилася сама скам'яніла нафта, що повністю відтворює собою внутрішню форму її. Треба думати, що нафту привозили до Саркела з Кавказу і вживали для освітлення.

Слід згадати, що само питання про місце колишнього Саркела довгий час було не вирішене. Заслуга правильної локалізації Саркела належить відомому аматорові дінської старовини Х. Попову, який багато зробив для створення Новочеркаського музею і побудови для нього спеціального будинка, а разом з тим довгі роки був і його директором. 1893 року він опублікував свій реферат „Де була кріпость Саркел?” а в тому рефераті вказав на Цимлянські городища і навів усі відомі на той час докази, що ці пам'ятки являють собою руїни Саркела та Білої Вежі.⁶⁾

Остаточну й точну фіксацію Саркела та групи пов'язаних з ним пам'яток з їхньою топографією, як і початок їхнього дослідження та визначення зробила вже археологічна експедиція ГАИМК під керівництвом А. Міллера,⁷⁾ що провела тут глибоку розвідку в 1927 році. Роками 1933-35 глибше дослідив з розкопами, особливо Цимлянських городищ, ученя А. Міллера

⁴ В. Сизов. „Раскопки в двух городищах близ Цимлянской станицы”. ОИАК за 1882-1888, СПб, 1891. Також в „Трудах VI Археологического с'езда в Одессе в 1884 г.” т. IV. Од., 1886.

⁵ Двозуб із Саркела наведено в праці д-ра М. Андрусяка „Тризуб”, 1947 р., рис. 95.

⁶ Х. Попов. „Где находилась козарская крепость Саркел?” Труды IX Археологического с'езда в Вильне в 1893 р., т. I.

⁷ А. Міллер. „Археологические работы Сев.-Кав. экспед. ГАИМК в 1926-27 г. Сообщения ГАИМК, т. II. Л., 1929.

проф. М. Артамонов.⁸⁾ 1939 року зробив додаткові розкопи для з'ясування деяких питань учень М. Артамонова — І. Ляпушинський.⁹⁾

Порівнюючи довгочасні та науково поставлені досліді Цимлянських городищ дали значні висліди, що виявили ясну історію цієї групи пам'яток і дали ключ до розуміння інших пам'яток цієї ж доби та їх характеру, зокрема загальну картину Надозів'я візантійського часу. Разом з тим ці досліді звернули увагу дослідників на слов'янські пам'ятки, дали опірні точки їхньої хронології та змогу об'єднати в одній групі пам'ятки з Нижнього Дону і з Кубані. Тим то на описі Цимлянської групи пам'яток затримаємося довше, ніж на всіх інших слов'янських пам'ятках з Надозів'я.

Як ми вже згадували, близько ст. Цимлянської виявилися рештки двох великих твердинь різного характеру та призначення. Першу знайдено на лівому, низинному боці Дону, на березі старого пересохлого річища і в 4 км. від теперішнього річища Дону. Тут колись Дін творив коліно, і на тому півострові була велика кріпосна споруда з цегли, в формі прямокутника 125X180 м. Оборонні мури були завтовшки 3,7 м. На рогах прямокутника стояли квадратні башти. Це був акрополь Саркела-міста. Впритул до кріпосного муру було розташоване велике селище площею не менш 18 га. Селище було обведене великим земляним валом та обкопане ровом (т. зв. Потайнівське городище). В середині акрополю виявлено звалища якоїсь великої будівлі, либонь, житлової. На майдані акрополю знайдено рештки базиліки. Від кріпосної брами до середини селища веде вулиця, а обабіч неї виявлено рештки цеглових будівель.

Акрополь, власне, й являв собою залишки хозарського Саркела-міста¹⁰⁾ і був побудований на порожньому до того місці в 834 р. на просьбу хозарського уряду та з доручення візантійського імператора Теофіла, який послав сюди для виконання цього завдання спафарокандидата Петрону з візантійськими майстрами. Про ці події подав докладні відомості Костянтин Порфірогенет та почасти Кедрен. В цьому акрополі, мабуть, і перебувала та залага з 300 візантійських воєнків, що її надсилано і змінювано щороку. Первісне заселення Саркела було невеличке, зібралось воно вже після побудови акрополю і

⁸ М. Артамонов. „Донская экспедиция ГАИМК в 1932 г.”
М. Артамов. „Средневековые поселения на Нижнем Дону”, Л. 1935 г.

М. Артамонов. „Станица Цымлянская”, Раскопки 1934-35. Археологическое исследование в РСФСР в 1934-36 г. ИИМК. Л. 1941 г.

⁹ И. Ляпушкин. „Раскопки Правобережного Цымлянского городища”. КСИ. ИИМК. IV. Л., 1940.

¹⁰ М. Артамонов. „Саркел и некоторые другие укрепления Сев.-Зап. Хозарии”. С.А. VI. Л. 1940.

в значній частині складалося з тюркського племені — болгарів, але, безумовно, були й заступники хозарської влади. Це населення гуртувалося біля акрополю.

На правому високому березі Дону був замок, який мав завдання охоронити підступи до Саркела-міста та перевіз через Дін. Замок мав форму трикутного майдану в 1,9 га, що був обведений могутніми мурами з білого тесаного каменю на вапні. Площу цю всередині розподіляли на окремі відтинки такі ж самі мури. В лінії зовнішніх мурів замку стояла значна кількість квадратних башт. Від замку в напрямку на степ стояло шерегом кілька окремих, меншого розміру вартових башт. Замок цей побудовано біля великого болгарського селища VIII-X ст., яке жило з хліборобства, продукуючи зерно на продаж.

Розвідки берегів Дону в напрямку до моря виявили ще в кількох місцях залишки болгарських селищ з невеликими візантійськими земляними укріпленнями біля них. Це: городища біля станиць Семикоракорської, Аксайської, Нижньо-Гнилівської, а на північному березі Озівського моря — в гирлі р. Самбека біля Петрушиної Коси, Золотої Коси та інш. В двох випадках біля цих фортів знайдено залишки крипт — християнських церков, покопаних у кручі в вигляді печер. З цього можна думати, що в цих фортах були невеличкі візантійські залоги. Таким чином, уся система укріплень Саркела та лінії вздовж Дону до моря, і понад морським узбережжям була призначена для оборони водного торговельного шляху з Візантією через Херсонес, понад берегом Озівського моря й Доном до Саркела. В цьому укріпленні торговельного шляху були однаково зацікавлені і Візантія, і союзна з нею Хозарська держава.¹¹⁾

В історичній науці була дискусія про те, проти кого побудовано Саркельські твердині і звідки та небезпека загрожувала. Деякі дослідники гадали, що проти наддніпрянських слов'ян. У світлі останніх археологічних дослідів уже цілком ясно, що всі ці оборонні заходи були скеровані проти того нового,

¹¹ Розвідки А. Міллера на Нижньому Доні, крім наведених у примітці 8, ще в таких виданнях: „Краткий отчет о работах Сев.-Кав. экспед. ГАИМК в 1923 г. ИРАИМК, т. IV, Л. 1925, „Краткий отчет о работах Сев.-Кавк. экспедиции ГАИМК в 1924-25 г.г. „Сообщения ГАИМК, т. I, Л. 1926 г. На північн. узбережжі Озівського моря:

М. Міллер. „Обследование памятников материальной культуры сев. побережья Азовского моря”. Бюллетень СКВК, Ростов н/Д 1927, 1-6.

М. Міллер. „Керамика древних поселений Приазовья”. Записки СКОАИЗ, Р. н/Д, 1928, ст. 3-4.

М. Міллер. „Самбекское городище”. Записки СКОАИЗ, 5-6. Р. н/Д. 1928 г.

М. Міллер. „Студії з історії Надозів'я, X. Візантійська торгівля та культура в Надозів'ї — басейні Дону”. УМІ, ч. 51. 1947 р.

але вже страшного ворога, що починав формувати свою державу над Дніпром, — проти українських слов'ян.¹²⁾

Проте ніякі заходи щодо оборони, зокрема й оті могутні твердині, що їх побудували візантійські інженери, не допомогли, і 965 року (за підрахунками М. Грушевського), великий український войовник — київський князь Святослав — узяв і зруйнував Саркел, а разом з тим упала й уся лінія оборони. Наш літопис коротко оповідає про ці події, але вони мали величезне історичне значіння. „Іде Святослав на козари. Слишавше же козари ізидоша противу з князем своїм каганом і оступиша ся бити і бивше брані межі іми. Одоле Святослав козар і голод Білу Вежу взя”. Погоджуємось з І. Ляпушинським, що вирішальний бій відбувся коло правобережного саркельського замку, який і був узятий, а це вирішило й долю лівобережного Саркела-міста та всіх малих фортив понад Доном та морським узбережжям, як і долю болгарських селищ. Хазарське панування тут, як і на Кубані, Святослав знищив навіки, приєднавши Надозівську країну — Тانیю до Київської держави як Тмутороканське князівство. Літопис оповідає, що Святослав ходив після цього на Кубань, де розбив ясів та косогів (осетин та черкесів), а арабський письменник X ст. Ібн-Хавкаль пише, що русини в цьому поході пограбували найбільші хозарські міста — Ітіль над Волгою та Семендер біля Каспійського моря і тимчасово заволоділи всією хозарською землею. Вся Хозарія була спустошена.¹³⁾

Після того як Святослав завоював Саркел, правобережний замок був зруйнований, а болгарське населення біля нього зникло навіки. Більш на цьому місці вже ніякого селища ніколи не було. Іншу картину дає лівобережне укріплення, власне город Саркел. Кріпосні споруди були і тут значно пошкоджені, і акрополь, як такий, вже не існував далі. Зникло й болгарське населення Саркела, що було біля акрополю. Натомість появилось численне слов'янське населення, що зайняло ріг площею в 3 га, на якому стояв акрополь, і відсіль, як продовження акрополю, утворилося ще селище в 18 га. На цій площі виникло багато будівель, на які використовувано цеглу з кріпосних будівель. Вся площа селища, за слов'янським звичаєм,

¹² Кедрен сповіщає, нібито саркельські твердині були побудовані проти печенігів. Але це помилка, бо в IX ст. печеніги ще кочували поміж Волгою та Яком. Більшість сучасних істориків уважала, що Саркел побудовано проти слов'ян. Цю думку особливо доводив візантолог А. Васильєв. Після археологічних дослідів та вивчення хозарських пам'яток над Доном, сумніву в тому, що оборонна лінія була побудована саме проти слов'ян, вже немає.

¹³ Про це спустошення сповіщає арабський географ Ібн-Хаукаль, що жив у X ст.

А. Гаркаві. „Сказания мусульманских писателей, СПб. 1870 г.
Н. Караулов. „Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа” XXXVIII, 1908

була оточена валом та ровом. Вся нова культура від цього часу — слов'янська. Так виник город Біла Вежа. Слов'яни, що оселилися тут, вже не сподівались ніякої особливої небезпеки нізвідки, тому й розбирали мури та будівлі незвичайного для них акрополю на своє хатнє будівництво.

А болгарське населення з цього часу зникло й з усіх інших селищ над Доном, і в багатьох випадках на місцях цих селищ виникли слов'янські села. Зникли й візантійські дрібні форти, бо в них не було вже потреби. Болгарське населення, либонь, змандрувало далі на захід понад Чорним морем і аж до Дунаю, бо по всьому цьому шляху відомі рештки цієї ж самої болгарської культури, особливо ж репрезентованої в городищі Абаба-Пліска.¹⁴⁾ Проте візантійські купці їздили понад Озівським морем та Доном до Білої Вежі, як і раніше, торгуючи вже з слов'янами, привозили сюди свій крам та вивозили звідси хліб і сільсько-господарчу сировину, ніби нічого й не змінилося.

Слов'янське населення Білої Вежі жило, в основному, з хліборобства та рибальства. Але були розвинені тут реміснича промисловість та торгівля. Проте й хліборобство було досить розвинене, судячи з площі оранки. Слов'яни вживали тут, як і скрізь у ті часи в Надзів'ї, великих тяжких плугів з залізними лемешами, залізних серпів та круглих ручних жорен. Велика кількість зернових ям біля житлових будівель свідчить про великі запаси хліба та торговельний характер хліборобства. Досить було розвинене й екотарство. Переважали вівці, воли, корови, коні й свині. Трапляються кістки собаки й кішки. Житлові будівлі складалися із звичайних для того часу слов'янських прямокутних землянок. Але Біла Вежа мала характер селища міського типу, і, крім деяких цеглових будівель, мабуть, громадського призначення, часто трапляються й землянки з стінами над землею, складеними з цегли, яку здобували, розбираючи мури акрополю. В кожній землянці була піч з черенем, викладеним каменем або цеглою.

Рибальство було не таке значне, — більш для себе, а не на продаж. Рибу ловлено мережами й сітками, сталими й пересувними, а також залізними гаками. Полювання на дикого вепря, оленя та інших звірів було зовсім мало розвинуте.

Проте досить високо була розвинута реміснича промисловість, що, безумовно, мала торговельний характер, а її продукція широко розходила передусім поміж слов'янським населенням Надзів'я. Багато знайдено гончарських горен, також багато металевої та скляної жужелиці, ливарських бриталів та форм до лиття (матриць), кам'яних заготівок та півфабрикатів. Знайдено також чимало пряслиць до веретен. Таким чином, з ремісничої промисловости мали найбільший розвиток

¹⁴ „Абаба-Пліска”. Матеріали для болгарських древностей. Известия Археологич. Института в Константинополе, т. X, Софія, 1905.

гончарство, ковальство, золотарство, скляне виробництво та ткацтво. Траплялись також вироби корсунські та східні. Досить був розвинутий грошовий обіг. Гроші були київські — Володимирові, візантійські, корсунські та арабські дїргеми. На підставі цих грошей можна скласти уявлення про торговельні та культурні зв'язки Білої Вежі.

Біля Саркела — Білої Вежі, поза валами в степу, було розташоване кладовище, яке складалося з восьми великих довгих, споховистих насипів та великої сили середніх і дрібних могил. В шіснадцятьох розкопаних дрібних могилах виявилися тюрські поховання, ймовірно, болгар та хозарів. Далі досліджено один з великих довгих насипів. Він мав уподовж 55 м., завширшки 30 м. і заввишки 3 м., і весь був насичений — і в насипаній частині, і під нею — слов'янськими, християнськими похованнями XI-XII в.в. Таким великим цей насип-цвинтар зробився через те, що його при кожному похованні досипали. Всього виявлено тут 231 поховання, з яких більш половини дитячих. При багатьох похованнях знайдено залишки трун. Інвентар поховань — звичайний слов'янський: різноманітні намиста, зашпунці дніпрянського типу, дармовиси, натільні хрестики мідяні й кам'яні, балабончики, бранзолети мідяні, а особливо скляні кольорові, кручені й прості. Знайдено один залізний кинджал і один пояс із срібними бляшками.¹⁵⁾

Всі матеріали, знайдені раніше і виявлені під час останніх дослідів Саркела — Білої Вежі вказують на те, що болгар-хозарський Саркел існував протягом IX-X ст. ст. (до 965 року), як і всі селища Нижнього Дону. Слов'янське ж населення по всіх цих місцях з'явилося масово наприкінці X ст. і перебувало тут протягом XI ст. й до половини XII ст. Літопис сповіщає під р. 1117: „Сього літа приїдоша біловежці в Русь”. Від XII ст. Біла Вежа, як і інші слов'янські поселення на Дону, кінчають своє існування. Очевидячки, натиск тюркських племен — половців, пізніше татар, набувають такого характеру, що дальший розвиток хліборобства та торгівлі з Візантією стає вже неможливим, до того ж і сама Візантія хилиться вже до занепаду.

Коб'якове або Аксайське городище. Нижче Білої Вежі на правому високому березі Дону, в місці, де з'єднується з Доном його рукав Аксай, близько нинішньої ст. Аксайської, було городище Коб'якове. Городище це було відоме ще І. Стемпковському, що відвідував його десь 1823 року.¹⁶⁾ Пізніше, 1865 року, невеличкі розкопки на городищі зробив В. Тізенгаузен.¹⁷⁾

¹⁵ Розкопки М. Артамонова, показані в примітці 9.

¹⁶ В листі 2-му І. Стемпковського до Вламберга в „Вїстнику Європи” за 1824 р. ч. 23.

¹⁷ В. Тізенгаузен. „Раскопки курганов у ст. Н. Чирской, Аксайской, Гниловской и Новочеркаска”. ОИАК, за 1865 р. СПб. 1867. Роскопки на городищі — в справі ч. 7 за 1865 р., в Архиві ИАК

1901 року також незначні розкопи тут зробив В. Богачов.¹⁸⁾ Ті розкопи мали розвідковий та аматорський характер, ні один з розкопників не зрозумів ні пам'ятки в цілому, ні її культури, ні доби. Один з дінських аматорів-археологів писав 1884 року про те, що Коб'якове городище було обведене валом у формі квадрата, а кожен бік його був завдовжки 90 м. Навкруги городище було обведене ровом. Другий аматор писав: „Здалека видко довгий чотирикутник валів городища”.¹⁹⁾ Року 1920 вже ніяких слідів від тих валів та рову не було. 1942 року, під час війни, тут нагально роблено силами багатьох тисяч людей спововистий схил до Дону для залізничної колії до Батайського. Внаслідок цього скопано цілу гору з кілометр завдовжки, саме на місці городища, і залишки його загинули навіки.

Роками 1923-27 цю пам'ятку хоча й частково, проте ретельно й науково дослідила Північно-Кавказька експедиція ГАІМК під керівництвом А. Міллера. Розкопано та досліджено частину культурних покладів, що виходили в кручі з берега і що їхня товщина в цьому місці сягала до десяти метрів. Цими дослідженнями виявлено, що в основі культурних покладів лежать шари поселень бронзової доби, ранньої та пізньої: від 2000 до 500 р.р. до нашої ери. Далі йде перерва, що відповідає скитським часам V-I ст. до нашої ери. Скити в степовій смузі були кочовиками, не мали постійних поселень, і їхні тимчасові, по якомусь часі кидані становища поростали щороку травою. Від цих часів поміж культурними покладами в цьому місці створився тонкий прошарок похованого гумусу. Вище знову починалися шари від сарматського селища, яке існувало тут I-IV ст.ст. нашої ери. За аналогією з іншими селищами Нижнього Дону тоді, либонь, тут були зроблені укріплення — вали та рови. Ще вище знову перерва, позначена гумусовим прошарком і далі, вже трохи не до поверхні, — залишки слов'янської культури з візантійською, X-XIII ст.ст. В цих покладах знайдено, між іншим, рештки якихось мурів, складених з каменю-дикуну на глиняному розчині. На городищі знайдено також крипту — невеличку, викопану під землею церкву на зразок печері, того ж часу. В крипті знайдено між іншим великий череп'яний каганець на чотири різки навхрест, що, можливо, правив за панікадило. Там же знайдено вирізану з каменю-пісківцю печатку, з орнаментовим візантійським хрестом, для витискування на проскурах. Очевидячки, слов'янське населення жило з хліборобства та рибальства, і окремі дворища були розкидані по степу за городищем. Старе ж городище, на якому також були численні залишки слов'янської культури,

¹⁸ В. Богачев. „Отчет об изысканиях произведенных на Кобынском городище и прилегающей местности”. Новочеркасск, 1901 г.

¹⁹ А. Крылов. „О старине Донской области”. Труды VI археологического съезда”. Од. 1884 г., т. IV, О. 1889 г.

правило за акрополь для всього селища, на випадок якої небезпеки.²⁰⁾

Нижньо-Гнилівське городище на правому березі р. Мертвий Дінець, що являє собою північний рукав дельти Дону в тому місці, де цей рукав відходить від Дону. Тут були давно відомі залишки городища сарматського часу, в місці, де балка Кульбакова впадає у Дінець. Нижньо-Гнилівське городище відвідував І. Стемповський 1823 року, а пізніше П. Леонт'єв, який розкопав кілька могил біля городища. Кілька могил тут розкопав В. Тізенгаузен 1866 року, а 1904 року — Ф. Перцов. Року 1914 оглядав це городище А. Міллер, а 1927 року, будучи на чолі північно-кавказької експедиції ГАІМК, зробив розвідкові розкопки з краю городища, що виходить до Мертвого Дінця. Тут виявлено залишки тих же культур, що й у Коб'яковому городищі. Візантійську культуру в городищі репрезентували залишки кераміки.

Роками 1937-8 проф. М. Міллер з гуртками ростовських студентів-істориків робив поверхневі розвідки Нижньо-Гнилівського городища та його околиць. Тоді виявлено, що городище пов'язується з цілою групою інших пам'яток різного характеру. На південь від городища знайдено велике могильне кладовище бронзової та сармато-аланської культур, що його руйновано кам'яницем (кар'єром). На захід від городища в степу, на піскуватому кар'єрі, понад балкою Кульбаковою, виявлено велике сармато-аланське кладовище, залишки болгарського, а пізніше слов'янського селищ.

1939 року М. Міллер, на чолі археологічної експедиції зробив глибоку розвідку городища та дослідив на степу низку поховань, напів-зруйнованих кар'єром, дослідив також частково сліди болгарського та слов'янського селищ. Тут виявлено таку ж картину, як і біля городища Коб'якового. Залишки болгарських житлових споруд круглої форми були розкидані в степу на просторі 1-2 км. від городища. Матеріал датує залишки IX-X ст.ст. Далі болгарське населення зникає і на зміну йому приходить слов'янське. Слов'янські житлові комплекси репрезентовані залишками дворищ, розкиданих досить широко по степу. Кожен комплекс складався з житлового приміщення в формі прямокутної землянки, що була частково викопана в землі, частково зводилась над землею невисокими глиняними стінами. В кожній землянці була глиняна піч з черенем, викладеним каменем, але, ймовірно, без димаря. Стріхи були, мабуть, очеретяні. Близько землянок траплялися залишки якихось споруд з каменю-дикуну, можливо свинарень (котухів). Біля кожної землянки було по 1-2 ями на збіжжя, правильної конічної форми з розширенням донизу. Жерло вихо-

²⁰ Міллерові розкопки Коб'якового городища описані в працях, показаних у примітці 8 та 12

дило вгору і там засовувалося кам'яною плахою. В ямах траплялися залишки зерна, кістки риби та свійських тварин. Останні майже завжди розколоті та з слідами обпалу. Очевидно в цілому то були культурні покидьки, що потрапили до ям тоді, як життя в селищі почало вже завмирати. Звичайні ями були в один метр завглибшки та один метр в діаметрі дна. Але траплялися й великі розміри: 2×2 м. Поблизу житлових комплексів знайдено цілі, а здебільшого в уламках, круглі ручні жорна, звичайно з кварцитового пісківцю. Траплялися також поіржавілі та потрухлі рештки якихось залізних речей та фрагменти слов'янської кераміки. Один знайдений тут величезний товстостінний глек „київського типу” реставровано повністю в реставраційних майстернях ГАІМК і після того експоновано в Ермітажі. Під час розкопів на городищі знайдено також незначну кількість типових слов'янських речей, як от шиферних пряслиць. Всі ці знахідки, як і в інших слов'янських селищах, супроводилися фрагментами візантійських амфор, що датували всю культуру X-XI ст.ст. Очевидячки, селище було в основному хліборобським і складалося з окремих дворич, розкиданих по степу, що обробляли довколишню коло них площу. Дворища були розкидані здебільшого понад правим і лише частково понад лівим боком балки Кульбакової і простягалися в степ кілометрів на два. На дні балки є струмок та криниці з доброю водою до пиття. Кладовища слов'янського селища не знайдено, та й спеціальних розшуків не було.²¹⁾

Імовірно, що одно з цих слов'янських селищ, біля Коб'якового або Нижньо-Гнилівського городища, являє собою залишки „Руського села”, про яке згадує М. Грушевський.²²⁾

Селище міського типу біля Озова. На лівому високому березі Дону, недалеко від його впаду в море, в степу, між сучасним містом та залізничним вокзалом, виявлено на протязі коло одного кілометра залишки селища з візантійською культурою. Тут в 1938-40 р.р. А. Вязігін зробив невеличкі розвідкові розкопи і виявив, що в цьому місці в X-XII ст.ст. було велике селище міського типу, із скупченими житловими будівлями, переважно з каменю. Найімовірніше, що це залишки тієї „Росії”, або „Руського Порту”, що відомий з візантійських джерел, але місце якого не було точно фіксоване до розвідок А. Вязігіна. Візантійські імператори дуже дбали про свою владу в портах Росія та Тмуторокань саме тому, що то були ключеві порти, які давали можливість тримати в руках усю торгівлю по Дону та по Кубані. Так, імп. Мануїл Коммен 1169 року дав дозвіл генуезцям торгувати скрізь по Чорному та Озівському морях, окрім портів Росії та Тмуторокані. Значен-

²¹ М. Міллер. „Археологические памятники у ст. Н. Гниловской”. С.А., Л. Праці в примітках 8, 12.

²² Прим. 3.

ня Росії було досить велике. У XIII ст., після четвертого хрестового походу, коли Царгородом заволоділи італійці, візантійська торгівля на морях занепала, а разом з тим занепали й Росія з Тмутороканню. Тоді Венеція та Генуя негайно заснували біля колишньої Росії Танію, що й стала потім найбільшим торговельним портом в цій місцевості аж до кінця XV ст.²³⁾

У зв'язку з розвідками А. Вязігіна під Озовом та виявленям тут значного селища міського типу слов'яно-візантійського часу відпадає давніша гіпотеза про те, що Росія була при гирлі Кубані. Ця гіпотеза була не тільки не обґрунтована, але й суперечлива всім природно-історичним вимогам, припускаючи одночасне існування двох портових міст при гирлі однієї річки. У всякім разі далші систематичні розкопи та дослідження цієї пам'ятки обіцяють дати багаті, цікаві та важливі для нашої ранньої історії висліди.

Крім наведених залишків слов'янських селищ на Нижньому Дону, було також ще чимало городищ з візантійською культурою і на північному березі Озівського моря. Місцева болгарська культура виявлена тут у городищах Хапрівському (над Мертвим Дінцем) та Золотокоському (на березі моря). В інших же селищах в таких, як Усть-Міюське, Петрушинське, Самбецьке над морем та Чалтирське й Семикаракорське над рікою, місцева культура залишилася невиявленою, бо ж тут роблено лише поверхневі розвідки. Проте, наприклад, з Самбецького передано до Таганрізького музею невеличку миску з подібним до слов'янського орнаментом (її знайшла Т. Неклюдова). Тим то є всі підстави думати, що методом глибоких розвідок бодай у деяких з цих городищ будуть виявлені також залишки слов'янських селищ.²⁴⁾

Слов'янські пам'ятки над р. Міюсом в Таганрізькій окрузі.

Роками 1923-26 М. Міллер зробив невеликі розвідкові розкопи могил понад середньою течією ріки Міюса, в околицях села Голодаївки (тепер Куйбишеве), що лежить з лівого боку Міюса в 70 км. на північ від Таганрогу. Під час розкопів однієї невеликої могили в 1 км. на схід від Голодаївки, в високому зональному степу, на глибині 2 м. знайдено залишки, видимо, поруйнованого та пограбованого поховання з рештками типового слов'янського інвентаря. Тут знайдено прекрасної цілоти горщик з слов'янським орнаментом хвилястою смугою та деяка кількість жіночих прикрас з бронзи. Можливо, що з цією

²³ С. Вязигин. „Археологические разведки и раскопки у Азовского городского кладбища в 1939 г. „Известия Рост. Обл. Музея Красвдения. Вып. 2, Р. н/Д, 1946.

²⁴ Залишки селищ з культурою візантійського часу на Нижньому Дні на північному березі Озівського моря описані в працях А. та М. Міллера та С. Вязигина, по дослідженні цих теренів, що наведені в прим. 8,12,24.

Тмутороканського князівства. Одне з таких селищ міститься на лівому березі Кубані, що його підмиває вода, біля аула Тлюстенхабль (раніш називався Дворянським). Культурний шар селища простягається упродовж берега на пів кілометра. Частину його площі зруйнувала ріка, частину перекопано для спорудження греблі, що захищає аул від повені. Підчас останніх праць знайдено багато уламків посуду, кісток тварин, розколотих на невеликі скалки, багато уламків залізних цвяхів. Траплялися залізні ножі та інші металеві речі, частина яких потрапила до музею М. Покровського. Крім того, скрізь траплялися попіл, вугілля та печина, що були або залишками печей або обмазкою житлових споруд, погорілих у пожежах. Уламки череп'яного посуду за формою, технікою та орнаментом, цілком близькі до слов'янських, особливо рязанських, і з цього можна зробити висновок, що селища належали слов'янському населенню. Подібні селища, за спостереженням М. Покровського, трапляються й по інших місцях понад берегами Кубані. Ці надзвичайно цікаві селища треба б дослідити спеціальними археологічними розкопками.²⁸⁾ Маємо відомості ще за одно слов'янське селище в 12 км. вище Катеринодару над р. Кубанню, біля ст. Пашківської. Його опублікував Н. Анфімов під назвою Пашківського городища Ч. 2.²⁹⁾

Як свідчить В. Городцов у своєму короткому, але важливому для нас повідомленні, селища з слов'янською культурою трапляються на всьому протязі р. Кубані до ст. Пашківської в багатьох місцях. На жаль, М. Покровський та Н. Анфімов, склавши карту поселень греко-римського часу на Кубані, не фіксували всіх залишків слов'янських селищ і не зробили для Кубані карти середньовічних поселень.

В 1948 р. під час археологічної розвідки городища Петрей на Таманському півострові, розташованого на високій береговій кручі над морем, на центральному горбі городища виявлено міцний, до 2 км. завдовжки середньовічний шар покладів, либонь, теж слов'янської культури.³⁰⁾

Тмуторокань на Таманському півострові. Першу археологічну знахідку на Тамані виявив ще 1792 року військовий суддя А. Головатий. То був знаменитий Тмутороканський камінь, що правив за приступку до входу в касарню. Ребром каменя йшов викарбуваний старослов'янськими буквами напис: „Вліто 6576 (1068), індікта 6 Гліб князь мірял море по леду от Тмутороканя до Крчева 10.000 і 4.000 сажен”. Цей камінь був

²⁸ В. Городцов. „Археологические изыскания на Дону и Кубани в 1930 г. „Памятники древности на Дону. Рост. Обл. Бюро по охране памятников. Р.н/Д, 1940, вып. I.

²⁹ Н. Анфилов. „Пашковское городище N 2. Раскопки 1936 г. „Археологические исследования в 1934-36 г.г. Л., 1941 г.

М. Покровский: „Река Кубань”. Ibid.

³⁰ ВДИ, АН ССР. 1949 г. N 2. Хроника.

впродовж більше як 100 років єдиною пам'яткою слов'янської культури на Тамані. Тим то тоді ж, в умовах тодішнього стану науки, викликав пристрасну полеміку про його автентичність. Дискусія про Тмутороканський камінь точилася кілька десятків років і викликала цілу літературу, присвячену цій пам'ятці. Лише в другій половині XIX ст. ретельні та глибокі дослідження акад. Буткова остаточно довели правдивість напису на камені, дискусія цілком припинилася і тепер може являти собою хіба тільки історичний інтерес. 1915 року виступив проф. Спицин з дослідженням Тмутороканського каменя, а в тому досліді дав огляд історії каменя, полеміки з приводу напису, навів усю літературу про нього та підбив підсумки всім попереднім дослідженням та думкам.³¹⁾ Проте Тмутороканський камінь ще якийсь час залишався „самітним”, і ще 1930 року проф. Ю. Готьє, як уже згадувано, писав про нього як про „єдину матеріальну пам'ятку, що свідчить про руське панування в цьому віддаленому від руських земель пункті.”³²⁾ За останні ж десятиріччя, на Кубані, зосібна на Таманському півострові знайдено вже таку кількість інших пам'яток, що камінь уявляється тепер не „самітним”, а часткою великого комплексу археологічних матеріалів, що залишилися тут від українських слов'ян князівського часу.³³⁾

Довго в історичній науці дебатовалося питання й про саму Тмуторокань. Усіх дивувала відсутність руїн цього міста на Тамані. Деякі дослідники XIX ст. навіть висували гіпотезу про те, що в зв'язку з вулканічним, озерним та багністим характером півострова, який швидко змінює свою конфігурацію та топографію, руїни Тмуторокані пішли десь у море. Найбільшою помилкою старих науковців у цьому питанні було те, що вони уявляли собі залишки Тмуторокані на зразок якогось античного міста з мармуровими базиліками та палацами. А тим часом новіші наукові розшуки та дослідники показали, що

³¹ Основні праці про Тмутороканський камінь:

А. Мусин-Пушкин. „Исследование о местоположений древнего Тмутороканського камня”. СПб, 1794 г.

А. Оленин. „Письмо к гр. А. Мусину-Пушкину о камне Тмутороканском”. СПб, 1806 (найкращий досі естампаж напису в натуральний розмір).

Г. Спасский. „Исследование Тмутороканского камня”. „Отечественные записки”. СПб, 1844, X.

М. Морошкин. „Исследования покойного акад. Бутакова о Тмутороканском камне и Тмутаракани”. Извест. Императ. Археол. о-ва. СПб, т. II.

А. Спицын. „Тмутараканский камень”. Записки Русск. Археол. о-ва, отд. славяно-русской археологии. СПб, 1915 г. т. XI. (Підсумкова праця з бібліографією праця на тему про камінь).

³² Ю. Готьє, Праця в прим. 4, стор. 89.

³³ И. Репников. „О древностях Тмуторокани”. Труды секции археологии. РАНИОН, IV, М. 1928.

Тмурокань слов'янського часу була звичайним слов'янським городом, обведеним валом та ровом.

1930 року північно-кавказька експедиція ГАІМК під керівництвом проф. А. Міллера зробила першу глибоку розвідку з розкопами так званого Таманського городища. Цими дослідженнями виявлено та доведено, що Таманське городище й являє собою залишки Тмурокані. Це городище лежить на високому березі, над кручею, що виходить до Керченської протоки. Щороку беріг в цьому місці руйнується і обвалюється в море, а разом з ним і залишки городища. Як виявлено розвідкою — Тмурокань являла собою велике селище міського типу з великою кількістю скупчених будівель, часто з каменю-дикуну. Камінь — сірий граніт, що його відслонення є над Дніпром, недалеко Києва. Цей камінь дає важливі вказівки на зв'язок з Києвом водним шляхом. Камінь довозився сюди, як це робилось і в XX ст. як баласт на кораблях, що вивантажували його тут та набирали натомість хліба та риби. Камінь на Таманському півострові, що весь складається з м'яких порід, являє собою, в умовах будівлі міста, значну цінність. Культурні поклади Тмурокані як і всіх слов'янських пам'яток на Дону та Кубані, датуються XI-XII ст.ст. Відстань на карті від залишків Тмуроканського камені, в давніх руських саженях. Виявилось, що середньовічні шари Тмурокані лежать на залишках селища римського часу, очевидно, I-IV ст.ст. Можливо, що то залишки Фанагорії. У всякому разі, якщо взяти під увагу, що на Чорноморському узбережжі існувала готська єпархія вже в IV ст., коли готи надсилали до Візантії послів прохати, щоб їм надіслали єпископа на місце померлого, що в VIII ст. Таматарху згадано в списку єпископій Царгородського патріархату, а в XII-XIV ст.ст. згадується в венеційських документах під назвою Матріги, треба думати, що життя на цьому місці тривало безперервно щось тисяч із півтори років.³⁴) На жаль, далші та глибші дослідження Таманського городища, що давали надію виявити стількі питань, були припинені, а 1933 року і А. Міллер був заарештований та засланий.

Проте дальшими роками поблизу Таманського городища виявлено та розкопано низку слов'янських поховань без насипу, із звичайним інвентарем — бронзовими зашницями наддніпрянського типу, скляними намистами, бранзолетами та каблучками, скляними кольоровими бранзолетами. Виявлені поховання датуються XI-XII ст.ст. і вказують на наявність у цьому місці Тмуроканського кладовища.

За останні десятиріччя на самому Таманському городищі або в околицях його знайдено багато просто надзвичайних ре-

³⁴ А. Міллер. „Таманская экспедиция ГАИМК 1930 г.” Сообщения ГАИМК, 1932 г. NN 5-6, 7-8.

чей. Так, знайдено одну, а потім другу печатку з написом на обох „Отъ Ратибора”. Такі ж самі печатки з тим же написом знайдено також у звалищах Корсуня, другу — в Києві. Печатки ці належать, видимо, тмутороканському посадникові Ратиборові. Про нього літопис сповіщає, що в 1079 р. князя Тмутороканського Олега Святославовича „імше козарє поточиша за море ко Царюграду, Всеволод (Всеволод Ярославович Київський) же посади посадника Тмутороканю Ратибора”. Далі знайдено 3 монети Михайла (Олега) Святославовича (князь Тмутороканський 1077-1079, 1083-1094). Одна з найрідкісніших знахідок — цинова печатка з зворушливим написом „Господи, помози рабі твоїй Теофаніі Мусалон, архонгесі Руси”. Коли тмутороканські хозари зробили змову проти кн. Олега та його брата, вони захопили обох раптово і відвезли Олега до Візантії, де обвинуватили його в ворожих намірах проти імператора, домагаючись його смерті. Кн. Олега заслано на о. Родос, де він перебував 4 роки і під час свого перебування там одружився з Теофанією Мусалон. В 1083 році він звільнився звідти і повернувся з своєю дружиною до Тмуторокані. Там він, як сповіщає літопис, „я Давида Ігоревича і Володимира Ростиславовича . . . і іссіче козари, іже биша світници на убьєньє брата єго і на самого”.

Далі знайдено камінну іконку з вирізаною постаттю та підписом: „Давид Гліб”. Знаходжувано дещо й пізніше. В 1933 р. археологічна експедиція ГАІМК знайшла тут налуччя-платівку з вирізаним на ній тризубом кн. Мстислава Володимировича (князь тмутороканський 987-1022 р.). Очевидячки, до цієї групи пам'яток належить і залізний тризуб-навершок ратища до стягу, що своєю формою найбільш скидається на Мстиславів тризуб. Знайдений він був недалеко від м. Нальчика на Північному Кавказі. Можливо, що він потрапив туди в зв'язку з тими війнами, що їх вів Мстислав з ясами та косогами, і з походами вглиб їхніх земель, як про це переказує літопис.³⁵

Таким чином, маємо тепер на Тамані значну кількість різноманітних пам'яток. Всі вони творять повний, логічний комплекс, в якому знаходить своє місце й тмутороканський камінь. Своєрідність комплексу таманських пам'яток супроти пам'яток Білої Вежі як великого виробничого та торговельного осередку лежить у тому, що це пам'ятки князівського, адміністративного осередку та транзитного порту.

Висновки. Наведені вище в стислому описі пам'ятки й інші дані про життя українських слов'ян над Нижнім Доном та Кубанню дають підстави до попередніх висновків та до схеми історії слов'янського Надозів'я. Слов'янські міста та селища

³⁵ Б. Рыбаков. „Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII в.в.” СА, VI, М.Л., 1940. г.

Визображення також у праці М. Андрусика показ. в прим. 6, рис. 38.

являють собою той третій центр Руси, що про нього свідчать стародавні джерела, називаючи його „Танія”. Сучасна совітська історіографія сповіщає про заселення Нижнього Дону та Кубані вже з VIII ст.³⁶ Така заява покищо необґрунтована і має не науковий, а політичний характер. Проте є підстави думати, що початок колонізації цього краю, бодай Північного Надозів'я, почався ще до походів Святослава (слов'янські пам'ятки над р. Міюсом), десь на початку X ст.

Масове заселення Надозів'я відбулося після зруйнування Саркела та приєднання цього краю до Київської держави (965-967). Внаслідок відібрання цього краю від хозар, тут створилося нове слов'янське князівство — Тмутороканське. Адміністративним центром його зробилася Тмуторокань над Керченською протокою та гирлом Кубані, промисловим та торговельним центром — Біла Вежа над Доном. Тмуторокань на той же час правила ключевим портом для транзитної торгівлі на Кубані аж до Пашківського селища, 12 км. вгору від Краснодару. Таку ж роль ключового транзитного порту для торгівлі по Дону аж до Білої Вежі, грав Руський порт, або Росія, в гирлі Дону, біля нинішнього Озова.

Понад берегами Нижнього Дону та Кубані були розташовані великі слов'янські селища сільсько-господарського характеру, що вирощували збіжжя на продаж. Терени Тмутороканського князівства не були заселені слов'янами всуціль, і селища лежали лише по течії більших рік. Такий характер розселення взагалі характерний для українських слов'ян. Крім слов'янського населення, по містах — в Білій Вежі, очевидно, була якась частка хозар, візантійців, та, може, ірано-арабських купців, в Росії — візантійських купців, а про хозар в Тмуторокані знаємо й з літопису. Такий мішаний характер населення завжди був характерним для міст, особливо торговельних та околиць. У степу кочували половці, а ближче до Кубані жили черкеси та яси. Посилення половців, а разом з тим їхніх нападів та грабунків робить в XII ст. неможливим далі існування селищ з сільським господарством. Слов'янське сільське населення відходить назад до Дніпра. Вже 1094 року князь Олег залишає Тмуторокань і, набравши з собою половців, іде одвойовувати свою „отчину” — Чернігів. З того часу зникають відомості про Тмуторокань в літописі, а в 1169 р. Тмуторокань і „Росія” знову перебувають уже в руках Візантії. 1117 р., як сповіщає літопис: „сеґо літа придоша біловежі в Русь”.³⁷ В Надозів'ї від старого населення лишаються хіба бродники — окремі групи слов'ян, що кинули хліборобство й пристосувалися до напівкочового, військового життя: за них згадується в

³⁶ БСЭ, т. 66, „СССР”, „История”. М. 1948 г.

³⁷ Старі праці про Тмутороканську Русь-Україну, побудовані здебільшого на письмових джерелах:

В. Ламанський. „О славянах в Малой Азии, в Африке и Испании”.

різних джерелах від 1147 р. до 1254 р. Про них же Микита Акомінат в своєму слові (1190 р.) говорить: „Бродники, що нехтують смертю, — галузь руських”. Проте Рубрук під час своєї подорожі понад північним берегом Озівського моря (1254 р.) ще зустрів тут рештки руського населення, що сповідувало християнську віру грецького обряду, і до нього зверталися з деякими релігійними питаннями. Далі він сповіщає про напади та грабунки, що їх чинили русини в гурті з аланами та уграми. Але й ці рештки слов'янського населення, видимо, остаточно зникають до XIV ст. Надозівські степи, Дінщина та Кубань стають диким полем. Чернець Пімен, що подорожував тут наприкінці XIV ст. і переїздив Доном повз звалища Білої Вежі, був вражений виглядом краю і писав у своїх записках: „В неділю же св. Мироносець, поплихом рікою Доном наниз. Бисть же сіе путное шествіе печально і унилливо, бяше бо пустиня зіло всюду. . . нігде бо видіти чоловіка, точію пустині вельми і звіря множество. Біша бо пустиня, зіло всюду, ні бі видіти там нічто же, ні града, ні села. Аще бо і биваша древле гради красни і нарочити зело видініем, місто точію пустиня і не населена”. Так закінчилася історія слов'янської Танії.

Проте вже в XVI ст. українське населення знову появляється на Дону. Дінські козаки, що пересувалися по Дону на Низ, в другій половині XVI ст. зустріли тут українське рибальське село, яке прозвали Черкаське і надалі зробили в ньому військовий стан, що й називався аж до початку 19 ст. — Черкаським городом (нині станиця Старочеркаська). Згідно з легендарним переказом, Черкаське нібито заснували українські козаки, що ходили воювати Астрахань ще за московського царя Івана Грізного в половині XVI ст. З XVII ст. Бахмутська паланка Війська Запорізького займала північне узбережжя Озівського моря аж до р. Кальміюса. У XVIII ст. уже масово заселяє Надозів'я український народ. Основними поштовхами при тому були заведення кріпацтва на Україні та масова втеча від нього, знищення Січі, переселення в кінці 1792-93 р. „вірних” запорожців на Кубань, а в 1842 р. тих, що повернулися

Д. Иловайский. „Разыскания о начале Руси”.

Ламбин. „Славяне в Северном Причерноморье”, Ж.М.Н.П., 1876 г., т. V, VI,

Ламбин. „О Тмутороканской Руси”, Ж.М.Н.П., 1874, т. I.

П. Голубовский. История Северной Земли.

Д. Вагалея. „История Северной земли до половины XIV в.”

З новіших розвідок про Тмуторокань:

В. Смирнов. „Что такое Тмутаракань?”. „Византийський Временник”, 1923 г. XXIII.

В. Пархоменко. „Третий центр Руси”.

С. Ыковский. „К вопросу о трех центрах древнейшей Руси”.

В. Мавродин. „Славяно-русское население Нижн. Дона и Сев. Кавказа в X-XIV в.в.”

И. Ляпушкин. „Славяно-русское поселения X-XД в.в. на Дону и Тамани по археологическим памятникам”. КСИ, Л. 1939 г. III.

з Туреччини — над північним берегом Озівського моря. До кінця ХІХ ст. (перепис 1897 р.) Надозів'я було на 85% українське.

Історія Надозів'я — сторінка історії України. Боротьба українського народу з кочовиками за степ та Тмутороканське князівство — один з яскравих та романтичних епізодів цієї історії. Не всі факти та події, не всі питання того відтинку історії виявлені вже остаточно. Але ж нові археологічні матеріали за останні десятиріччя вже виявляють Танію-Надозів'я як одну з давніх українських волостей, а такі міста як Біла Вежа, Руський порт та Тмуторокань — виступають як околиці твердині української державности та культури на сході, що грали ролю таких же українських форпостів, як давні міста Червень, Перемишль, Ярослав та інші на заході.

СКОРОЧЕНІ НАЗВИ.

- АН—Академія Наук.
БСЭ—Вольшая Советская Энциклопедія.
ВДИ—Вестник Древней Истории.
ГАИМК—Государственная Академия Истории Материальной Культуры.
Ж.М.Н.П.—Журнал Министерства Народного Просвещения.
ИАК—Императорская Археологическая Комиссия.
ИИМК—Институт Истории Материальной Культуры А.Н.
КСИ—Краткие сообщения о полевых исследованиях и докладах.
ОИАК—Отчет Императорской Археологической Комиссии.
ПИДО—Проблемы истории докапиталистических формаций.
РАИМК—Российская Академия истории материальной культуры.
РАНИОН—Российская Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов Общественных наук.
СА—Советская Археология.
СКБК—Северо-Кавказское Бюро Краеведения.
СКОАИЭ—Северо-Кавказское Общество Археологии, Истории и Этнографии.
УМІ—Український Морський Інститут.

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

ГРИГОРІЙ ПОКАС
ТА ЙОГО „ОПИСАНІЕ О МАЛОЙ РОССІИ”

(1751 р.)

М. С. Грушевський, в одній з останніх своїх, опублікованих уже на чужині і чужою мовою робіт,¹ звернув увагу української історичної науки на дуже інтересну й поважну літературну течію XVIII століття, що її він влучно визначив, як „літературу канцеляристів”. „Перед нами — пише Грушевський — . . . определенное литературное течение, выходящее на смену отживающего, теряющего свою ведущую роль творчества академического духовенства, — создание новой общественной прослойки, на отличной социально-экономической базе. Его создает козацкая интеллигенция, знаменитое „сословие войсковых канцеляристов”, воспитанное Киевской Академией и выходящее на смену духовных представителей киевской схоластики первой пол. XVIII в. и общерусских уклонов ее эпигонов второй половины: оно *подготавливает национальное украинское возрождение XIX века*”².

Глибоко правий був Грушевський, кажучи, що ця нова літературна течія, створила noblesse de la robe, „это знаменитое „сословие войсковых канцеляристов”, оставшееся предметом гордости для позднейших поколений украинских патриотов,”³ — була підготовкою до національного українського відродження XIX століття. Великою помилкою української історіографії XIX і початку XX ст. було розпочинати це відродження від „Енеїди” Котляревського, водночас майже цілковито нехтуючи джерелами й корінням цього, безсумнівно, епохального явища в історії українського письменства і — ширше — історії української національної культури. Наслідком цього в історичній літературі утворилася якась прогалина, майже прірва між українською історіографією першої половини XVIII ст., що її з легкої (чи нелегкої!) руки М. О. Лазаревського завершували славнозвісно „Історією Русов”, вважаючи її за

¹ М. Грушевський, Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений: „Известия Академии Наук СССР”, 1934, УІІ серия, ч. 3, ст. 215-223.

² Ibid., ст. 221. Розбивка скрізь наша.

³ Ibid.

твір Г. А. Полетики і до того ще написаний на межі 1760-1770-их років, — і епохою Котляревського, що її розпочинали з 1790-их років. Все багатство української історіографії і цілої громадсько-політичної думки другої половини XVIII століття, а особливо 1780-1790-их років, часів найцікавіших, найполітичніших у всьому „найполітичнішому періоді української історії”, як влучно назвав XVIII століття М. П. Драгоманов, — залишилося поза увагою української історичної науки і приречене було на майже цілковиту „архівну загибель”. Отож, новітній дослідник, нерідко з деяким здивуванням, відкопує з того архівного пороху і тліну блискучі зразки української літератури й публіцистики, з-за яких визирають інтересні постаті мало-відомих або й зовсім невідомих українських діячів, патріотів-автономістів⁴ тієї критичної доби. Там довелося нам зустрітися і з Григорієм Покасом.

Хто ж такий був Григорій Покас? На жаль, ще дуже мало знаємо про нього. Григорій Андрієвич Покас,⁵ погарчанин (з м. Погара, Стародубівського полку) родом, закінчивши освіту (Київська Академія або, певніше, Чернігівський Колегіум, який давно вже чекає на заслужену увагу істориків української культури XVIII століття), був військовим канцеляристом (1742-1757 р.р.).⁶ Мабуть, він досить виділявся на цьому, доволі таки яскравому тлі української інтелігенції з середини XVIII століття, коли він приятелював з таким видатним діячем Гетьманщини, як генеральний хорунжий Микола Ханенко. Останній, у своєму „Дневнику”, не раз згадує за Г. Покаса, що гостював у нього і в Глухові, і в Перегоні (масток Ханенка в Погарській сотні). 21. II. 1742 р. Ханенко занотував: „Во время объѣда сотник Погарскій Соболевскій з женою своею и Григорій Покас з женою ж⁷ прибыли к нам в Перегон, и тут отобѣдав, довольно времени пробавили”⁸. Рівно через два місяці — 21. IV. 1742 р. у „Дневнику” Ханенка записано: „Сотник Соболевскій з урядом и з женою своею, також канцелярист Покас и Данило Рогович, и Леонтій Сорока з женами были у нас в Перегонѣ и тут кушали и до вечера пробавили”⁹. Того ж року, 8 червня,

⁴ Термін „автономізм” (звідси „автономісти”) вживаємо в розумінні самостійности.

⁵ В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, ст. 59.

⁶ „Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка 1727-1753 г.” Київ, 1884, ст. 139, 149, 157; М. Горбань, Нариси з української історіографії, ч. I. Новий список літопису „Краткое Описание Малороссии”, Харків, 1923, ст. 7.

⁷ В. Соболевскій і Г. Покас були одружені з двоюрідними сестрами Галецькими (див. В. Модзалевскій, Малороссійскій родословникъ, т. I, Київ, 1908, „Галецькіє”).

⁸ „Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка 1727-1753 г.”, ст. 139.

⁹ Ibid., 149.

у Глухові „обѣдали у мене (Ханенка — О. О.) з женами маіор Полянскій, секретарь Леонтьев, канцелярист Покас”.¹⁰ Близьким взаминам між Ханенком і Покасом, без сумніву, сприяло й те, що вони були між собою споріднені (двоюрідна сестра дружини Г. Покаса, народженої Галецької, — Анастасія Семенівна Галецька була за бунчуковим товаришем Федором Петровичем Корецьким, шурином М. Ханенка),¹¹ і до того ще Ханенко дуже приятелював з Петром Семеновичем Галецьким, полковником Гадацьким, кузеном пані Покасової.¹² Отже, Г. Покас був звичайним гостем М. Ханенка, одного з найкультурніших людей Старої України.¹³

Довголітня Покасова служба в Генеральній Військовій Канцелярії закінчилася десь коло 1757 року. Здається, того ж року він дістає вйтівство Погарське, і року 1762 зустрічаємо його вйтом рідного міста;¹⁴ разом з тим він дістає звання вйськового товариша (1767, 1768, 1775 р.р.).¹⁵ Як погарський вйт, Г. Покас року 1767, підчас виборів до Катерининської Законодавчої Комісії, виступив на чолі погарської старшини проти угодовської позиції частини погарського міщанства, що її очолював голова міста Денис Привалов (Привал), а разом з тим він заманіфестував себе як противник російської централістичної політики на Україні. Це він „угаваривал новини не слухать, ни к оной не склоняться и не смотрѣть ни на какіе сторонніе страхи, сказуя, что новинѣ перед старыною во многом стыдно и показаться: новина де того, что в старину сдѣлано, не точію поправити, но и здержать не может, и о прочем”.¹⁶ На жаль, не маємо докладніших відомостей про цей яскравий політичний виступ погарського вйта, тим цікавіший, що він перегукувався з цілою низкою антиросійських демонстрацій

¹⁰ Ibid., 157.

¹¹ Див. В. Модзалевскій, Малоросійскій родословникъ, т. II, К., 1910, „Корецькіє”.

¹² Дневник Ханенка, passim. Див. В. Модзалевскій, op. cit., I, 235.

¹³ Про М. Д. Ханенка — Див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 35-36, 39-40; наша розвідка: „Ханенки (сторінка з історії українського автономізму 18-го століття)”, Кіль (1949), ст. 2-4.

¹⁴ А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, Т. I, К., 1888, ст. 239, пр. 395 (помилка: Копась, зам. Покас). Див. В. Модзалевскій, op. cit., IV, 81.

¹⁵ В. Модзалевскій, op. cit., I, 253; IV, 59; „Наказы”, вид. „Кіевской Старини”, К., 1889, ст. 222 („Понас”); А. Лазаревскій, Описаніе, ст. 239, пр. 395.

¹⁶ П. Ефименко, Одинъ изъ протестовавшихъ: „Кіевская Старина”, 1882, III, „Извѣстія и замѣтки”, ст. 602-608; Г. Максимовичъ, Выборы и указы отъ Малороссіи въ Законодательную Комисію 1767 года, Ніжен, 1917, ст. 63-71 (хибна транскрипція: „Понас”). Див. „Наказы”, ст. 222, 224, 226 („Понас”).

на Україні того часу, зокрема з відомою справою Ніжинського шляхетства 1767 року,¹⁷ з повстанням пікінерів¹⁸ тощо.

Так чи так, але цей сміливий протест не минув Покасові даром. Він був заарештований і утримувався „за караулом” ще й після того, як справа з погарською опозицією була ліквідована, бо погарські міщани обвинувачували його (слухно чи неслухно — перевірити не можемо) в різних здирствах.¹⁹ Хоч потім Покаса було звільнено, але ця справа дуже погано відбилася на його службовій кар’єрі. Він втратив вийтвство (р. 1768)²⁰ і залишився „не у дѣл”, в скромному чині військового товариша (1775 р.)²¹

Григорій Покас був одружений (у першому шлюбі) з дочкою бунчукового товариша (кол. сотника Бакланського) — Леонтія Яковича Галецького, рідного брата генерального бунчучного Семена Галецького, що загинув року 1738 у битві з татарами на Гайман-Долині.²² Вдруге Г. Покас одружився (13. VII. 1760 р.) з Марією Михайлівною Пилатович (нар. коло 1736 р.), дочкою бунчукового товариша.²³ Обидва шлюби вводили Г. Покаса в коло споріднення з багатьома визначними шляхетськими фаміліями Гетьманщини. Від першого подружжя (друге, мабуть, було бездітне) Г. Покас мав двох дітей: сина Григорія²⁴ і дочку Прасковію, що згодом завдали батькові великих турбот.²⁵

¹⁷ Див. А. Лазаревскій, *Описание Старой Малороссии*, т. II, К., 1893, ст. 37-42; Г. Максимович, *op. cit.*, ст. 159-208; В. Мякотинъ, *Къ истории Нѣжинскаго полка въ XVII-XVIII в.в.*, СПб., 1896, ст. 25-39.

¹⁸ Див. К. Гуслистий, *З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-х р.р. XVIII ст.*, X., 1933.

¹⁹ Г. Максимович, *op. cit.*, 63-71.

²⁰ *Ibid.* Див. А. Лазаревскій, *Описание*, I, ст. 239, пр. 395.

²¹ В. Модзалевскій, *op. cit.*, IV, ст. 59.

²² В. Модзалевскій, *Родословникъ*, I, 235. Див. *ibid.*, „Галецькіє”; А. Лазаревскій, *Описание*, I, 139-141, 265-266.

²³ В. Модзалевскій, *op. cit.*, IV, 59. Першим шлюбом вона була за військовим канцеляристом Василем Семеновичем Словуцьким (*ibid.*). Мати її — Прасковія Даниловна Забіла — дочка відомого, сумної пам’яті, Данила Забіли (В. Модзалевскій, *Малороссійскій родословникъ*, т. II, „Забѣль”; *ibid.*, т. IV, „Пилатовичи”. Про нього — див. А. Лазаревскій, *op. cit.*, II, 396-411.

²⁴ Цікава, між іншим, доля сина Г. Покаса — Григорія (за іншими, пізнішими документами, Петра Покаса або Покасовського, як він названий р. 1781). Він р. 1763 вступив на службу до Гвардії Ізмайловського полку підпрапорщиком (мабуть, за підтримкою гетьмана Кирила Розумовського, що був шефом того полку). Це була, очевидно, номінальна служба, бо головні обов’язки молодого Покаса полягали в тому, що він був придворним співаком у Петербурзі. Р. 1764 він, разом з іншим українським співаком С. Писаренком, брав участь, на придворному театрі, в балеті „Прибѣжище добродѣтели” (музика Г. Раупаха, вірші Сумарокова). Того ж року він „изъ придворныхъ пѣвчихъ” був призначений каптенармусом, а р. 1765 дістав чин сержанта. Але, мабуть, голос рано пропав, і р. 1769 Г. Г. Покас „за болѣзнями” вийшов у відставку з чиним поручника. З відкриттям намісництва, р. 1782, він був призначений на земського ісправника (певне, в Погарі); р. 1785 був засідателем Погар-

Григорій А. Покас помер десь перед 1781 роком, бо ні в „Опису Новгородсіверського намісництва” 1781 року, ні в дворянських реєстрах 1780-1790-их років, ні в інших документах того часу, його імені вже не згадують.

З іменем Григорія Покаса пов'язаний один з дуже цікавих, але ще мало відомих творів української історіографії середини XVIII століття — „Описание о Малой Россіи”, так звана, з легкої руки М. В. Горбаня, що року 1923 вперше опублікував деякі уривки з неї, у к р а ї н с ь к а редакція „Краткого Описанія Малороссіи”.²⁶ Досі відомі в науці два списки цього твору, що їх за місцем переховування можна назвати Петербурзьким (Ленінградським) і Харківським. Про перший подано короткі інвентарні відомості ще року 1903 в „Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1899 годъ”. Це — двѣ гисторіи о козацкомъ народѣ” (скоропис, кількома почерками, з дру-

ської Дворянської Опіки і того ж року дістав чин титулярного совітника і був обраний засідателем Погарського повітового суду (1785, 1787, 1792-1793 р.). Він був одружений (1787) з донькою значкового товариша Оленою Григорівною Сорокою, з старого погарського міщанського роду, який дав у XVII-XVIIIст. кількох погарських вйтів. Р. 1787 за ним числилося (мабуть, спадкових) 32 д. чол. статі в с. Бугаївці, Погарського повіту. Окрім того, він мав у Погарі двір (очевидно, батьківський) і гуральню. Про нього — Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонд Новгородсіверського Намісницького Правління, неописані справи; „Опис Новгородсіверського Намісництва (1779-1781)”, К., 1931, ст. 111; А. Неустровъ, Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703-1802 г.г., СПб, 1875, ст. 440; його ж, Указатель къ русскимъ повременнымъ изданіямъ и сборникамъ за 1703-1802 г.г., СПб., 1898, ст. 506.

²⁵ Григорій А. Покас скаржився р. 1768 (4.УП) на „разореніе” від власних дітей: „с первобрачною женою моею (коя умре) Галецковною — писав він — сын Григорій, гвардіи Измайловского полку сержант, незвѣстно как от полку з службы отълучившийся и здѣсь по разнымъ мѣстамъ напрасно шатаючися; да дочь Параскева, недавно в замуж вѣступившая” вона вийшла за Івана Яковича Довгалевського, вйського товариша, згодом бурмистра Королевецького магістрату, р. 1783 — Див. „Списки черниговскихъ дворянъ 1783 года”, Черн., 1890, ст. 88; Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, СПб, 1901, додатки, ст. 304), „забыв страх Божій и презрѣвъ воеся долг и почтеніе ко мнѣ, отцу своему, при нинѣшном моем состояніи (Покас натякае тут на те, що він був тоді під слідством і арештом — О.О.), дом мой, имѣнія собственніе мои, с утратою немалой суммы денег моих, единственно мною набитіе”, загарбали, через що батько і позбавляє їх спадщини, тим паче, що ці маетки були придбані „особливо за денги нинѣшней жины моей” (Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонд Малоросійської Колегії, 1768 р., ч. 825).

Мабуть, другий шлюб батька вже дорослих дітей викликав незгоди в родині Г. А. Покаса, і діти його від першого шлюбу вимагали виділення їм частини майна, можливо, шукаючи при цьому материнської спадщини.

²⁶ М. Горбань, Нариси з української історіографії, ч. I. Новий список літопису „Краткое Описание Малороссии”, Харків, 1923. Про Кр. Оп. Мал. — див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, ст. 30-31; „Літопись Самовидца”, Київ, 1878, ст. III-IX (розвідка О. Левицького).

гої половини XVIII ст., в аркуш, разом 81 аркуш.). По чинасться рукопис переднім словом „къ читателю” (арк. 2 — 2 зв.), наприкінці якого сказано: „Сїи гисторїи, первая съ печатной в Києво-Печерской типографїи, вторая з рукописной разних авторов, по своду с разными гисториями печатными, списаны канцеляристом войсковым Григорием Покасом 1751 году, генваря 20 дня”. Спочатку йде „Описание о Малой Россїи”, яке „Отчетъ” вважає за „Краткое Описание Малороссїи”, але з застереженням, що „въ настоящей рукописи слогъ подновленъ и разказъ событїй продолженъ до 1751 года” (арк. 2, зв. — 71 зв.). Друга „Гисторїя”, значно меншого розміру (арк. 72-81) — це „О земле Полской, отколя Ляхи ляхами названы и поляками от перших и дальших князей и королей. Собрано з латинских гисторїй полских. На русскїй язык списано року 1673”. „Тутъ же — додає „Отчетъ” — разказ азъ о событїяхъ малороссїйской исторїи, доведенный до 1679 года”.²⁷ На підставі „Отчета”, ці відомості подав у своєму капітальному „Опытъ русской историографїи”, В. Іконников.²⁸ Немає жадного сумніву, що цей список (незалежно від того, чи це автограф, чи, як скорше можна думати, на підставі різних почерків, — копія) ближчий до Покасового оригіналу, і тому можемо назвати його редакцією Покаса.

Другий список — Харківський — знайшов і описав року 1923 молодий харківський історик Микола Горбань, учень акад. Д. І. Багалія. Цей список міститься в одному рукописному збірнику (на сторінках, властиво, аркушах, 1-90); писаний він почерком XVIII століття і має дату 1790 року („Сїя исторїя сим кончилась 1790 года перепискою”).²⁹ Основна відмінна цього списку від Покасової редакції (Петербурзький список) у тому, що тут, у першій „гисторїї”, огляд подій продовжений до 1754 року,³⁰ а головне, на звороті аркуша з передмовою і підписом Покаса написано: „А с них в тогности, понеже сии гисторїи не толко достойны, но и нужны, а паче полезны знанїю человекѹ, от рода в сих гисторїяхъ свое первобытїе и пребыванїе имѹющему, для того списал не толко собственно для себе, но ради всѣхъ, хто би не пожелал сих гисторїй ползовать ся, списал войсковый канцелярист Алексѣй Дзѣвович 1756 году но-

²⁷ „Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1899 г.”, СПб, 1903 г., ст. 162-163.

²⁸ В. Іконниковъ, Опытъ русской историографїи, т. II, ч. II, К., 1908, ст. 1600, прим. I.

²⁹ М. Горбань, *op. cit.*, ст. 6, 18. Горбань, на підставі поміток олівцем на берегах ркопису та підкреслень, зазначає, що хтось вже раніше „читав наш список” „*op. cit.*, ст. 13, прим.).

³⁰ Власне, короткі нотатки під 1754 роком: „генваря 14-го дня в гор. Києвъ был страшный гром. Того ж году сентября 14 в Нежинъ пожежа” (М. Горбань, ст. 18).

ябра 15 дня”.³¹ Отже, список 1756 року, що його можна було б назвати списком (а, може, й редакцією: тут потрібне спеціальне дослідження обох рукописів) Дівовича (Дзівовича), був списком із списку Покасового.³²

На нашу думку, з визначенням М. Горбаня, що цей твір — тільки інша (українська) редакція відомого „Краткого Описанія Малороссіи”, важко погодитися, так само, як і з його твердженням, що Г. Покас був лише переписувачем цього твору, при чому роля його була навіть менша, як О. Дівовича, що переписав цей твір (з короткими доповненнями) в 1756 р.³³ Передусім не можна називати список Покаса (або Покаса—Дівовича) — редакцією „Краткого Описанія Малороссіи”. Бо ж список Покаса-Дівовича так різниться від „Краткого Описанія” і своїм розміром (він значно ширший за нього), і своїм змістом, і особливо своєю українською, антиросійською, наставою, що вважати його лише за „редакцію” (хоч би навіть українську) аж ніяк неможливо. Це цілком окремий, самостійний своєю ідеєю і лише формально, в хронологічній мережі своїй, залежний від „Краткого Описанія” (безумовно, його провідного джерела) твір, який, безперечно, свідчить про те, що в половині XVIII століття, поруч з офіційним „Кратким Описанієм Малороссіи”, в колах української патріотичної інтелігенції існував свій — справді, український — огляд рідної історії, твір може, і напівлегальний (будь-що-будь, не для офіційного вжитку призначений), але, без сумніву, дуже популярний серед українського громадянства.

Надзвичайно цікава передмова „К читателю”, що належить, мабуть, Г. Покасові. „Сии двѣ гисторіи о козацком народѣ, который за древный и по их состоянію за изрядно учрежденный и всегда храбрый и сѣльный народ почитался, откуда оныѣ произошол и якого племены и сколь древых лѣт у сего народа учрежденны главныя их владѣтели, называемые гетманы, и хто именно, и из каких фамилѣй, и в каких годах были, и что и каковы их дѣйстви и дѣла военныя, и с какими народами происходили, и какою военною храбростію отъчество свое от противных их и от поляков чрез многіе года защищали; и как россійскому государству благосклонно присоединились: вам, любомудрый читателю, для приятного препровожденія нашего времени предложены, с которых, безстрастно и внимательно разсуждая, всѣ обстоятельства онаго

³¹ М. Горбань, 7. Олексій Данилович Дівович (Дзѣвович, Дѣвович), з козаків м. Семіонівки (Топальської сотні, Стародубівського полку), військовий канцелярист (1756-1762), сотник Первопочепівський (1763-1769), полковий суддя (1781, 1783, 1790). Йому і його братові Семенові, авторові славнозвісного „Разговора Великороссіи с Малороссією”, присвячено спеціальний розділ у нашій праці „Люди Старої України (XVIII ст.)” (рукопис).

³² Точність копії, звичайно, можна встановити тільки de visu.

³³ М. Горбань, ст. 19, 22.

народа и великость их малороссийской нации ясно увидать можете, и надѣяться, что желаніе, по которому мы о других народѣх охотно знать хотим, вас к прочтенію сих исторій учинит склонных, ибо оныя хотя от древних лѣт свое начало восприялы и писатели их з очезрителного вещей, в них изображенных, знанія были, однакъ нынѣ без своду з иностранными, яко то полскими и немѣцкими, на російскій диалект переведенными и напечатанными, такоже и самими російскими печатными исторіями и неоставленными, дабы иногда в тѣх каких погрѣшностей не явилось, и чтоб само любопытству нашему не учинило яког сумнителства, уповаю же, что в прочтеніи вам съкуки не учинят, а ежели толко до того ободрят себе не оставите, в которых яко *нашаге в пунктах разговорных и ршешных гетмана Зьновія Богдана Хмельницкого и его посланников* в первой исторіи обрѣтаючи, а ежели что не так, как оныя в самой вещи были, сумнително и отменно усмотрите, то в том не поторопитесь, понеже в пункта через многіе руки перейшли, а между тѣм и недоброжелательных к сему народу может быть не миновать, но слава сего народа и угрѣжденія их во всем свѣтъ и сосѣдственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут. Буде же какое через переписки в них упущеніе или погрѣшность сищется, первое пополнить, а другое исправить благопочтенно вас, любомудрого читателя, прошу”.³⁴

Ми навмисне навели повністю цю передмову. Вона яскраво свідчить про високу патріотичну ідею, що керувала автором. Основна ідея його твору — це ідея величі української нації („великость малороссийской нации”), яка доведена всією довгою історією стародавнього, хороброго і сильного козацького народу, що „военною храбростію отечество свое от противных и от поляков чрез многіе года” обороняв. Цей великий народ „благосклонно присоединился” до Російської держави. Проте, фактична частина цього твору являє собою суцільний акт обвинувачення проти російського уряду та його надужити на Україні, його негідного ставлення до українського народу. В зв’язку з цим, війнятковий інтерес має згадка про Пункти Богдана Хмельницького, з явним натяком на їх фальсифікат — Переяславські статті Юрія Хмельницького 1659 року, надруковані, з наказу московського уряду, тоді ж у Києво-Печерській Лаврській друкарні.³⁵ Не дарма ж пише автор,

³⁴ Ibid., 6-7.

³⁵ Див. А. Яковлів, Статті В. Хмельницького в редакції 1659 р. („Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського”, К., 1928); В. Щербина, До питання про статті В. Хмельницького в редакції 1659 р. (ibid.); М. Петровський, До питання про статті В. Хмельницького в редакції 1659 р.: „Записки Ніженського Інституту Народної Освіти”, Т. IX, Ніжен, 1929; А. Яковлів, Українсько-московські договори XVII-XVIII в.в., Варшава, 1934; окрім того, стаття В. Данилевича в „Записках Історично-Філологічного Відділу ВУАН”.

що Пункти Богдана Хмельницького „через многие руки перешли, а между тѣм и недоброжелательных к сему народу может быть не миновали”. Але „слава сего народа и учрежденія их во всем свѣтѣ и сосѣдственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут”. Це були ті ж ідеї українського автономізму, що пізніше керували натхненним пером автора „Історіи Русов”. Та кої передмови „Краткое Описаніе Малороссіи” не мало й не могло мати.

Велику відміну маємо в мові і в змісті „Описанія о Малой Россіи” (Покаса) і „Краткого Описанія Малороссіи”. Перший твір має і в фонетиці, і в лексиці яскраві ознаки української мови.³⁶ Про це переконливо свідчать ті уривки, що їх опублікував Горбань.³⁷ Дуже характерне також уживання назви „украинцы” щодо мешканців Лівобережної України в описі Чорної Ради 1663 року.³⁸ Далі треба звернути увагу на відміну в заголовку обох творів. „Описаніе” (Покаса) має такий заголовок: „Описаніе о Малой Россіи, о гетманѣх ея о до дѣйствіях их, и под каким владѣніем народ малороссійскій бывал, и в какое время и при яких волностях, и коим образом тѣ свои волности сохранили, и как Россійскому государству добровольно присоединились, и потому на яком основаніи пребывают”. Це нічого спільного не має з заголовком традиційної редакції „Краткого Описанія”: „Краткое Описаніе Малороссіи, как оная послѣ самодержавія великого князя Владимира была под польским владѣніем, и как нескоро послѣ того по изгнаніи из оной ляхов гетманом Богданом Хмелницким приведена под высокодержавную руку блаженныя и вѣчнодостойныя памяти великаго государя, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, Самодержца Всероссійскаго, какіе потом были козацкіе гетманы и дѣйства украинскіе, наченшеся з року Р. Хр. 1340”.³⁹ Отож, слушно каже Горбань, що „автор видрукованого списку („Краткого Описанія Малороссіи”), хоч і цікавився старовиною, хоч, може, і належав до козацької старшини, але за поглядами це був „самоотверженный малороссіянин”, що стояв на общеруському ґрунті”.⁴⁰

Та найголовніше те, що „Описаніе о Малой Россіи”, хоч і складене було за схемою і на базі „Краткого Описанія”, алеж, поперше, значно докладніше написано, а подруге, має досить просторі коментарі в дусі українського автономізму. Автор раз-у-раз підкреслює славні подвиги козацьких героїв, „своея отчизны защитников”, охоронців „отчизны козацкой”.⁴¹ Зокре-

³⁶ М. Горбань, 8.

³⁷ Ibid., 6-18.

³⁸ Ibid., 11.

³⁹ Ibid., 9.

⁴⁰ Ibid., 10.

⁴¹ Ibid.

ма дуже вихваляється Семена Палія.⁴² Не редакційні, а принципові відміни в описі подій і характеристиках історичних осіб знаходимо особливо в частині, присвяченій XVIII століттю. Надзвичайно барвистий опис Батуринської руйни 1708 року, меншиковських жорстокостей у Батурині й Почепі,⁴³ оповідання про утиски української людности від московського війська, що було розквартироване на Гетьманщині,⁴⁴ загалом стисла, але гостра оцінка політики Петра I на Україні, рядки, присвячені Полуботковій справі (Полуботок — „искатель общей пользы малороссийской”, як також і інші з української старшини, що „бедную жизнь свою отдали смерти”⁴⁵), оповідання про події царювання Анни Іоаннівни,⁴⁶ зокрема про ув'язнення Київського архієпископа Варлаама Ванатовича (якого „взято в Москву” і покарано за те, що він „желал и совѣтовал Малороссии от России отступить и тем зделать мятеж”, чи за те, що оголосив про духовну імператриці Катерини I на користь її дочки Єлизавети Петрівни),⁴⁷ негативна і барвиста характеристика фельдмаршала Мініха, що „по злобной ненависти своей к малороссийскому народу неисчислимыезвымыслов своих малороссіянам чинил обиди и крайніе разоренія” і „нетерпеливо того желал, чтоб тот народ (Богом на опредѣленной им землѣ населенной) вовся искоренить или крайне в волностях их умалить и разорить”,⁴⁸ тощо, — все це свідчить про те, що „Описаніе о Малой Россіи” — цілком самостійний твір, вийняткової історичної і політичної ваги, а не лише українська редакція „Краткого Описанія Малороссіи”.

Треба нагадати ще, що „Краткое Описаніе Малороссіи” закінчується 1734 роком, отже доведене тільки до кінця гетьманування Данила Апостола, а Покасове „Описаніе” охоплює й пізніші події, а саме: докладно описує царювання Анни Іоаннівни, зокрема російсько-турецьку війну 1735-1739 років та участь у ній України,⁴⁹ з великим співчуттям оповідає про царювання Єлизавети Петрівни, яку „всемогущество Божіе особливо многими добродѣтелями обогатило”,⁵⁰ подає відомості про обрання нового гетьмана (Кирила Розумовського) „особливим против прежних порядков”.⁵¹ Закінчується „Описаніе” 1751 роком — описом прийняття у нового гетьмана кошового отамана Запорозької Січі.⁵² Отже, і з цього боку, це не про-

⁴² Lbid., 11.

⁴³ Ibid., 12-13.

⁴⁴ Ibid., 12-13.

⁴⁵ Ibid., 13.

⁴⁶ Ibid., 14.

⁴⁷ Ibid., 14-15.

⁴⁸ Ibid., 16-17.

⁴⁹ Ibid., 15-17.

⁵⁰ Ibid., 17-18.

⁵¹ Ibid., 18.

⁵² Ibid.

довження „Краткого Описанія Малороссіи”, а окремих, цілком самостійний твір.

Що ж можна сказати про особу автора цього переважного твору? На думку М. Горбаня, автором його була „людина, що близько стояла до тодішньої влади на Україні”,⁵³ бо в описі подій XVIII століття, мовляв, „видко самовидця або сучасника подій”.⁵⁴ Горбань категорично каже: „Автор цього пам’ятника невідомий нам. Хто був він, не знаємо ми”.⁵⁵ Доки цей пам’ятник лишається неопублікованим (а рукописи його нам нині недоступні), отже й недослідженим, годі робити остаточні висновки щодо особи автора. Але ми рішуче заперечуємо думку М. Горбаня про те, що Покас був тільки переписувачем цього твору.⁵⁶ Горбаневі не були відомі матеріяли про антиросійський виступ Г. Покаса року 1767. Це сталося, мабуть, тому, що в літературі довший час була велика плутанина з транскрипцією прізвища Погарського вїта Г. Покаса. О. Лазаревський називає його „Копась”,⁵⁷ у „Наказах” 1767 р. він названий „Понас”, так само й у монографії Г. Максимовича, що в ній — після старої публікації П. Єфименка у „Кіевской Старинѣ”, де Покас названий „Панасом” — подібно документальний матеріял про ролю Покаса в 1767 році⁵⁸ Правда, точна транскрипція прізвища Г. Покаса відновлена була в IV томі „Родословника” В. Модзалевського (вийшов у світ 1914 р.⁵⁹), але Горбань, мабуть, не звернув на це уваги. Отож він і не знав, що Григорій Покас, військовий канцелярист (1751 року), згодом (1767 р.) військовий товариш, — і Погарський вїт Григорій Покас — це та сама особа, і, мабуть, це позбавило талановитого дослідника можливості правильніше встановити участь Г. Покаса в складанні цього твору.

На нашу думку, автором „Описанія о Малой Россіи” був саме Григорій Андрієвич Покас. Вся життєва путь Г. Покаса, його широкі родинні та особисті зв’язки, його національно-політичні погляди і сміливе їх висловлювання, — все нагадує нам автора (а стиль наведених у М. Горбаня уривків промовляє на користь єдиного авторства) цього твору. Найцікавіше те, що в нотатці до передмови, з підписом Григорія Покаса, зазначено, що „Описаніе о Малой Россіи” „списано” „с печатной (Історії — О.О.) в Кіевопечерской типографіи”.⁶⁰ Справа в тому, що „Описаніе о Малой Рос-

⁵³ Ibid., 15.

⁵⁴ Ibid., 11-12.

⁵⁵ Ibid., 19.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ А. Лазаревський, Описаніе, I, ст. 239, прим. 395.

⁵⁸ „Наказы”, ст. 223, 224, 226; Г. Максимович, *op. cit.*, 65; „Кіевская Старина”, 1882, III, 602-608.

⁵⁹ В. Модзалевський, *op. cit.*, IV, 81. Див. *ibid.*, 59.

⁶⁰ М. Горбань, 7.

сії" ніколи не було і не могло бути в той час надруковане ні в Печерській друкарні, ні десь інде. А „Краткое Описание Малороссіи" було вперше надруковано (в редакції В. Рубана — О. Безбородька) лише 1777 року і, звичайно, не в Києві.⁶¹ Думати, що Києво-Печерська Лавра наважилася б десь у середині XVIII століття надрукувати такий яскраво-антиросійський твір бодай нелегально (себто без синодальної цензури, обминаючи загальну заборону ще Петра I, з 1720 року, друкувати „гражданскія" книги на Україні), немає жадної підстави, не кажучи вже про те, що бібліографам таке видання цілком невідоме. Отже, Григорій Покас свідомо написав неправду, вживаючи тут улюбленого тоді літературно-видавничого засобу містифікації. А це мало б сенс лише в тому випадкові, коли б йому треба було приховати власне ім'я, себто коли б йому був потрібний псевдонім (а підстав для того було в самому змісті і в тоні твору досить!), — можливо, щось подібне до славнозвісної передмови до „Осторіи Русов". Отож, припускаємо, що саме Григорій Покас був автором „Описанія о Малой Россіи", яке М. Горбань неточно визначив як „українську редакцію" „Краткого Описанія Малороссіи".

„Описаніє о Малой Россіи" було значно поширене в рукописних списках і мало великий вплив на українську історіографію і взагалі на українську літературу другої половини XVIII століття. Питання це вимагає спеціального дослідження, і тому обмежимося тут лише деякими прикладами. Вже М. Горбань переконливо довів, хоч і трохи в гіпотетичній формі („не буде неправдоподібною гіпотезою"), що „Разговор Великороссіи съ Малороссіей", відомий український патріотичний твір Семена Дівовича (Дзівовича), р. 1762, „написано на підставі саме списку Дзівовича (так називає Горбань „Описаніє о Малой Россіи" Покаса), і що в деяких місцях „Разговор" є „лише віршованим перекладом" того списку.⁶²

З повним правом можемо розглядати твір Г. Покаса як „предтечу" „Исторіи Русов". Дуже багато спільного між ними — і в загальній концепції, і в описі та оцінці поодиноких подій. Маємо всі підстави думати, що автор „Исторіи Русов" знав „Описаніє о Малой Россіи" Покаса і користувався з нього. Про це свідчать, приміром, такі паралелі, як оповідання про втечу короля Станіслава Лещинського з обложеного Гданська,⁶³ ві-

⁶¹ Д. Дорошенко, Огляд, ст. 31, 61. Пізніша (наукова) публікація — в додатку до „Літописи Самовидця" (за ред. О. Левицького), К., 1878, ст. 211-319.

⁶² М. Горбань, 20-22. Див. Н. Петровъ, Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей (Литературный памятникъ второй половины XVIII вѣка) — „Кіевская Старина", 1882, т. I, кн. 2, ст. 313-365; „Кіевская Старина", 1882, т. III, кн. 7, ст. 137-148.

⁶³ Пор. „Исторія Русовъ или Малой Россіи" (Москва, 1846), ст. 237, і М. Горбань, ст. 15.

домості про ставлення Мініха до українців⁶⁴ тощо, не кажучи вже про опис меншиковських звірств у Батурині, оповідання про Прутський похід⁶⁵ тощо. Певно, таких паралелів можна знайти далеко більше. Ми не знаємо, чи автор „Історії Русов” користувався з Покасового оригіналу (або взагалі Покасової редакції), чи йому була відома копія О. Дівовича з 1756 р. (або, може, список 1790 р., описаний у М. Горбаня). Але, так чи так, н о в г о р о д с і в е р ц е в і й українському патріотові, авторові „Історії Русов”, твір по г а р ч а н и н а й українського патріота Покаса був зовсім приступний.⁶⁶

Отож, можна цілком погодитися з М. Горбанем, що „факт поширення пам’яток, подібних до „Краткого Описанія Малороссі” (себо Покасового „Описанія” — О. О.) не тільки серед верхів, але й серед середніх старшинських кіл треба підкреслити. Не лише сварки за землю, не лише стягання ґрунтів та здріства характеризували ці кола. Були в них і духові інтереси, була, як бачимо, своєрідна інтелігенція, освічена по канцеляріях полкових та генеральних, інтелігенція, що цікавилася минулим свого краю, це попередники „патріотів” пізніших часів Катерининських, хоч деякі з них дожили і до тих часів”.⁶⁷ Ці думки, що збігаються з аналогічними висновками М. Грушевського і глибокого, найкращого після О. Лазаревського і Миколи П. Василенка, знавця Гетьманщини — Вадима Л. Модзалевського, рішуче спростовують занадто однобічну концепцію Лазаревського, який, за великими старшинськими здріствами, не хотів бачити великих заслуг старого українського шляхетства перед рідним краєм і рідним народом. Лазаревський дивився на г і р ш и х і не помітив к р а щ и х. Ми ж боїмося не добачити їх. Не всі, звичайно, були Покасами, та й у Покаса були свої хибки, зрештою, властиві цілій старшинській верстві того часу. Тим більше повинні ми згадати добрим словом Григорія Покаса, яскравого представника української національної історіографії доби Розумовського, одного з видатних українських автономістів середини XVIII століття, тих, що зберегли — і не в сховку — світильник української державницької традиції та донесли його прапор до нових українських поколінь, які розгорнули величний прапор національного відродження.

⁶⁴ „Історія Русовъ”, ст. 241; М. Горбань, 16-17.

⁶⁵ „Історія Русовъ”, ст. 206-207, 220; М. Горбань, 12.

⁶⁶ Див. нашу статтю „До питання про автора „Історії Русов” — „Україна”, ч. 2, Париж, 1949, ст. 71-75.

Можливо, що твір Покаса був відомий і Шерерові, авторові „Annales de la Petite-Russie” (t. I-II, Paris, 1788) й анонімних „Anecdotes interessantes et secretes de la Cour de Russie” (t. I-VI, p. 1792). Про це див. нашу статтю „Annales de la Petite-Russie” Шерера і „Історія Русов” — Науковий Збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання”. Том V, Мюнхен, 1948, ст. 92-93.

⁶⁷ М. Горбань, 19.

ПЕТРО ОДАРЧЕНКО

**РОСІЙСЬКА ВЕРСІЯ „БЛАКИТНОЇ ТРОЯНДИ”
ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

(Невідомий рукопис „Блакитної Троянди” Лесі Українки)

У 90-их роках минулого століття український театр мав старий і досить обмежений репертуар. Це були здебільшого ті самі п'єси, що йшли ще на початку 80-их років. Українська молодь, знайома з драматичними творами новітніх західноєвропейських та російських письменників (Зудермана, Гавтмана, Ібсена, Чехова та інш.), не задовольнялася старим репертуаром і вимагала нових п'єс з новими ідеями, новими проблемами, з новою тематикою, з новими формально-стилістичними прикметами. Етнографізові, селянській тематиці, побутовщині старих п'єс протиставлялися нові п'єси з життя інтелігенції, п'єси з модерною психологічною тематикою. Сучасники Лесі Українки — В. Самійленко, Л. М. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко та інші, — бажаючи поширити український репертуар, перекладали українською мовою багато західноєвропейських п'єс, а також писали й нові оригінальні драматичні твори.

Леся Українка, бажаючи також прислужитися українському театрові, написала в серпні 1896 року перший свій драматичний твір „Блакитну Троянду”. Ця драма дуже відрізнялася від старих українських п'єс. Вона показувала життя інтелігенції, вона ставила і розв'язувала психологічну проблему. Ця перша смілива спроба дати психологічну драму і художньо і сценічно не була досконалою. Це зрозуміла пізніше і сама авторка. Року 1898 Леся Українка почала писати драматичну поему „У пущі”, цією драмою вона виходила на властивий їй шлях — змалювання широких філософських проблем, цією драмою Леся Українка виправила свій перший невдалий драматичний твір, ідучи за гаслом В. Гюґо: „corriger un oeuvre par un autre”.

Основна драматична колізія „Блакитної Троянди” полягає в трагедії молоді дівчини, що через спадкову хворобу не може зазнати особистого щастя. Двоїстість як „ляйтмотив” проходить через усю п'єсу. З одного боку, свідомість своєї приреченості, свідомість того, що вона (героїня п'єси) не має права на своє особисте щастя в шлюбі з коханою людиною, а з другого — невгасне палке прагнення такого щастя.

Джерелами „Блакитної Троянди” були і літературні зразки західноєвропейської драматичної творчості (Ібсен) і суб’єктивні моменти в особистому житті письменниці. (Драма „Блакитна Троянда” — це, як каже В. Гозенпуд, „лише варіант на тему, накреслену в „Привидах”. Це усвідомила згодом сама авторка, що досить критично поставилась до власного твору після його першого невдалого сценічного втілення”).¹ „Взято сюжет цієї п’єси, — каже П. Рулін,² — з якоїсь невідомої, незагосної ще рани”. Для опису розвитку психічної хвороби головної героїні Леся Українка користувалася також спеціальними працями з психіатрії, докладно студіюючи популярний тоді підручник Краффта Ебінга в російському перекладі п. н.: „Учебник психиатрии”, виписуючи з розділу „Манія періодика” цілі абзаци, роблячи відповідні помітки, що красномовно свідчать, для якої саме мети студіювала Леся Українка цей підручник.³ У липні 1896 року Леся Українка гостювала у свого дядька лікаря-психіатра Олександра Петровича Драгоманова у Творках (коло Варшави), де була велика психіатрична лікарня. Свої враження та спостереження над життям душевнохворих Леся Українка яскраво описала в нарисі „Місто смутку” (1896), крім того, ці спостереження Леся Українка, безперечно, використала, працюючи над обробкою остаточної редакції своєї драми.

Через рік після написання драми — 31 серпня 1897 року — цензура дозволила її до вистави. „Коли б не прийшлося моїй „Троянді” прийняти раду Горация: *novem annos premetum*, тільки ж троянда за такий довгий час може зав’янути і засохнути”, — так пише Леся Українка в одному листі до матері (23. IX. 1897),⁴ побоюючись, щоб не застаріла її п’єса. Прем’єра вистави мала відбутися 1897 року в Києві в Літературно-Артистичному Товаристві заходами М. П. Старицького. Але вистава ця не відбулася. Пізніше група М. Кропивницького збиралася поставити цю п’єсу в Мінську. Леся Українка дуже турбувалося долею своєї п’єси. „Я страшенно боюсь цієї постановки. Часами у мене з’являється дуже скептичне і суворе відношення до сеї драми, і мені здається, що в ній більше промахів, ніж чого доброго. Дуже се гірка думка, а приходиться вона мені все частіше і частіше” (із листа Лесі Українки до матері 26. X. 1897 р.)⁵ Леся Українка висловлює побоювання, що „Бла-

¹ А. Гозенпуд. Театр Лесі Українки. (Вст. ст. в кн. Леся Українка. Театр. Київ, 1946, ст. 7).

² П. Рулін. Перша драма Лесі Українки. (Леся Українка. Твори. Том V. „Книгослілка” 1927).

³ П. Одарченко. До генези „Блакитної Троянди” Лесі Українки. „Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти та Науково-Дослідчої Катедри Історії Культури й Мови при Інституті. Кн. IX. Ніжин 1929.

⁴ О. Косач-Кривинюк. Хронологія життя і творчості Лесі Українки. (Машинопис).

⁵ *Ibidem*.

китна Троянда” може не сподобатися публіці, бо написана вона „не в тому характері”, що „Вій”, „Пропаща грамота” . . . „Боюсь, Москва занадто привикла до „хохлацьких каленцев”, то їй може без „каленцев” невразумительно буде. Здається, я щодо моєї драматургії можу сказати: „Spiewak jestem, niestety! Spiewac nie tam komu”! . . .) Лист Лесі Українки до матері 13. XII. 1897 р.)⁶ У лютому 1898 року Леся Українка була дуже вдоволена з приємної звістки, що головну роль Любови буде грати М. К. Заньковецька. Але й в 1898 році вистава „Блакитної Троянди” не відбулася. Тільки в 1899 році вперше відбулася вистава цієї п’єси в бенефіс акторки Ратмірової в трупі М. Кропивницького у Києві. Леся Українка на цій прем’єрі не була присутня.

Вистава не мала ніякого успіху. Так справдився віщий сон Лесі Українки, що три роки перед тим снився поетці, сон, який вона описала в своєму листі до Л. М. Драгоманової-Шишманової:

„От, Лідочка, снився мені „вещий сон”, аж навіть тобі розкажу. Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медитувала над нею до пізньої, препізньої ночі, врешті настав час, коли і поетові і Музі захотілося спати, і ми розійшлися, одна на Парнас, а друга на своє ліжко. Ну . . . сниться мені, що іде моя драма на сцені і головну роль граю я сама (*que Dieu m’en preserve*), іде акт, іде антракт, 1-ий, 2-ий, 3-ий, 4-ий — в публіці *нічого не зуть*, врешті фінал, на сцені чогось темніє, а завіси не опускають, а нарешті, — хоч се мені по ролі не полагається, — питаю: чому не спускають завіси? Хтось відповідає саркастичним тоном: „Бо нема перед ким!” Я дивлюсь: у партері „аравійська пустиня”, порожні ложі чорно позіхають, на галерею у мене не стало одваги поглянути. Моя драма провалилася *avec . . . un silence sonore*” . . . І я в розпачі кричу: свисток, все царство за свисток! Розумієш — уже не аплодисмент, а хоч свисток! . . . Але і цей розпачливий поклик зостається глазом вопіючого в пустині . . . Раптом я згадую, як Шіллер провалився перший раз, читаючи свого Фієско противним швабським акцентом, — промінь надії блиснув, і я — прокинулась! Ах, се був тільки сон! . . .” (Лист Лесі Українки до Л. М. Драгоманової-Шишманової — 20. IX. 1896).

Найбільше дратувало рецензентів, що п’єсу написано не з життя селян, а з життя інтелігенції. І особливо нападали на п’єсу за те, що її персонажі — „люди интеллигентные” — говорили по-українському. Відзначали також надмірну балакучість персонажів, брак ступеневого розвитку дії і т. ін.⁷ Але основною причиною неуспіху вистави були не так хиби самої п’єси, як її виконання. Модерна психологічна драма в етнографічному те-

⁶ Ibidem.

⁷ П. Рупін. *Op. cit.*, стор. 14.

атрі не могла мати успіху. Леся Українка і сама передбачала, що до психологічної п'єси з персонажами-інтелігентами, що говорять українською мовою, російські рецензенти не можуть поставитись об'єктивно і що український етнографічний театр не зможе як треба поставити п'єсу. І тому, коли довгий час Леся Українка не могла виставити свою п'єсу в оригіналі, то вона вирішила перекласти її російською мовою з метою побачити її на російській сцені. Як свідчить П. Рулін, „чернетку перекладу „Блакитної Троянди” російською мовою не позначено будь-якою датою, зате на четвертому примірнику рукою О. П. Косачевої (Олени Пчілки) позначено „театральною цензурою разрешено в 1898 г.” Отже, дуже можливо, що, переконавшись без усяких наслідків цілий рік постановки цієї п'єси на українській сцені, коли восени 1897 р. не пощастило М. П. Старицькому здійснити поставу цієї п'єси в Літературно-Артистичному Товаристві, — заходилась поетка коло перекладання цієї п'єси російською мовою.⁸

З листа Лесі Українки до сестри — О. П. Косач — за 8. VIII. 1898 р.⁹ — довідуємося, що мати Лесі Українки Олена Пчілка і С. К. Мержинський змусили Лесю дати слово, що вона перекладе „Блакитну Троянду” ще до свого від'їзду до Києва. Леся Українка цього листа писала з с. Колодяжного, де вона й працювала над перекладом своєї драми. В цьому ж листі вона пише, що вже переклала перші два акти „і ледве не вмерла від нудьги”. Свою роботу над перекладом вона розглядає як кару за власний sentiment. Припускаємо, що весь текст драми Леся Українка переклала не пізніше вересня 1898 року. І того ж року був здобутий цензурний дозвіл на виставу.

До цього часу відомі були чотири рукописних зшитки „Блакитної Троянди”. Три з них переховувалися у К. В. Квітки, один зберігався у Центральній Бібліотеці Російської Драми в Ленінграді. Два з цих рукописів українські, два російські.¹⁰

Крім цих рукописів, відомі ще чернеткові нариси української версії „Блакитної Троянди”, опубліковані в 1929 р.¹¹ Нещодавно знайдено ще один рукопис „Блакитної Троянди” російською мовою.

Зовнішній вигляд цього рукопису такий: текст написано на друкарській машинці на 16 нумерованих подвійних аркушахдебелого паперу in folio, отже увесь текст займає 61 стор. in folio, 62-га і 64-та сторінки чисті, на 63-ій стор. чорним атраментом рукою Лесі Українки написано:

⁸ Ibidem.

⁹ Леся Українка. Собрание сочинений в трех томах. Перевод с украинского. Том III. Москва. Государственное Издательство Художественной Литературы. 1950. Стор. 187-188.

¹⁰ Леся Українка. Твори. Том V. „Книгоспілка”. Примітки, стор. III.

¹¹ П. Одарченко. Op. cit., стор. 142-148.

„Изъ г. Ковеля, Волынской губ. отъ дочери статскаго со-
вѣтника, Лариссы Петровны Косачъ, автора пьесы.

Голубая Роза, Драма въ 5 дѣйствіяхъ.

Сочиненіе Леси Украинки. (псевдонимъ).”

Всі іншомовні (французькі, німецькі, італійські, латинські) слова, цитати і окремі речення (*bon vivant, fin de siecle, Charlotte Korde, Wein, Weib und Gesang, Posa la mano sul mio cuor, tempora mutantur* і т. ін.) написано також рукою Лесі Українки. На першій сторінці рукопису є дві печатки „Главнаго управління по дѣламъ печати”, дата друкованими літерами „10 янв. 99.” і напис „Къ представленію дозволено. Петербургъ 1 Января 1899. И. о. цензора драматическихъ сочин. А. Кр... (підпис нерозбірливий). Крім того, на першій сторінці в лівому горішньому кутку помічено іншою рукою №550, а з лівого боку на берегах написано: „Гербовый сборъ уплаченъ. Надв. сов. Л. Косоговскій. На 3-ій стор. написано чорнилом „Къ”, на 5-ій стор. „пред”, на 7 стор. „ст”, на 9 ст. „авле”, на 11 ст. „нію”, на 13 ст. „доз”, на 15 ст. „во”, на 17 ст. „ле”, на 19 ст. „но”. На дальших стрінках також написано на правому боці на берегах „Къ, пред, ста, вле, нію, доз, во, ле, но, Къ... і т. д. На останній сторінці тексту написано закінчення фрази „ставленію дозволено. И. Д. цензора драматическихъ сочиненій Л. Крил...” (далі нерозбірливо). Під підписом стоїть кругла печатка з двоголовим орлом з написом „Главнаго Управления по дѣламъ печати”.

Порівнюючи російський текст цього рукопису „Блакитної Троянди” з українським оригіналом, надрукованим у „Творах Лесі Українки” вид. „Книгоспілка”, знаходимо деяку відмінність тексту російського перекладу від українського оригіналу. Український текст „Блакитної Троянди” вперше надруковано в альманахові „Нова Рада” 1908 р., себто через 14 років після написання твору. Перед самим друкуванням Леся Українка переглянула текст „Блакитної Троянди” і поробила в ньому деякі зміни. А тому російський текст 1899 р. трохи відрізняється від останньої української редакції „Блакитної Троянди” 1908 року.

Порівняння цих двох текстів дає цікавий матеріал до вивчення творчої праці Лесі Українки над своєю драмою. Авторка взяла до уваги деякі закиди рецензентів, напр., про розтягненість розмов, про довгі монологи, балакучість персонажів тощо. І тому вона в пізнішій українській редакції 1908 р. поробила багато скорочень. Іноді відновлення повного, не скороченого тексту спричиняється до кращого зрозуміння твору. Наприклад: в українському тексті, надрукованому в V томі Творів Лесі Українки (ми його умовно будемо визначати літерою „у”) на стор. 44, ряд. 19 після слів: „Це була любов часів „блакитної троянди” маємо ще п’ять рядків, присвячених „блакитній троянді”. В російському рукописному тексті 1899 р. (ми

його умовно будемо визначати літерою „Р”) після слів: „Это была любовь времен „голубой розы” масмо репліку Сані, якої нема в українському тексті, і дуже довгу репліку Ореста, якої також нема в друкованому 1908 року українському тексті. Ось ті репліки, які Леся Українка скоротила в пізнішій редакції 1908 року:

Саня. Голубой розы? Это что еще такое? Да где же была голубая роза?

Ор. „Голубая роза”? Это был символ чистой, возвышенной любви. В средневековых рыцарских романах часто говорится об этой розе, растущей где-то в „мистическом лесу”, среди таинственных, символических растений. Проникнуть к ней мог только рыцарь „без страха и упрека”, который никогда не имея нечистой мысли о своей даме сердца, никогда не бросил на нее страстного взгляда, никогда не мечтал о браке, а только носил в сердце образ своей единственной дамы, на руке ее цвета, на щите ее девиз, за честь ее щедро проливал свою кровь, и как высшую награду считал ее улыбку, слово, цветок из ее рук. Таков был идеал „рыцаря голубой розы”.

Цей довгий монолог про „блакитну троянду” був також і в першому (українському) тексті „Блакитної Троянди”, і в чернетці перекладу „Блакитної Троянди” російською мовою та в чистовому примірнику, як свідчить про це П. Рулін,¹² але уже в першому українському тексті ці уступи закреслені. Пізніше, готуючи до друку свою першу драму, авторка, намагаючись скоротити довгі репліки, зовсім викинула нижченаведені рядки. Але для дослідника творчості Лесі Українки знання цього первісного тексту має велике значення. Повний текст репліки Ореста, що зберігся у російському перекладі, з’ясовує, чому саме Леся Українка назвала свою п’єсу „Блакитною Трояндою”. Ми бачимо, що уже в першій своїй драмі, „реалістичній”, так би мовити, драмі. Леся Українка виступає, як романтик. Так саме як у ліричних поезіях, як у пізніших драматичних поемах Леся Українка була в полоні середньовічної лицарської романтики, так і в першій своїй драмі вона оспівує „блакитну троянду” — цей символ чистої, високої любови, квітку, про яку часто говориться в середньовічних лицарських романах. Ще з дитинства Лесею Українку приваблювали часи середньовічного лицарства. Про це говорить сама поетка у своїх поезіях:

„У дитячі любі роки —
Коли так душа бажала
Надзвичайного дивного,
Я любила вік лицарства”.

¹² Леся Українка. Твори. Том V. Стор. IV.

І до цих часів європейської історії часто звертала свою думку Леся Українка. Отже і в першій своїй драмі Леся Українка лине думкою в далекі часи Середньовіччя. Заперечуючи погляди на кохання свого зрівноваженого оточення, Леся Українка протиставляє чисте високе кохання міннезенгерів, лицарів „блакитної троянди”, звичайному прозаїчному коханню та фліртові. Ідея романтичного чистого високого кохання знайшла свій вираз у репліках Любові і особливо Ореста.

У російському перекладі, так саме як і в первісній чернетковій українській редакції, є рядки, які яскравіше з'ясовують задум авторки, деякі з них Леся Українка пізніше викинула, можливо, з цензурних міркувань.¹³

Стор. 39, ряд. 5. Після слів: „Ви самі знаєте” в рос. тексті читаємо: „Наш детский приют совсем без средств”.

Стор. 40, ряд. 25. Замість слів: „Любов іде в столову” в російському тексті маємо: „Любовь идет в столовую, *напевая марсельезу* (підкреслених слів нема в українській друкованій редакції. Первісно Любов належала до революційного гуртка. Пізніше ця сюжетна лінія була виключена через цензурні міркування.

Стор. 40, ряд. 9. Після слів: „Ви тільки що корили мене Жанною д'Арк, а самі хочете . . .” в російському тексті (як і в чернетковій ранній українській редакції) маємо такий додаток: „*Чтобы я сгитала себя Charlotte Korde?*” (Підкреслених слів також нема в українському друкованому тексті).

Таким чином російський переклад дає нам можливість дізнатися про первісний задум авторки. „Якщо бачимо, ці дрібні рисочки, — каже П. Рулін,¹⁴ — роблять картину цілком ясною: мова мовилась про якусь неофіційну вечірку.” До цього треба додати: про вечірку з благодієюною метою, прибуток від якої пішов би на користь дитячого притулку.

Деякі тексти російського перекладу відрізняються своїм змістом. Наприклад:

Стор. 70, ряд. 12. Замість українського: „Я не належу до школи *rarnassiens*”, маємо рос.: „Я не принадлежу к школе *позитивистов*”.

Стор. 70, ряд. 22. Замість укр. „Мої блідожовті мрії спустились на серце твоє. Знаєте, щось таке таємниче . . . немов павуки хрестовії.” — Рос.: „Фиолетовые руки на смалевой стене” знаєте, что-то таинственное „полусонно чертят звуки”

Стор. 31, ряд. 13. Після слів: „що погуляє бідна дитина”: укр.: „може так де й щастя своє знайде”. — Рос.: „между людьми побывает”.

¹³ Порівнюючи останню українську редакцію тексту з російським перекладом, ми всюди зазначаємо стор. і рядок українського тексту, надрукованого в цитованому V томі творів Лесі Українки.

¹⁴ Леся Українка. Твори. Том V. Стор. VI (Примітки).

Іноді різниця російського тексту від українського залежить від мови тексту. Напр.:

Стор. 65, рад. 9. Замість слів укр. версії: „І не тільки ваш тутешній нарід, а взагалі”, — в російському тексті маємо: „И не только здешний ваш народ, а вообще *русский народ*”. Підкреслені слова російського тексту зовсім не пасували б до українського тексту.

Так саме від мови тексту залежить і відмінність реплік української й російської версій на стор 50:

Стор. 50, ряд. 22. Після слів: „Так і треба” в російському тексті нема тих 6 реплік перед віршем Надсона, які в українському тексті. Бож у російському тексті вірш Надсона читається в оригіналі, а в українському тексті цей вірш читається в українському перекладі. Тому перед читанням вірша іде спочатку розмова про переклад Ореста. Цілком зрозуміло, що в російському тексті драми ця розмова зовсім зайва і тому авторка 6 реплік перед віршем Надсона зовсім викинула в рос. тексті.

Деякі варіанти російського тексту залежать від часу їх написання. В тексті російського перекладу, так саме як і в усіх рукописах „Блакитної Троянди”, що писалися перед самим кінцем ХІХ століття, часто зустрічаємо вираз „fin de siecle”. У друкованому тексті, що вийшов уже в ХХ віці замість „fin de siecles” маємо всюди слово „moderne”.

Найбільше варіантів залежить від того, що Леся Українка пізніше, перед друкуванням п'єси багато зробила ск о р о ч е н ь, уникаючи розтягненості і многословності ранньої редакції. Отже, зіставлення російського рукописного тексту 1899 року з пізнішим друкованим текстом 1908 року дає багатий матеріал для вивчення творчої праці письменниці над своєю драмою.

Стор. 29. Діві люди:

Р. Любовь Александровна Гоцинская — девушка 25 лет.
(в укр. тексті: Любов Олександрівна Гоцинська — пана, сирота 25 літ).

Р. Острожин — журналист, старше по виду, чем по летам, *зеловек нервный с угловатыми манерами.*

(В укр. тексті: Острожин — літератор, журналіст, старший по виду, ніж по літах).

Ряд. 20. Після слів: „товариш, товаришка” в тексті Р: „По моему, женщина сама по себе, — какое там товарищество”. — (Укр.: „По моему жінка жінкою, а мужчина мужчиною: яке там товаришування?).

Стор. 27. Після слів: „А я ж тут при чому. Іменно при чому? В. Р. тексті: „Одним словом если бы не мы . . . Остр. „Мы?” Это мне нравится. (В укр. тексті цих слів нема).

Стор. 33., ряд. 30. Замість перших двох коротких реплік укр. версії, маємо в рос. варіанті одну довгу репліку.

Укр.: *Милевський*. Любов Олександровно, можна подивитись на ваш малюнок?

Острожин (здаєка поглядаючи на картину). А? Ви малюєте? Може нової якої школи тримаєтесь?

Рос. *Острожин*. Любовь Александровна, можна посмотреть вашу картину? *Бедь это Ваша работа?* Вы, можете быть новой школы придерживаетесь? *Импрессионистов? Прерафаэлитов?*

Стор. 41, ряд. 34. Після слів: „Ну, ви, ходіть сюди!”

В рос. тексті: (Дети входят из средних дверей). *Мил. А... артисты. Ну-те ка покажите свое искусство. (Дети играют, танцуют, все посмеиваются).*

В укр. тексті цих слів нема).

Стор. 42, ряд. 13. Після слів: „Такі славні діти”... Р. „Со-всем не похожи на нищих”.

Стор. 43, ряд. 36. Після слів: „І вона стратить всі свої чари”. — Р. *Любовь. Считайте, что я не давала вам руки.*

Мил. Нет, уж тепер поздно.

В укр. тексті цих слів нема.

Стор. 49, ряд. 17. Після слів: „femme de trente ans”:

Р. По крайній мере, у нас в России это так.

Стор. 65, ряд. 12. Після слів: „Спасибі!”

Р. „Предоставим эту культуру собакам”.

Усіх цих зазначених реплік в українській останній редакції нема.

Вихід 7. Перша репліка рос. тексту зовсім відсутня в укр. версії:

Р. *Ол. Ив.* (подає альбом Любе, та берє его, но не раскрявет). Ну, вот тебе твой альбом.

Особливо відрізняється кінець 5 дії. Російська версія має цілком відмінний від української версії текст IV. виходу. Замість розтягнутого, багатослівного тексту ранньої української рукописної редакції¹⁵ і російської рукописної редакції 1899 р., пізніша українська редакція має стисліший, значно скорочений і динамічніший текст і трохи пом'якшену фінальну сцену¹⁶.

Стор. 103. Кінець дії. Вихід IV. Після слів: Ті ж і пані Груїчева:

Рос. *Г-жа Гр. (вбегает)*. Орест, дитя мое, что с тобой?..

Ор. (припадает к Любови). Помогите... помогите... Мама, мама, смотри, жива она?.. Нет, нет, не дышет...

Г-жа Гр. Что случилось?..

Ор. Отравилась, ты поставила яд.

Г-жа Гр. Орест, что ты?.. она, может быть в обмороке.

Ор. Нет, нет — умерла, сердце не бьется (рыдает).

¹⁵ П. Фулін. *Op. cit.*, стор. VIII-IX.

¹⁶ Леся Українка. *Op. cit.*, стор. IX.

Г-жа Гр. Дитя мое, пощади себя, сжался надо мной.

Ор. Оставь меня . . . мне никого не жаль. Я пойду за ней. Зачем мне жить (затиhaет в немом отчаяньи).

Замість 8 реплік російської редакції (а також і ранньої рукоп. української) в пізнішій українській друкованій редакції масмо тільки 4 репліки.

На закінчення вважаємо за потрібне сказати декілька слів про мову російського перекладу. Зіставляючи російський переклад з українським оригіналом, констатуємо високу літературну вартість перекладу, добре знання мови, правильність, точність і цілковиту адекватність перекладу оригіналові. Українізми в мові перекладу зустрічаються дуже рідко. Напр.: речення „Воно-то був і обід” (36 ст.) перекладено так: „*Оно-то был и обед*”. Це виразно українське *оно-то* часто зустрічається також у мові М. Гоголя. Український текст „Не упереджуйте події” (52 стор.) перекладено на рос. мову „*Не упереджайте событий*”. У всьому перекладі ми можемо знайти тільки два три випадки невдало перекладених слів та окремих словосполучень. Напр., укр. слово „товаришка” перекладено російською мовою словом „товарка” (31 стор.). Укр. „на це треба витривалости” перекладено рос. мовою „для этого надо *x p o н и г е с к о г о т е р п е н и я*”.

Найважче перекладати ідоми, прислів'я, свосвідні оригінальні вирази, властиві тільки даній мові. Але Леся Українка ці найважчі місця переклала з великим хистом і майстерністю, знайшовши у російській мові слова і вирази, відповідні українським ідіомам, ідіоматичним зворотам. Ось деякі приклади перекладу українських ідіом російською мовою:

Стор. 30. „Ет, Бог зна що!” — рос. „Это из рук вон . . .”

Стор. 31. „Ну, що їй скажеш?” — рос. „Ну, что с ней делаешь?”

„А що ж з нею робить?” — рос. „Да как же с ней быть?”

„Тільки й її, що погуляв” — рос. „Только и радости, что погуляет”.

„Ще яку халепу наведе” — рос. „еще в какую-нибудь историю впутает.”

„І що тепер повелось” — рос. „И что это теперь за мода у них.”

Стор. 32. „Ми сіли на мілизну, поздоров, Боже отих панів”, — рос. „Мы сели на мель благодаря вот этим господам”.

Стор. 39. „Чи варт товар роботи”, — рос. „Не стоит овчинка выделки”.

Стор. 42. „За чим же діло стало?” — рос. „За чем же отставка?”

Стор. 44. „Як в людей, так і в нас”, — рос. „Куда люди, туда и я”.

Стор. 48. „Тоді я трачу розум”, — рос. „Тогда я теряю самообладание”.

Стор. 83. „Тьотя Ліпа згадала торішній сніг”, — рос. Тетя Ліпа вспомнила дела давноминувших дней”.

І тільки дуже рідко, замість образного порівняння або прислів'я, авторка-перекладачка в російському тексті вживає сухих буденних виразів. Напр., замість „сидіти як замуrowаний” (31. стор.) в російському перекладі читаємо: „сидеть взаперти”. Або замість прислів'я „Хто пізно ходить, той сам собі шкодить” в російському перекладі маємо: „Сами виноваты, — опоздали”.

Розглянувши варіанти російської версії „Блакитної Троянди” можемо зробити певні висновки. Ці варіанти являють собою, безперечно, цікавий матеріал для вивчення і з'ясування процесу творчої праці Лесі Українки над своєю першою драмою. Деякі варіанти російського перекладу значно повніші, ніж відповідні тексти останньої української канонічної друкованої редакції. Знання первісного повнішого тексту дає можливість краще зрозуміти і з'ясувати задум поетки. Різниця російського тексту від українського іноді залежить від мови твору або від часу написання. Більшість варіантів російського перекладу показують, як поетка пізніше з художніх міркувань скорочувала довгі репліки, як вона працювала над удосконаленням художньої, мистецької сторони свого твору. Зіставлення українського і російського текстів дає також цікавий матеріал для вивчення мови Лесі Українки, показуючи, з яким хистом і умінням поетка перекладала своєрідні фразеологічні звороти української мови на російську мову.

Розглянутий рукопис російського перекладу „Блакитної Троянди” має велику цінність для вивчення літературної спадщини Лесі Українки, і він є важливе доповнення до відомих досі чотирьох рукописних текстів першого драматичного твору славетної української поетки.

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ДО ІСТОРИЇ ПОВСТАННЯ НА ЗАПОРІЖЖІ 1768 РОКУ

Проблема Запоріжжя в цілому, його населення, побуту, ідеології козацтва тощо — це одна з найважливіших, мало досліджених проблем історії України XVIII ст. Не можна сказати, що Запоріжжя мало цікавило дослідників. Навпаки, воно своєю своєрідністю, козацькою самобутністю, такою неподібною до решти Російської імперії, притягало увагу дослідників, які бачили в ньому явище вільного народоправства, характеристичного для XVII ст. й анахронічного для XVIII ст. Серед дослідників історії Запоріжжя бачимо такі імена, як кн. Мишецький, академік Г. Міллер, академік І. Гільденштедт, Лекерк та інші. Головні питання, що цікавили дослідників XVIII ст., були: політичний устрій, взаємини з російським урядом і, в зв'язку з ними, права запорожців на землі, на яких вони жили, які вважали своїми і які російський уряд невпинно захоплював та роздавав під поселення полків, слобід та приватних осіб.¹

Зруйнування Січі в 1775 р. позбавило ці питання актуальності; здавалося б, тепер могли з'явитися об'єктивні, спокійні досліді, але цього не сталося. Дослідники з початку XIX ст. опинилися в полоні різних хибних концепцій, подолати яких не могли й деякі з них передали в спадщину дослідникам XX ст.

В дослідженні історії Південної України в цілому й Запоріжжя зокрема велике місце належить Аполонові Олександровичу Скальковському (1808-1898), „Несторові” Південної України, над історією якої він працював щось років із 70 — від 30-их років аж до смерті. Скальковського закликав до Одеси генерал-губернатор „Новоросійського краю” кн. М. С. Воронцов і доручив йому написати історію „Новоросії”. Для нього були відкриті всі архіви, він мав можливість перевозити їх до Одеси, і в цьому розумінні він зробив багато, головне, він врятував архів Запорізької Січі, перевізши його до Одеси. Працездатність Скальковського була величезна: він писав не тільки в галузі історії, але й у галузях інших дисциплін: статистики, економіки, етнографії, писав також белетристичні твори, переважно на історичні сюжети.

¹ Н. Полонська-Василенко, Історики Запоріжжя. Збірник ВУАН на пошану акад. Д. Вагалія. 1927; того ж автора — До історіографії Запоріжжя XVIII ст. Праці Львівського Державного Університету, 1940, т. I.

Заслуги А. Скальковського перед українською історіографією дуже великі. Він перший дав солідні праці з історії Південної України,² оперті на архівних джерелах; в них дав багато цінних документів in exerto. Ще більшу вагу мають його праці з історії Запоріжжя, передусім „Исторія Новой Сѣчи”, що витримала три видання.³ Вона цілком побудована на матеріялах „Запорізького Архіву”. Але, не зважаючи на виключно сприятливі можливості для праці, А. Скальковський не дав об’єктивної картини життя Запоріжжя. Син свого часу, він був під впливом романтизму і кризь його призму розглядав усе, навіть архівні джерела. В цьому розумінні дуже характерна його передмова до „Хронологического обозрѣнія Новоросс. края”, де він заздрить талантові Вальтер Скотта і в минулому Південної України бачить багато гідного його пера. Але найбільше віддає він данини романтизмові в працях, присвячених Запоріжжю. Запорізьких козаків трактує він, як середньовічних лицарів, Кіш — як лицарський орден, з властивим західньо-європейським орденам напівманастирським побутом. Кошовий отаман робиться командором ордену, „безженство” — принциповою засадою. Козаки, люди різного походження, різних соціальних верств, що їх лиха доля загнала на Запоріжжя, виступають у нього як ідеологічно одноманітна громада, в якій начебто панують братерство, рівність і всесяжна влада „батька”-кошового.

Був і другий „ідол” (за висловом Бекона), що його подолати не міг А. Скальковський: тяжка доба царського самодержав’я часів Миколи I, доба панування горезвісної формули: „православіє, самодержавіє і народність” (звичайно, російська). Скальковський, високий російський урядовець, розглядав джерела з погляду російського націоналізму. Він бачив у Запоріжжі лише частину Російської імперії, а в козаках — вірних підданих царя, відданих російських патріотів. Україна, український патріотизм в його працях зникли без сліду. Оці дві концепції — романтичне тлумачення історії Запоріжжя та вкладання її в Прокрустове ложе миколаївської триєдиної формули — завели Скальковського в такі нетрі, з яких він не міг вийти. Але сталося ще гірше: А. Скальковський був також один з талановитих письменників першої половини XIX ст. Його праці друкувалися окремими виданнями, в журналах, наукових збірниках, газетах, творили „громадську думку”, виховували читача, впливали на мистецтво, белетристику. Отже, під впливом Скальковського були всі дослідники XIX ст., зокрема єпископ Теодосій (Макаревський).

² Хронологическое обозрѣние Новороссійскаго края. Одеса, 1836; Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, Одеса, 1850.

³ Исторія Новой Сѣчи. Одеса, 1842, II вид. Одеса, 1846, III вид. Одеса, 1885.

В останній чверті XIX ст. поживавився інтерес до історії Запоріжжя. Видано тоді низку цінних документальних матеріалів, які висвітлюють історію Запоріжжя (публікації В. М. Ястребова,⁴ О. М. Лазаревського,⁵ О. А. Андрієвського,⁶ „Кіевской Старини”,⁷ М. Терновського⁸ і особливо Д. І. Яворницького (Еварницького). Д. Яворницький (1855-1940) опублікував сотні праць з історії Запоріжжя.⁹ Можна сказати, що ніхто з істориків Запоріжжя не мав в своєму розпорядженні такої сили архівних документів. Але, подібно до Скальковського, Яворницький не міг вийти з-під впливу романтизму і на підставі джерел дати нове освітлення історії Запоріжжя: в своїх працях він повертається до концепції Скальковського, і з-під його талановитого пера знов з'являються і „орден безжненого товариства”, і „монолітність”, і „єдність”, братерство і патріархальна слухняність старшині. Термін „монолітність” запорозького козацтва належить якраз Д. І. Яворницькому.

На початку XX ст. в українській історіографії починається новий етап: дослідники (особливо акад. М. Є. Слабченко¹⁰) починають приділяти увагу питанням соціально-економічної історії Запоріжжя, клясової диференціації, соціальної та економічної нерівності, внутрішньої боротьби на ґрунті розходження інтересів різних верств суспільства. Серед питань, які залишилися недослідженими, було питання про повстання, які

⁴ Архивъ крѣпости св. Елисаветы, Зап. Одесс. Об-ва Истории, т. XV.

⁵ Запорожье въ концѣ XVIII ст. К. Стар., 1889, т. XXVII, ст. 623-629.

⁶ Матеріали для історії южно-русскаго края въ XVIII ст. Зап. Од. Об-ва, т. XII і окремо, Од., 1886; Матеріали для історії Запорожжя, там же, т.т. XVI і XVII. Запорожскіе выборы въ XVIII ст. Кіевск. Старина, 1883, т. VI.

⁷ А. Л. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба. Запорожжя. К. Стар. VII; А. В. Твердохлѣбовъ. Эпизодъ изъ предсмертой борьбы Запорожжя, там же, 1886, т. XVI.

⁸ Къ історіи Запорожскаго края, Вѣстникъ Екатеринославск. земства за 1904-1905 годъ.

⁹ Найвидатніші праці Яворницького (Еварницького): Жизнь запорожскихъ казаковъ, „Кіевск. Стар.”, 1883, т. VII; Число и порядокъ запорожск. сѣчей, там же, 1884, т. VIII; Топографическій очеркъ Запорожжя, там же, 1884, т. IX; Островъ Хортица, там же, 1888, т. XIX. Окремі видання: Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа, СПб, 1888 р. Очерки по історіи Запорожжя и Новороссійскаго края, СПб, 1889 р. Вольности запорожскихъ казаковъ, СПб, 1898. Исторія запорожскихъ казаковъ, т.т. I-III, 1890-1897. Крім того, низка статей в „Лѣтописи Екатерин. Ученой Арх. Комиссії”, в „Истор. Вѣстик”, „Руской Мысли” та ін. Останній значний твір Д. І. Яворницького — „Дніпрові пороги”, 1927. З архівних публікацій Д. І. Яворницького: Сборникъ матеріаловъ для історії запорожскихъ казаковъ, СПб, 1888 р. Источники для історії запорожскихъ казаковъ, Владимиръ, 1903, т. I-II. Двѣ поѣздки въ Сѣчь Яценко-Зеленскаго, Екатеринославъ, 1915. До історії Степової України, Дніпропетровск, 1929 р.

¹⁰ Соціально-правова організація Запорозької Січі. „Праці для вивчення історії зах.-руськ. та українського права”. ВУАН, т. V. Паланкова організація Запорозької Січі, тамже, т. VI.

час від часу сколихували Запоріжжям і які ніяк не вкладалися в уяву істориків XIX ст. про патріархально-ідилічний лад на Запоріжжі, про монолітну масу всього козацтва. А факти були такі: з 1749 року почалася низка повстань рядового козацтва, „сіроми”, як називали незаможних козаків, проти старшини, і ці повстання зросли на силі під кінець існування Січі.

В повстанні 1749 року, яке вибухло під час виборів нової старшини, пристрасті розпалилися так, що навіть забито або тяжко поранено кілька чоловік. В 1756 р., теж під час виборів, почалося заворушення серед „сіроми”, скероване проти старшини. Перед загрозою повстання, маючи приклад 1749 р., частина старшини увійшла в згоду з російським комендантом Новосіченського ретраншементу, який порадив клопотати перед російським урядом про скасування права щорічно перевибирати старшину й „скидати” її в разі незадоволення нею. Обрана старшина мала залишатися довічно, і лише з дозволу російського уряду, в разі якогось злочину, можна було замінити її новою. Не зважаючи на згоду старшини, цього проєкту не схвалено, бо він був визнаний дуже вже радикальним.¹¹ Проте тут важливий самий факт таких пертракцій старшини з російським урядом. Треба відзначити, що, не зважаючи на офіційне відхилення цієї реформи, фактично за останні 20 років — 1756-1775 р. — на посту кошового отамана були лише три особи — Ігнатович, Федорів та Калнишевський, а останній кошовий — Петро Калнишевський — був аж 10 років.

Найбільше повстання в самому Запоріжжі, повстання, тісно пов'язане з Коліївщиною на Правобережжі та повстанням пікінерів у Південній Україні, було в 1768 році. Щоб ясніше стали всі умови, за яких вибухло це повстання, треба згадати загальне тло, на якому розгорталися події.

Після повернення запорожців в 1734 р. на їхні колишні землі та заснування „Нової Січі”, почалася невпинна боротьба між Кошем та російським урядом за право володіти землями, які запорожці вважали своїми, а російський уряд заселявав підлеглим йому населенням, просуваючи лінію цих поселень дедалі глибше в запорозькі володіння. Боротьбу проваджено різними методами. Старшина діяла льояльно: зверталася із скаргами до російського уряду, доводила юридичні права на ці землі, надсилала копії різних документів, які підтверджували ці права. Рядові запорожці, втрачаючи терпець, виганяли силою нових поселенців, забирали цілі слободи, часто виводили до себе населення та худобу. Створилися умови постійної прикордонної війни між запорожцями та новими поселенцями. Скарги летіли до російського уряду і від запорозь-

¹¹ А. Андрієвський. Запорозькі вибори в XVIII вт. К. Стар. 1883, т. VI. Н. Василенко-Полонська. З останніх часів Запоріжжя. Записки Істор.-Філ. Відділу ВУАН, кн. VIII.

кої старшини, і від адміністрацій Нової Сербії, Слов'яносербії, Новоросійської губернії та окремих потерпілих. Ситуація була надзвичайно складна для запорозької старшини, на яку, з одного боку, наступало козацтво з вимогами боротьби за землі, а з другого — російська адміністрація покладала на неї відповідальність за „самовільні” вчинки козаків, що розправлялися самі з загарбниками їхніх земель.¹²

З початку 60-их років із Запоріжжя декілька раз їздили до Петербургу депутації, в складі найосвіченіших та найавторитетніших членів старшини. Найчастіше їздив до Петербургу останній кошовий отаман Петро Калнишевський. Ці депутації привозили копії грамот (оригінали їх загинули в 1709 р.), нові докази прав на спірні землі, зверталися до впливових вельмож, підтримуючи аргументи різними подарунками, зокрема солоною дніпровською рибою, кавунами, динями, виноградом, степовими кіньми, навіть верблюдами. Справи запорожців розглядалися в Сенаті, з депутатами дискутували, давали їм обіцянки повернути землі. Надзвичайно цікаві листи про ці наради в Петербурзі писав Калнишевський до Коша.¹³ Як видно з них та з інших джерел, в 1766 р. обставини склалися для запорожців так вигідно, що спеціальна комісія, до якої входили кн. О. Вяземський, графи М. І. Панін та З. Г. Чернишов і місцеві адміністратори — граф П. О. Румянцев, І. Ф. Глебов, Я. фон Брандт, висловилися за повернення Запоріжжю земель на правому березі Дніпра, яких воно найбільше домогалося, за перевед Єлисаветградської провінції — населення та установ — на лівий берег Дніпра, на р. Орель. Річку Самару теж повертали запорожцям.¹⁴ Те, що докладно писав Калнишевський до Коша, підтверджують ще й „записки”, які збереглися в кількох копіях. Складений був тоді навіть докладний проєкт, як саме здійснити цю передачу земель запорожцям.¹⁵ Важко тепер сказати, що спричинилося до невдачі — чому докладно розроблений плян не був здійснений. Але в даному випадку я торкаюся його для того, щоб показати, яку велику дипломатичну роботу провадили запорозькі депутації в Петербурзі, коли питання про повернення земель стояло якийсь час на шляху до реалізації. З другого боку, я зупиняюсь на цьому питанні, щоб показати, якою видатною постаттю був П. І. Калнишевський, який, власне, вів всі ці переговори з російськими вельможами. Питання про повернення зе-

¹² А. Скальковскій, Истор. Нов. Сѣчи. Н. Василенко-Полонська. З останніх часів Запоріжжя, „Зап.-Філ. відд. ВУАН”, кн. VIII.

¹³ А. Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи, т. II, вид. III, ст. 281-287.

¹⁴ С. Соловьевъ. Исторія Россіи, вид. „Общ. Польза”, кн. VI, ст. 302-304. Бібл. Укр. Академії Наук, Рукопис. Від., Збірка Судієнка, портф. Полетики. Н. Полонська-Василенко. Заселення Південної України в середині XVIII ст. Частина II, Розд. VII, рукопис, УВАН, Мюнхен.

¹⁵ Архивъ Государств. Совѣта, т. I, ч. II, ст. 219-222.

мель Єлисаветградської провінції повстало вдруге після несподівано-жорстокого нападу татар у 1769 р., коли виявилася повна беззахисність її. Востаннє це питання було поставлене в Державній Раді в 1774 р. і викликало розбіжність думок.¹⁶ Цікаво, що відгуки цих обговорень знаходимо в оповіданні сучасника кап. Зарульського. Катерина II — писав він — викликала депутацію від Війська Запорозького та пообіцяла, що по закінченні війни (з турками) буде розглянуто претенсії запорожців з приводу земель. Але, коли Сенат переконався, що вони мають не оригінальні грамоти, а копії, їм відмовлено.¹⁷

Ще цікавіший відгук в народній поезії: в деяких піснях про зруйнування Запорізької Січі говориться, що Катерина не могла нічого зробити для запорожців через „великих панів”, „панів сенаторів”.¹⁸ Відомості про якісь наради „панів сенаторів” дійшли, мабуть, через членів запорозьких депутацій до тих, хто складав ці пісні, сповнені туги за славним минулим Запоріжжя.

В останні 40 років існування Запоріжжя там відбулася велика еволюція в господарських відносинах. До першого зруйнування Запоріжжя 1709 року головним видом господарства було скотарство. Величезні череди худоби, табуни коней випасалися в степу. Ще в 1751 р., скаржачись Єлисаветі на захоплення їхніх земель старосамарськими мешканцями, запорожці підкреслювали, що з давніх-давен старосамарці, з їхнього дозволу, на їхніх землях дрова рубали і землю орали, тому, що „тими волостями ніхто не інтересувався”.¹⁹ Інше діло — коли стали з'являтися села, і нова людність принесла владу чужого начальства.

Що далі, то більше мінявся характер господарства на запорозьких степах. Ускладнювалось „військове” господарство: тут ішов двобічний процес. У зв'язку із збільшенням старшинського землеволодіння на Гетьманщині і перетворенням вільних посполитих на зобов'язаних працювати на землі володільця збільшилася втеча посполитих за кордон, передусім на Запоріжжя. Виходили цілими селами, з родинами, з худобою й зникали в запорозьких степах. Цей рух набрав катастрофічного характеру для сусідніх із Запоріжжям земель і викликав повільно скарг на запорожців, які „переховують” утікачів і не повертають їх. Ці втікачі оселялися слободами й по-

¹⁶ Записки о Малой России. „Чтения въ Моск. Об-вѣ Истории и древностей Россійскихъ”, 1848, кн. 6, ст. 23-24.

¹⁷ Дніпропетровський Історичн. Архів, фонд Новоросійської губ. канцелярії, в'язка 70, ч. 1666, арк. 114-115.

¹⁸ Я. Новицький. Запорожская и малороссійская старина въ памятникахъ устнаго творчества, ст. 102. Н. Василенко-Полонська, Маніфест 1775 р. про скасування Запорозької Січі в світлі тогочасних ідей, „Зап. Істор.-Філ. Від. ВУАН”, кн. XII.

¹⁹ Д. Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ, СПб., 1888, ст. 47-48.

чинали господарювати так само, як господарювали в рідній Лубенщині чи Миргородщині. Кіш створював для них звичні вже умови — вони перетворювалися на вільних посполитих, що повинні були сплачувати певні військові податки. Поруч із посполитими, Кіш організує в своїх паланках військові „дачі”, де випасають коней, запасають сіна, сіють пшеницю, прося, овес на військові потреби. Так на території Запоріжжя збільшувалася хліборобська людність, яка в війську не служила, а працювала в сільському господарстві. Крім того, на окраїнах запорозьких земель поволі збільшувався й козацький елемент: це були родини козаків, які за твердим законом Січі не могли появлятися в Січі, в куренях, але могли жити десь по селах посполитих або в окремих хуторах.²⁰

Кіш надавав великого значення оселенню слобід на військових землях, бачачи в них не тільки одно з важливих джерел утримання війська, а також і засіб для захисту земель. Так, в 1756 р., коли на східних кордонах загострилася боротьба за землі, Кіш ужив заходів, щоб оселити там залюднені слободи. Сюди, між Тором та Ізюмом, охоче йшли селяне із Слобожанщини та Гетьманщини. Переселенців було так багато, що тут засновано нову паланку — Барвінковостінківську.²¹ Того ж року Калнишевський, з Петербургу, слав наказ Кошеві заселити землі по берегу Дніпра, біля порогів, бо він чув про плян поселити там Самарський гусарський полк.²² Пізніше, 1772 р. Калнишевський пропонував Кошеві селити одружених козаків та переселенців „з Польщі” (себто з Правобережної України) над річкою Інгульцем, біля гирла Бересніговатої, слободами, так, „щоб сторонні не мали можливості влазити до таких місць і захоплювати там ґрунти”.²³ Перед тим, р. 1768, він наказав селити одружених козаків на кордоні Нової Сербії, в слободах Петрівці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій.²⁴ Так на Запоріжжі творилася досить численна маса заможнього, працюючого козацтва та посполитих.

Кіш добре розумів важливість розвитку сільського господарства. Року 1769 він наказав паланковим полковникам стежити, щоб землі були своєчасно засіяні, щоб можна було про-

²⁰ М. Слабченко. Соц.-правова організація Зап. Січі. „Праці Комісії для вивч. істор. зах.-руськ. та укр. права”, т. V.

Його ж таки. Паланкова організація, там же, в т. VI.

А. Шиманов. „Предсмертная борьба Запорожья”, „Киев. Старина” 1883, т. VII, ст. 618.

²² М. Слабченко. Паланкова організація. Праці комісії для вивчення істор. зах.-р. та вкр. права, т. VI, ст. 188.

²³ М. Слабченко. Паланкова організація. Праці Комісії для вивч. історії зах.-р. та вкр. права”, т. VI, ст. 188.

²⁴ А. Пишкевичъ. Примѣчанія на Новорос. край. К. Стар. 1884, т. VIII.

годувати не лише хлібороба, а й продати частину врожаю. На випадок недостачі робочої худоби, він наказував паланковому начальству позичати селянам волів.²⁵

Поруч із зростанням військових господарств та слобід в середині XVIII ст. відбуваються зміни в матеріальному становищі козаків. Вже 1736 р. англійський дипломат Рондо зазначив наявність на Запоріжжі заможних козаків, що мали по 100 коней і більше. Що далі, то більше зростало число значних господарств старшини, як от, наприклад, полковників Миколи Рудя та Колпака. Перед зруйнуванням Січі кошовий отаман П. Калнишевський продав кримським татарам 14,000 овець.²⁶ Він мав під час ліквідації Січі 7 зимовників, а в них — 639 коней, 107 корів та волів, 13,600 овець та кіз, разом 15,880 голів. Військовий писар Глоба мав 13,774 голови різної худоби. Військовий старшина Гараджа мав 2,910 гол., старшина Нагай — 2,551 гол., військовий суддя Головатий — 1,601 гол.²⁷ Поруч із скотарством, на землях старшини розвивалося хліборобство: писар Глоба продав 1775 р. 1000 четв. борошна.²⁸ Під час конфіскації майна старшини, 1775 р., згадувалися великі багатства в скиртах хліба та в інших запасах. Продукти сільського господарства йшли на продаж: табуни коней, череди волів ганяла старшина на ярмарки до Нової Сербії, Польщі, Шлезька. Такі господарства вимагали праці робітників, і, дійсно, їх обслуговували наймити, які діставали за працю одяг, харчі, грошову платню, складали з господарями договори. Наймити були різних категорій: звичайні сільські наймити, управителі зимовників, „господарі”, які користувалися великою довірою власників і діставали велику платню. Часто вони мали власну худобу.

Багатства старшини збільшувала її участь у торгівлі сіллю та рибою: виривжали мажі по рибу та сіль у Крим. Старшина діставала значну пайку від військових прибутків з митниць, платні за користування мостами тощо. Наслідком усіх цих операцій нагромаджувано великі скарби в різних видах. В різних джерелах згадується на таке збагачення старшини. Під час конфіскації майна старшини в 1775 р. у кошового Калнишевського знайдено з різних валютах — в червінцях, галярах, асигнаціях — золота та срібла на 42,520 карб. 95 коп. У писаря Глоби — на 27,648 карб.²⁹ У козака Потапенка — 4,400 карб.,³⁰

25 Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, рукопис, П. 128.

26 А. Скальковскій. Истор. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 178.

27 Н. Полонська-Василенко. Майно запорозької старшини, як джерело для дослідження соц.-економ. історії України, „Праці комісії для вивчення соц.-економ. історії України”, т. I, Київ, 1932, ст. 77.

28 Запороз. Архів, В'язка ч. 27/17.

29 Н. Полонська-Василенко. Майно, ст. 60-63, 105,107.

30 Зап. Арх., в. 86, ч.323.

у козака Смоли — 2,000,³¹ у полковника Колпака — 1000. У козаків Стіни та Яковлева разом — 2,115 карб.³² Козак Тягун мав 550 карб., полк. Гук 200 карб.³³ Збираючись у похід 1769 р., козак Лук'ян Великий передав попаді Акулині 2000 карб., з дорученням давати ті гроші під відсотки. Ці операції — позики під відсотки³⁴ — не вважалися незаконними, навпаки, Киш сам давав військовій гроші в позику. Так, 1770 р. один козак одержав 600 карб., другий — 400 карб., року 1771 — третій — 188 карб.³⁵ Вже після ліквідації Січі, під час заслання Калнишевського: у нього знайшли боргових розписок на кілька тисяч карбованців, серед них — розписка полковника Миколи Рудя на 1000 карб. Ще раніш він позичив козакові Караванцеві 2400 карб., купцеві Кнескову — 900 карб., якомусь козакові — 188 карб.³⁶ Вже після ліквідації Січі, під час заслання Калнишевського, виявилось, що серед його боржників були полковий осаул Микуха та капітан Мавроєні, які разом позичили 2000 карб., повернули цей борг і вимагали повернення їм обліку.³⁷ Під час конфіскації майна у Глоби знайшли боргових записок на 5618 карб.³⁸

На значну вільну готівку старшини вказують щедрі пожертви на будову церков, на оздобу їх. Калнишевський поставив власним коштом три великі церкви: 1763 р. в Лохвиці, 1768 р. в Києво-Межигірському монастирі і 1770 р. — в Ромні. Крім того, він надіслав коштовні пожертви до церкви в Єрусалимі.³⁹ Глоба розпочав будувати церкву в с. Гупалівці, але не встиг закінчити, і 1776 р., з наказу Потьомкіна, її добудовано коштом прибутків з конфіскованого майна Глоби.⁴⁰ Головатий зробив коштовний подарунок церкві в Батурині: євангелію в срібній оправі.⁴¹

Скарби старшини не обмежувалися готівкою: Калнишевський мав багато цінних речей — золоті годинники, коштовну зброю, одяг, посуд. Тодішній одяг старшини відрізняв її від рядових козаків: зброя, прикрашена самоцвітами, золотом, шовкові та оксамитні жупани, шапки з коштовного хутра, дорогі коні в уздечках та сідлах, оздоблених золотом та камінням.

³¹ Дніпропетр. Істор. архів, фонд Новор. губ. канц., в. 161, ч. 5888.

³² Дніпропетров. Істор. арх., фонд Новор. губ. канц., в. 161, ч. 5888.

³³ А. Богумиль. Къ истории управления Новороссією Потемкинымъ, Лѣтопись Екат. Учен. Арх. Ком., в. II, ст. 63.

³⁴ А. Скальковскій. Какъ судили и рядили запорожцы, Киевск. Стар., 1886, т. XIV, ст. 610.

³⁵ Запор. Арх., в. 26, арк. 222.

³⁶ Н. Полонська-Василенко, Майно, ст. 108.

³⁷ П. Ефименко. П. Калнышевскій, Русск. Старина, 1875, т. IX, ст. 416.

³⁸ Н. Полонська-Василенко, Майно, ст. 108.

³⁹ П. Ефименко, ор. січ, ст. 406.

⁴⁰ Богумиль, ор. січ., ст. 36.

⁴¹ Н. Полонська-Василенко, Майно, ст. 77.

Дехто з старшин, як от Калнишевський, мав „панські” будинки на кілька кімнат, з стінами, вкритими шпалерами, з дорогими образами, картинами, меблями, з дорогим срібним та золотим посудом. Калнишевський мав в 1775 р. „саксонську” порцеляну — філіжанки до кави.⁴² Все це вказує на високі вимоги до життя, нахил до комфорту.

Звичайно, так жила тільки верхівка запорозького козацтва — його старшина і дехто з заможніших козаків. Нижче сто'яла голота, „козаки-нетяги”, козацька „сірома”, як на зивали її самі козаки. Це ті козаки, про яких 1756 р. російський офіцер Нікіфоров писав, що вони не мають навіть „сорочки для прикриття тіла”. Ця головна маса запорозьких козаків колись, в XVI-XVII ст., жила за рахунок військової здобичі, після вдалих походів на Крим, на Туреччину, вони діставали пайку з прибутку, гатили калюжі оксамитами та парчею, привозили золоті шаблі та гаманці з грішми.⁴³ У XVIII ст. справи змінилися: козаки не могли робити самовільних нападів, а участь у спільних з російськими військами походах вже не давала таких прибутків, та й війни бували рідко. Так маса козацтва опинилася на утриманні Війська, а утримання це не було дуже розкішне. В Січі стояли 30 куренів, великих касарень, в яких жили козаки — „курінне товариство”, воно одержувало від Війська все утримання: курінні кухарі варили їжу, за яку не було обов'язком платити: хто мав гроша, кидав у карнавку, скільки хотів, але, можна думати, більшість цього не робила. Військо давало одяг, на випадок війни — коня, зброю. Все це йшло з прибутків з військового господарства: з військових дільниць для рибної ловлі, з „царського жалування”, з прибутків від митниць. Для утримання цього товариства обкладали податками посполитих, для цього ж орали й сіяли на військових землях, для цього товариства годували коней. Але всього цього було мало, бож козак хотів і одягтись за своїм смаком, і випити, і взагалі жити, не як москаль в касарні, а як вільна людина. Не маючи ні звідкіля прибутку, він, правда, міг дещо заробити власною працею: міг піти „аргатом” — наймитом на рибні ловлі, до валки, що возила сіль з Криму, до старшинського господарства тощо. Але у всіх цих випадках він робився знов підлеглою людиною, втрачав свою волю. Треба брати на увагу психологію запорожців: це ж були люди, які вже раз у житті, а дехто кілька разів тікали від якогось „пана” — чи на Лівобережній, чи на Правобережній Україні. Тікали, щоб не робити на „панів”, тікали на Запоріжжя, бо чули, що там вільне життя, без панів, що там „воля”. І ось для того, щоб жити „полюдському”, треба знову ставати до праці на когось — чи то

⁴² Н. Полонська-Василенко. Майно.

⁴³ А. Скальковскій. Истор. Нов. Сѣчи, т. I.

на „військо”, чи на старшину — того ж таки пана, який живе по-панському, одягається багато, має господарство, табуни, золоту зброю тощо.

Цих умов запорозького життя не дооцінювали старші історики Запоріжжя — А. Скальковський і Д. Яворницький. Бо ці умови свідчать, що не могло бути на Запоріжжі ні єдності, ні братерства, не могло бути й „монолітності”. А якщо цього не було, то й не були виключені всякого роду внутрішні заворушення та боротьба, що підточували весь організм Нової Запорозької Січі й робили його нетривким. Запоріжжя за 40 років — з 1734 р. (повернення на старі місця) і до 1775 р. (зруйнування Січі) — з надзвичайною швидкістю пройшло той процес, який переживала Гетьманщина з часів Хмельниччини. Велике значення мало й те, що до кінця існування Запорозької Січі всі козаки — від кошового до останнього „козака-нетяги” — юридично були рівноправні: вони мали однакове право брати участь в обранні нової старшини, могли виставляти кандидатів, могли вимагати димісії старшини, хоч фактично обирали старшину з невеликого кола людей. Тільки раз на рік користувалися вони цим правом, і тому якраз дні виборів — здебільшого Різдво — позначалися заворушеннями і навіть повстаннями, — цим способом „сірома” виявляла своє незадоволення старшиною.

Тим то цілком природно, що одностайності в інтересах старшини та сіроми не можна навіть припускати. Ще в 1594 р. Еріх Лясота, спостережливий посол цесаря Рудольфа до Запорізької Січі, помітив розходження інтересів між „володільцями човнів” — заможним козацтвом, та „голоотою”. Ще яскравіше встає ця розбіжність в середині XVIII ст. Хоч Калнишевський, як талановитий дипломат, мудро провадив складну політику щодо петербурзького уряду, не поступаючися в дискусіях з графами й князями, і ступінь за ступнем виборював визнання прав на землі для всього Запоріжжя, але для сіроми він був одіозною, ворожою фігурою.

Я хочу зупинитися ще на одному дуже важливоому явищі — на так званій „Гайдамаччині”. Перші значні заворушення українського селянства на Правобережній Україні викликала поновлення влади Польщі після понад піввікової перерви. Польське панство — магнати й шляхта, розшукували межі своїх володінь, стали залюднювати їх: спочатку оголошували „слободи” — пільги на 15, 20 років від панських повинностей. Але по закінченні цих років селянство опинилося знов у кріпацькому ярмі, від якого вже відвикло, а молоде покоління встигло вирости, не знаючи його. Закінчення пільгових років позначалося селянськими повстаннями проти панського гніту. Спочатку селяни не були організовані і діяли розбіжно. Перше значне повстання припало на 1734 р., коли запорозці щойно повернулися на Запоріжжя. Повстання три-

вало кілька років, і його кінець-кінцем приборкало польське військо. Багато повстанців-гайдамаків втекли тоді на Запоріжжя. З того часу Запоріжжя робиться, так би мовити, школою, де молодь проходила військовий вишкіл, і звідси виходили ватажки нових повстань. Повстання не припинялися, але хвилі їх то підносилися, то спадали. Значним гайдамацьким повстанням позначився 1750 рік, коли повстання охопило великий район: Брацлавщину, Київщину, Поділля. Але повстанці знов зазнали поразки, головне — через брак спільного проводу.

Після невдач гайдамаки тікали на Запоріжжя. Там відбувався постійний обопільний вплив — гайдамаків на запорожців і запорожців на гайдамаків. Найбільше гайдамацьке повстання — „Коліївщина”, що охопило Брацлавщину й Київщину в 1768 р., було тісно зв'язане з Запоріжжям. Ватажки його — Максим Залізник, Микита Швачка, Семен Неживий — вийшли з Запоріжжя. Російський уряд знав добре про ці зв'язки, і граф Румянцев, президент Малоросійської Колегії, й Восйков, губернатор Новоросійської губернії, звернули виключну увагу на переслідування гайдамаків.⁴⁴ Зокрема суворо наказувано запорозькій старшині вишукувати гайдамаків і заарештовувати їх. Старшина опинилася в дуже скрутному становищі: з одного боку, на неї наступав з рішучими вимогами російський уряд, а з другого — переслідування гайдамаків викликало незадоволення сіроми, аж до відкритих повстань включно. Кошовий Пилип Федорів, не зважаючи на те, що ретельно боровся з гайдамаками, викликав проти себе незадоволення російського уряду, яке виявилось в тяжких репресіях і обвинуваченнях в потуранні гайдамакам.⁴⁵

Такі умови створилися на Запоріжжі в 1768 р. З одного боку, щораз більший наступ російського уряду, який захоплював нові й нові запорізькі землі під поселення російських полків, під державні слободи, під маєтки поміщиків, зростаюча заможність старшини, її маєтності, її багатства, а з другого — маса козаків, що нічого не мала і тільки з заздрістю дивилася на багатства старшини. Непокірний настрій сіроми збільшувала невдача „Коліївщини”, жорстокі кари на гайдамаків викликали ще більшу втечу тих, що заціліли, до Запоріжжя, куди вони принесли новий подих ненависти і бажання помсти. Треба взяти на увагу й те, що старшина дедалі дужче почувала себе в ворожому оточенні й шукала підтримки, яку могло дати тільки російське військове командування. Старшина прагнула зрівнятися з лівобережною старшиною та російським

⁴⁴ Переписка гр. Румянцева о возстаніи на Украинѣ, К. Старина, 1882, д. IV, ст. 112, 1883, т. VII, ст. 269, 278. К. Гуслистый. З історії клясової боротьби в Степовій Україні, 1932, ст. 43-44.

⁴⁵ Н. Полонська-Василенко. Заселення Південної України, ч. II, розд. VI.

дворянством, що виявилось у Комісії 1767 р. з приводу складання нових законів, де депутати Запоріжжя вимагали, щоб їх вважали за шляхтичів.⁴⁶ Всі ці умови сприяли загостренню внутрішніх відносин, і наслідком цього було повстання проти старшини 1768 р.

Повстання 1768 р. притягало не раз увагу дослідників. Його досить докладно описав А. Скальковський в „Історії Новой Сѣчи”.⁴⁷ М. Терновський видав низку документів з архіву Катеринославського Губерніяльного Правління, але, на жаль, в маловідомому органі.⁴⁸ Нарешті, В. О. Греков надрукував ще більшу низку документів з передмовою.⁴⁹ Проте, в цих виданнях звертали, головним чином, увагу на економічну природу подій, почасти на соціальну, тимчасом як ці події мали ширший політичний інтерес. Тому кожна нова деталь, яка освітлює ці події, заслуговує на увагу дослідника. В Київському Центральному Архіві Давніх Актів, у фонді графа П. Румянцова, головнокомандувача російської армії на Україні і президента Малоросійської Колегії, зберігався великий документ, який освітлює докладніше питання, пов'язані з повстанням 1768 р. Це справа про слідство над заарештованими за участь у повстанні проти старшини запорожцями, з докладними свідченнями обвинувачених.⁵⁰ Комбінуючи дані цього документа з опублікованими вже раніш матеріялами, можна досить ясно накреслити розвиток подій.

На перший день Різдва Христового 1768 року, за традиційним звичаєм, в Січі відбулася Військова Рада, яка обрала нову старшину, а саме: на кошового отамана — Петра Івановича Калнишевського, на суддю — Миколу Касапа. Кандидатура цих осіб уже давно була відома й викликала опір з боку „сіроми”. В день виборів настрої на Січі був неспокійний, серед „сіроми” було багато п'яних, під час виборів вигукували різні лайки проти кандидатів на старшину. По обіді зібралася велика юрба „сіроми” й пішла до пушкарні, де перебували, як завжди, в'язні. На цей раз серед них було багато „політичних”. На жаль, документ не пояснює, в яких саме справах. Беручи під увагу, що якраз тоді велися розшуки гайдамаків, можна припустити, що це були якраз гайдамаки, яких ще не встигло січове начальство передати російським командирам. Козаки звільнили арештантів і, одержавши підкріплення, душ до 100, юрба рушила далі — до будинку Калнишевського.

⁴⁶ А. Фроловскій. Депутаты Войска Запорожскаго, „Зап. Од. Обва”, т. XXX, ст. 344-348. А. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II.

⁴⁷ Ист. Нов. Сѣчи, т. II.

⁴⁸ Къ исторіи Запор. края, Вѣстникъ Екатерин. земства за 1904-1905.

⁴⁹ Записки Истор.-Филолог. Від. ВУАН, IX.

⁵⁰ На жаль, копії цього документу я не маю і мушу обмежуватися лише виписками з нього.

У Калнишевського на той час було кілька чоловіка з новообраної старшини. Довідавшись про те, що до будинку йде натовп розлютованих козаків, старшина злякалася; всі попереодягалися в чужий одяг (сам Калнишевський в одяг ченця) і, розібравши стелю та покрівлю, через горище вихопилися з будинку і втекли до Новосіченського ретраншементу, під захист російської залози. Незабаром юрба повстанців вдерлася до будинку Калнишевського. Цей будинок мав три покої та сіни. Повстанці обшукали всі кімнати, комори і нарешті побачили розібрану стелю. Тоді вони почали грабувати майно: здирали шовкові шпалери із стін, з коштовних ікон віддирали золоті й срібні шати, а самі ікони топтали ногами. Порозбирали розкішну зброю, що оздоблювала стіни, розшукували золоті годинники, різні прикраси, повитягали із скринь коштовний одяг. В будинку кошового було стільки дорогих речей, що „сірома” дуже довгий час не могла покинути його. Від кошового пішли до будинку судді Касапа і той будинок теж пограбували. Потім пішли до „Гасан-баші” (форбург Січі), де мешкали дехто з старшини. Пограбували й їх. Далі звернулися до панотця з проханням відчинити церкву й відправити вечірню. Після вечірні дехто здобув горілки, весь натовп пішов вечеряти й після вечері склали плян наступного дня. Вирішено було на другий день обрати старшину, забрати військовий скарб, гармати, коней й податися кудись із Запоріжжя: схилилися до думки перейти до Туреччини.

Другий день почався службою Божою в церкві, після якої, за традицією, пішли на майдан і там обрали нову старшину, а після того пішли дограбовувати будинки старої старшини. На цьому дії повстанців припинилися. З Новосіченського ретраншементу прийшла російська артилерія і почала палити по вулицях Січі. Повстанці повтікали, переважно до плавнів, де заховалися в чагарниках. Через деякий час до Січі повернулася стара старшина, й життя пішло старим шляхом. В цьому переліку подій вражає повна байдужість козацтва: жодного протесту, опору, наче порожнє місце, а не Січ!

Про повстання надіслано кілька рапортів від Новосіченського коменданта й від Калнишевського. Рапорти пішли до президента Малоросійської Колегії гр. Румянцева та до головного командира Новоросійської губернії.

Почалися розшуки повстанців, загони російської залози та запорозьких козаків розсипались по околицях Січі. Дехто з втікачів, бачивши безпорадність свого становища, самі поверталися і з'являлись „на ласку” до начальства, але більшу частину знайдено в різних місцях. Почалася підготовка до суду. Запорозька старшина звернулася до Новосіченського коменданта з заявою, що вона вважає за доцільне, щоб судила повстанців російська влада, бо запорозьку старшину козаки мо-

жуть обвинувачувати в необ'єктивності. Звичайно, така пропозиція була до вподоби російській адміністрації.

Рум'янцев відрядив до Січі осаула генеральної артилерії Григорія Кологривого. Це постать не цілком буденна: в 1750 р. він, буди хорунжим генеральної артилерії, гостро виступив проти москалів, в зв'язку з чим у Глухові відбулося слідство.⁵¹ По приїзді до Січі Кологривий наказав зібрати вранці всіх козаків: зійшлися вони, за його словами, з великим запізненням, бо ввечері було велике пияцтво, і козаки прийшли ще не цілком тверезі. Коли нарешті зібралось досить козаків, Кологривий звернувся до них з великою промовою. В ній, на прикладах з історії Греції й Риму, він доводив, що великі народи втрачали свої держави через непокірність підданих своїм урядам, через сваволю. Переходячи до історії України („Малоросії”, як називав він), Кологривий зупинився на добі Богдана Хмельницького, казав про те, що той звільнив Україну від польської неволі завдяки одностайності й відданості населення. Після Хмельницького почалося „благоденствіє” України під проводом і протекцією Росії, її „мудрих государів”. Кологривий перелічував усі „милості”, якими обдаровували Україну російські монархи, а зокрема Катерина II, і згадав про „невдячність” козаків. Він закликав запорожців виправити свої помилки, надалі бути вірними підданими Російської держави й не засмучувати „великої монархині”. Ця промова була складена в туманних і пишномовних висловах, в тоні, властивому філософам і публіцистам XVIII ст., і можна уявити собі, як слухали цю промову, ще не очунявши від п'ятики, чубаті запорожці і як багато вони зрозуміли з неї! Проте автор був певний, що його твір вплине добре на запорожців, і дав наказ збирати козаків кожного ранку й читати їм його промову.

Тим часом значна частина повстанців була заарештована й сиділа в тій самій пушкарні, з якої вони звільнили в'язнів у перший день заколоту. Почалося слідство. Для здійснення його приїхала до Січі комісія з трьох російських офіцерів. Можливо, що з ними приїхали два єромонахи, які теж допитували обвинувачених і переконували їх принести каяття й сказати правду.

Притягнуто до слідства було понад 100 козаків. Комісія мала стандартний список питань, з якими вона зверталася до всіх обвинувачених: 1) ім'я та прізвище, 2) віра, 3) вік, 4) місце народження, 5) коли прийшов на Запоріжжя, 6) підданство, 7) чи складав присягу на вірність імператриці Катерині, 8) чи знає обов'язки, які накладає присяга, 9) чи був раніш під судом і за що, 10) чи брав участь у замаху на життя Калнишевського за кілька років перед повстанням, 11) яку участь

⁵¹ М. Горбань. Глухівські сутички 1750 р., „Україна”, 1928, т. III.

брав у повстанні, 12) що саме пограбував у старшини, 13) хто намовляв взяти участь в повстанні, 14) які мав пляни надалі.

На першому допиті, в еромонахів, усі підсудні в один голос заявляли про свою невинність і казали, що взагалі не брали участі в повстанні. Далі їх передавали до слідчої комісії, де вони всі спочатку теж твердо відмовлялися від участі в повстанні. Тоді всіх обвинувачених „нещадно били батогами” і після того всі вони докладно відповідали пункт за пунктом на запитання. Дехто заявляв, що намовляв інших. Лише незначна частина й після биття заперечувала свою участь в повстанні. Треба додати: слідство виявило, що майже всі обвинувачені були неписьменні, і свідчення записували троє письменних з притягнутих до слідства, а іноді — сторонні люди, службовці канцелярії.

Буду розглядати справу за пунктами. На 2 п. — віра — звичайно, всі православні. На 3 п. — виявилось, що величезна частина притягнутих до суду були в віці між 20 та 25 роками, не багато було солідних козаків, у віці 35 — 45, і лише один понад 50 р. 4 п. — місце народження більшости була Україна, Лівобережна та Правобережна, і лише незначна частина походила з сусідних країн — Криму й Басарабії. На п. 5 відповідали здебільшого, що прийшли на Запоріжжя декілька років тому. 6 та 7 п. — майже всі були російські піддані і присягали Катерині II. 9 п. (чи був під судом) — виявилось, що здебільшого притягнуто до суду вперше, а дехто вже був під судом в дрібних справах — порушення козацької дисципліни, дрібні крадіжки. На 10 п. — про участь в замаху на Калнишевського — декілька чоловік ствердили, що брали, але не казали про мотиви. На 11 п. (про участь в повстанні) — не відмовлялись. На п. 12 — про грабунок старшини, казали, що грабували, але уникали точних вказівок, що саме взято й куди пішло. Багато казали, що брали для того, щоб врятувати від інших й потім передати власникам. Як видно з наведених пунктів, питання про мотиви повстання не ставилося. Про це не питали слідчі, обминали ці питання й підсудні, роблячи наголос — і ті, й ті — на грабуванні. Загальні причини повстання залишилися нез’ясованими: чому переобрали старшину? Чим саме були незадоволені? Тому цілком несподіваним був п. 14 — про дальші пляни повстання. Ясно, що, обмежуючись тільки справою грабунків, не було рації питати про дальші пляни. А тимчасом це питання ставили кожному заарештованому. Здебільшого оповідали, що не мали жадних плянів, що пішли тому, що „люди йшли”, але дехто оповідав докладніше про плян обрати іншу старшину, забрати гармати, скарб і „податися під султана”, до Туреччини. На цьому обмежується матеріал, який дав документ Київського Центрального Архіву.

При аналізі його впадас в око, що самі слідчі не хотіли знати правди, не було і в інтересах підсудних виявляти правду. Тому справжні мотиви повстання не були з'ясовані. Треба додати, що записування свідчень неписьменних через малопописьменних записувачів теж не залишилося без наслідків: всі свідчення, очевидно, уніфіковано й скорочувано до останньої можливості, уже в інтересах записувача. Уніфікувала їх і слідча комісія, відповідно до пунктів допиту. Але, не зважаючи на все це, мотиви повстання, хоч і не зовсім ясно, таки виступають з матеріалів слідства.

Ясно, що грабування, топтання ікон і інші каригідні вчинки лише супроводили головну дію, а цією дією було повстання проти старшини. На жаль, залишилося нез'ясованим питання про замах на Калнишевського. Це було за кілька років перед повстанням, мабуть, тоді, коли Калнишевський розгортав свою дипломатичну діяльність у Петербурзі (кошовим він був обраний сперше в 1765 р.), яка мала добрі наслідки, але викликала незадоволення в Січі й закиди в плазуванні перед урядом. Але це лише мої припущення. Зате, безумовно, обрання Калнишевського в 1768 р. викликало протест у формі повстання.

Надзвичайно цікаво, що керівники повстання мали на меті забрати гармати і військовий скарб і під проводом нової старшини перейти до Туреччини. Ці пляни цікаво порівняти з словами того самого Калнишевського, проти якого так гостро виступала запорозька „сірома”. Доведений до повної безнадійності домогтися чогось від російського уряду, Калнишевський казав 1766 р. що залишається одне — перейти всім Військом під владу султана.⁵²

Цікава також справа запорозького полковника Максима Висоцького, що листувався з польськими „мятежниками”,⁵³ треба гадати, барськими конфедератами. Пізніш, в 1775 р., до Райневаля де Жерара, французького резидента й консула в Гданську, приїздили запорожці просити допомоги в справі переселення до Туреччини.⁵⁴ Вони її не одержали, як також не підтримано в Берліні 1791 року В. Капніста, який говорив про бажання всієї України відокремитися від Росії.

Якщо згадати ці факти й об'єднати їх в одне ціле, стане ясным, що не тільки грабунком старшини було повстання запорозької „сіроми” 1768 р., як також не тільки розбишаками були й гайдамаки, дарма що вони грабували й руйнували панські садиби. Навпаки, ми бачимо дещо спільне, що об'єднує темну запорозьку голоту з ненависним їй кошовим, який куль-

⁵² А. Скальковскій. Історія Новой Сѣчи, т. II, ст. 287-89, С. Соловьевъ, Історія Росіи, кн. VI, ст. 324.

⁵³ Зап. Од. Общества, т. IX.

⁵⁴ І. Ворщак. Вержені і Україна. „Нова Україна”, Прага, 1923, ч. 12, ст. 177-180.

турно й політично стояв набагато вище від неї. Це було переконання, в одних — свідоме, в інших — підсвідоме, що з Російською імперією Україна не може жити.

Можна згадати декілька інших повстань, що виникали на Україні після повстання 1768 р. У 1769 р. спалахнуло повстання пікінерів — українських козаків на півдні Лівобережної України, що їх російський уряд примусово перетворював на регулярні пікінерські полки.⁵⁵ Повстання це з неймовірною жорстокістю було придушене тільки в 1770 р. В 1769 р. в Корсунському курені на Запоріжжі було повстання проти старшини.⁵⁶ Підчас війни з Туреччиною в запорозьких загонах не припинялися заколоти, вони були в 1770 — 1772 р.р., а 1773 р. полковник Колпак мусів був тікати від своїх козаків з-під Кінбурна.⁵⁷

Року 1775 зруйновано Запорозьку Січ. В іншій праці я спинялася докладно на „Маніфесті” з приводу зруйнування Січі.⁵⁸ Той „Маніфест” оголошено лише через два місяці після подій, і він своїм тоном та аргументацією більше скидається на публіцистичний твір, ніж на урядовий акт. В „Маніфесті” вказано як головні причини ліквідації Січі: 1) те, що „безженне товариство” запорозьке приймало до себе різний „сброд”, існувало з грабунків, перебуваючи „въ совершенной праздности, гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ”; 2) що вони заснували зимовники, переселяли людей з сусідніх земель, понад 50,000 одружених і сімейних, завели власне рільництво і досягли в ньому великих успіхів („заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они тѣмъ самымъ основы зависимости отъ престола нашего и помышляли конечно составить изъ себя посреди отечества область совершенно независимую и подѣ собственнымъ своимъ неистовымъ управленіемъ въ надеждѣ, что склонность къ развратной жизни и грабежу будетъ при внутреннемъ изобилии безпрестанно обновлять и умножать ихъ число”).

Як бачимо, тут наведено дві причини, які цілком суперечать одна одній: грабіжники, п'яниці-ледарі створили власне рільництво, досягли успіхів, „безженне товариство” закликає сімейних людей і т.п. Але цікаво, що ні в „Маніфесті”, ні в інших документах не згадувано про „злочин” старшини, і залишилося неясним, за що того Калнишевського, який викликав до себе ненависть „сіроми”, на якого готувався замах, проти якого було повстання, а також суддю Головатого та писаря Глобу засуджено на довічне ув'язнення в далеких ма-

⁵⁵ Гуслистий, *Op. cit.*, ст. 48, 58-59. Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, ч. II, розд. VI.

⁵⁶ А. Скальковскій. *Истор. Нов. Сѣчи*, III.

⁵⁷ А. Скальковскій. *Истор. Нов. Сѣчи*, т. III, ст. 357-358.

⁵⁸ Н. Полонська-Василенко. *Маніфест 1775 р.* Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН, т. XII.

настирях. Тільки Потьомкін в листі до Катерини II писав, що виявилися такі страшні злочини старшини, що він не може образити її уяви, відкривши їх. Зв'язуючи всі ці факти, виникає думка, чи не сховані ці „злочини” в отій, може, не зовсім ясній, але не чужій різним верствам людности Запоріжжя ідеї розірвати з російською імперією, шукати волі під „султаном”,⁵⁹ або хоч створити „независимую область”, под собственнымъ неистовымъ управленіемъ”, як це глухо згадано в „Маніфесті”.

Так намічаються нові риси того значного, але ще не цілком виявленого українського національно-визвольного руху другої половини XVIII ст., що виявився в наказах українським депутатам до Комісії для складання нових законів 1767 р., в депутаціях та петиціях Запоріжжя, в повстаннях Запоріжжя, в повстанні пікінерів, в дипломатичних переговорах В. Капніста, в ідеологічній і політичній діяльності Новгород-сіверського патріотичного гуртка 1780-1790 років. і в „Історії Русів”. На тлі цієї широкої картини національно-визвольного руху повстання неписьменної „сіроми” Запоріжжя 1768 р. набуває особливого інтересу.

⁵⁹ П. Ефименко. П. Калнышевскій, „Русская Старина”, 1875, т. IX, 416.

З ОПОВІДАнь ОРЕСТА ІВАНОВИЧА ЛЕВИЦЬКОГО

Зиму 1920-1921 років Орест Іванович Левицький дуже бідував. Його велику квартиру в Києві на Никольсько-Ботанічній вулиці, ч. 13, за браком палива не можна було обігріти, і він жив в одній кімнаті, де стояла залізна грубка і підтримувалася температура на 5-6 ступнів тепла. Орест Іванович сидів у своїм фотелі за обіднім столом (що правив йому й за письмовий), нап'явши на себе тепле вбрання, замотавши ноги й накривши голову чимсь теплим. Він працював над українським перекладом своїх „Очерков народної життя” для видань Академії Наук. Але в таких умовах, в яких доводилося йому жити, сама праця — писання була йому понад силу, і тоді Академія Наук доручила мені допомогти Оресту Івановичу в записуванні його перекладу.

Я жив якраз поряд, дім у дім, з Орестом Івановичем. Посусідськи доводилось мені разом з одним співробітником академічної комісії Ореста Івановича пиляти дрова для маленької рубки, бо ця робота була вже цілком не під силу ні Орестові Івановичу, ні його дружині Прасковії Миколаївні. Дрова, попиляні на великі поліна, були складені в одній з кімнат, що її перетворено на склад, бо в ній протікав дах і від осінніх дощів у кімнаті розвелася велика вогкість, обвалювалася стеля, тинкування; побиті вікна були позатулювані шматками картону. Орест Іванович тоді, крім своєї праці в III відділі Академії Наук, заміщав і президента її (після від'їзду до Петербургу першого президента акад. В. І. Вернадського), але до Академії ходив дуже рідко. На дверях квартирі Ор. Ів. наліплений був клаптик паперу, а на тому папері власною його рукою написано: „Наблюдающий місто президента Української Академії Наук акад. О. І. Левицький”.

Я приєднався до роботи Ореста Івановича над перекладом в середині праці. Кілька разів на тиждень я приходив до нього години на дві, приносив з собою аркуші паперу, на яких під диктат Ор. Ів. записував його переклад. Ясно, що ніхто, краще за Ор. Івановича не зміг би зробити цю роботу. Соковита й проста народна мова цих оповідань ясніла в передачі Ор. Ів. такою чистотою та красою, що стежити за цією роботою було великою насолодою. Дуже рідко Ор. Ів. повертався в ході перекладу і поправляв щось. Переклад в нього лився просто й вільно. Він перекладав без всякої затримки, але повільно так, що я легко встигав записати все відразу начисто. Іноді, згадав-

ши щось, Ор. Іванович відхилився від перекладу і заглиблювався в спогади, які так само просто і легко пливли з багатої його пам'яті. Тоді, відклавши аркуші з перекладом, я записував слово за словом його згадки. В мене збереглося кілька аркушків з цими записами, і тепер доводиться лише шкодувати, що не все записав і не все зберіг. Переписуючи ці дослівні записи для видання, я старався нічого не вносити свого, щоб зберегти саму розповідну конструкцію й характерні вирази Ореста Івановича.

В. П.

І. ПЕРША КНИЖКА

Біленький Трохим Ілльович, син диякона села Келиберди, учився разом зі мною в полтавській духовній школі. В полтавській духовній семінарії були спочатку в однім класі, а потім якось розійшлися, один рік я прогуляв. У Київському університеті були на одному факультеті й курсі. Була це талановита людина, запитливий до всього. Юморист був великий. Прознав він випадково про бібліотеку, яка гуртувала біля себе вільнодумців — бібліотеку Должикова. Тоді все починались такі кружки, що похоже було на соціалізм. Його страшенно це зацікавило: що за люди; хотів до них пристати. Побіжить до них, а потім мені хвалиться. Але Антонович (Володимир) не одобрив. Біленький не послухався, зблизився з ними, там і погіб. Треба сказати, що до цих вільнодумців належали так звані гава. Це були інтелігентні дівчата, що потім пішли на курси, а тоді не знали, куди своїх сил прикласти. Байдикували та й годі. Скільки їх з дороги збилося тих гав! Одна гава-жидівка проштрапилася, та не знала, що їй робить. Хтось придумав, щоб їй свій гріх покрити, необхідно їй за християнина заміж піти. На зборах спитали, чи не найшлася б така добра душа, щоб дати дитині своє ім'я. Слухав, слухав мій бідний Трохим: „Невже ж моя доля така щербата?“ Він завжди песимістично ставився до своєї долі, знав, що ніколи не найде щастя.

— Я, — вирвався він.

Прийшов до мене, розказує. Я вжахнувся.

— Що ти нещасний наробив?! — кажу. Антонович уговорював його, питав, яке йому діло до жидівки, що проштрафилась. Куди там! Трохим просив, щоб Антонович допоміг своїми зв'язками з духовенством київським. Це було весною, коли ми були на четвертому курсі, значить у 1874 році. По весні я приїхав до Києва, — вже вони поженились. Але щастя не було. Сіла жінка на шию, і він возненавидів дитину. Стипендії, яку він одержував в університеті — 300 карбованців річно, нехватало. Кинувся заробляти уроками, забирало це в нього чимало часу. Так він і курс скінчив. Послали його вчителем до Ка-

м'янець-Подільської гімназії. Там, у „древлехранилищу” він знайшов бібліотеку старовинних книг. В Кам'янці, між іншим, видав він сербську граматику. Коли приїздив звідтіля до Києва, — видно було, що починається в нього чохотка. Що далі було б, невідомо, якби не сталося ось що. Було це в 1875 році. Був тоді міністром Толстой, і видав він тоді циркуляр о молодих педагогах, що увлекались неразумно своєю народністю — „в интересах дела и самих увлекающихся не худо де регулировать это дело так: давать таким учителям места в северных губерниях. Поэтому вменяется в обязанность вам (директору) сообщить конфиденциально, нет ли у вас таких преподавателей, которые для пользы службы следует перевести.” Це я взнав від свого благородного директора 4-ої гімназії Михайлова. Директор подільської гімназії написав про Біленького. Його перевели трохи не до Вологодської губернії. Тоді попечителем був Антонович Платон. Біленький явився до нього:

— Я переведен в Вологодскую губернію.

— Знаю. Кудя это вам при таком здоровьи?

Попечителем кавказького учебного округа був Івановський, а в нього помічником тоді був А. Стоянов. Володимир Бонифатієвич Антонович написав Стоянову, щоб він прийняв до себе Біленького, здається, до Кутаїсу. Після того я його раз, а може, двічі бачив. Такий бадьорий був, клопотун. Бже й там чимсь інтересувався. Але голос потеряв, не вчив у гімназії.

Отож ще в університеті у нас існував кружок, який хотів допомагати чим можна українському рухові. Між іншим була в нас думка видавати книжки, метелики. І було таки складено кілька. Так ми з Трохимом взялися перекласти працю Гребінки — історичну легенду, як було вбито Нечая. (В історії є про Нечая, що вбито його було при взятті Бихова). Біленький переклав оповідання Гребінки, а я написав замітку про те, хто був Хмельницький, з якого права почалася війна тощо. Підписали ми так Б. і Л. (Біленький та Левицький). Я тоді й сам захопився українським епосом, особливо думами. Хотів навіть розказати історію України тоном народних дум. Написали, побігли до Антоновича. Прочитав він і каже: „Друкуйте!” Найшли й кошти, між нами був і видавець — Ільницький. Вийшла брошура, і ми ходили, радіючи, героями. Коли приходять субота. А ми, Молода Громада, посіщали тоді Велику Громаду. По тодішній конституції громадяни були за те, щоб молоді ходили до них. По черзі, по двоє, ходили, а я щосуботи. Пішли й ми з Трохимом. Приходить наприкінці, спізнившись Драгоманов. Був звичай, що на столі в тому домі, де збиралась громада, господар кладе лист паперу й олівець, куди кожний записував те, що він хоче говорити. Драгоманов записав, що він буде говорити про новий твір. Трохим підбіг до мене: „Драгоманов нас записав”. І ми певні були, що вислухасмо якийсь комплімент, бо Антонович хвалив. Дійшла черга, і що ж ми чуємо?

Це не хвала нам! Він так повів річ: як ми дозволяємо, що в наших осередках наша молодь ставиться з презирством до людей чужої віри і поділяють ще й досі старі предрасудки? П'ять мільйонів нашого народу в Галичині сповідають уніятську віру, а українці пишуть у своїх книжках — „нечестива унія"! Це було прямо на адресу Антоновича. Антонович вступився, взяв слово, сказав, що це не є вислів молодого автора, а написано під живим враженням від українських дум. Так воно й дійсно було, в думках так і сказано: „Почали вони заводити унію нечестиву". А про це й у голові в мене не було, що ця унія не є нечестива.

Тоді ж саме, чи в тім році, чи в сусіднім вийшла друга книжка: „Про гроші". Тут у нас був такий із Полтави чоловічок, невисокої науки, статистик чи що, — Василенко. Він тоді в Києві жив і був діловодом у воїнським присуствії. Тоді разом всіх охопила охота писати, служити народу. Надрукували, а тоді, оказалось, що це така якась ересь, що самі ту книжку спалили. Не посовітувалися ні з ким. А в нас був добрий економіст Зібер, прочитав він та й каже: „Бог-зна що!"

2. МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Коли я вступив до університету, Драгоманов поїхав уже в командировку за кордон. В Києві була ще свіжа пам'ять про нього. Був він великим приятелем з Іваном Васильовичем Лучицьким. Жили з ним в одному помешканні.

Лучицький возражав Драгоманову при зашиті дисертації. Публіці це не понравилось. І пам'ять по Лучицькому була не зовсім добра в Києві. Драгоманов, як повернувся, читав публічні лекції („Джордано Бруно"), — нічого в них не було особливого. Був він дуже близький до студентства. Я ходив до нього запросто, і він бував у нас з Біленьким.

Пам'ятаю одну вилазку в Громаді. Якось Драгоманов на Громаді підняв питання про те, чи ми, українці, цілком відповідаєм нашим завданням, як українців. Яким завданням мусть відповідати українець, яко діяч громадський, — ставив питання Драгоманов і відповідав. Перш за все в області релігії український громадський діяч повинен бути цілком вільний од конфесіоналізму. Драгоманов доводив, що багачко єсть чого закинути українцям. Єсть у нас банкір Рубінштейн, так він у нас громадянин, а разом з тим банкір. Чи це личить українцям? Єсть у нас Беренштам, а в його дім на Олександрівській сулиці. Єсть Михайло Петрович Старицький, а він займається тим, що виробляє сухарі на сахарному заводі. Л. Ільницькому попало за його книгарство. Антонович особливо страждав, сидів, закривши лице руками. Тільки ми й бачили після цього Рубінштейна. Він приятелював з Житецьким та іншими, але в Громаді не з'являвся.

У Драгоманова була своя партія в Громаді. Було правило, що коли хоч один був проти нового члена, то такого не приймали до Громади. Драгоманов поставив питання, до якого часу це буде, говорив, що Громада це якась секта. По його пропозиції почали приймати більшістю голосів.

Драгоманов був гострий на слово, говорив з юмором.

Було це при кінці 1873, або на початку 1874, що Драгоманов провів у Громаду своїх однодумців-соціалістів (напр. Дебагорія-Мокрєвича). В один день Драгоманов розігнав Громаду. Під регіт своїх однодумців Драгоманов робив свої напади на членів Громади просто перед ними, кажучи їм у вічі.

У 1883 році я якось, получаючи „Діло”, захотів і сам узяти участь в українській літературі. Ну, і написав ото про шлюб під псевдонімом Маячинець. І почув од Драгоманова — комусь він похвалився, а той — мені: „Це перша наукова розвідка по-українському”.

3. МИКОЛА МЕЛЬНИК¹

Микола Матвійович Мельник народився 9. березня 1830 року в селі Гороб'ї Лубенського повіту, в родовому маєтку. Мати його була росіянка на прізвище Садикова. Вчився в Лубенському повітовому училищу, в полтавській гімназії і нарешті в Київському університеті на медичному факультеті. Студентом він дуже бідував і багато хворів. Жив в обмеженій. В університеті був тоді гурток почитателів Шевченка, до якого належав і Микола Матвійович. Під самий кінець Севастопільської кампанії він скінчив університет, дістав місце лікаря по управлінню державними маєтками. Одружився з Марією Клименко 1856 р. Батько її був поважною особою в Полтаві, здається, лікарем. Обов'язки Миколи Матвійовича полягали в роз'їздах по Костянтиногородському повіту. Року 1857 він перевівся до Хоролу, де був років зо два, зо три городовим лікарем. Тут народилася в нього перша дочка Прасковія Миколаївна. Було їй годів 2-3, коли Мик. Матв. переїхав до Кременчуку на нову посаду молодшого лікаря „богоугодних заведень.” Попрацювавши там 3-4 роки, перейшов на вільну практику. Був лікарем у жіночій гімназії та реальному училищу. Заснував товариство лікарів у Кременчузі і був його головою. Брав велику участь в громадському житті міста, був гласним думи, і за його клопотанням у Кременчуці засновано реальне училище. Мав бібліотеку старих українських видань. З 1893 року був розбитий параличем. З Кременчука перевезли його в 1893 році до Шишаків, де він перебув зиму і весною 1894 р. переїхав

¹ Батько дружини Ор. Ів. Левицького і другої дружини В. Б. Антоновича.

до Гороб'їв, а 1902 року оселився в Києві. Помер 21. травня 1903 року.

4. РУДЧЕНКИ

Страший з Рудченків — Іван Яковлевич, був родом з Гадяча. Освіту мав невисоку — скінчив повітову школу. Я знав Івана Яковлевича, коли він служив у Житомирі, там він видав „Чумацькі пісні”. Генерал-губернатор Чертков взяв його до себе в канцелярію начальником відділення до Києва. Тут він став впливовою особою, багацько допомагав землякам, але в канцелярії служив недовго і перейшов до Петербурга в міністерство фінансів. Його місце в канцелярії генерал-губернатора заступив Никандр Васильович Молчановський.

Іван Яковлевич був „прожектер”, все складав державні проєкти. „Коли стоїш біля державної машини казав він, багато чого інакше розумієш, ніж простий смертний”. Брав він участь в Петербурзькій Громаді. З братом його Панасом Мирним познайомився в Полтаві, де він служив у Казенній Палаті. Третій брат Лука Яковлевич був начальником відділення в Київській Казенній Палаті.

5. МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Ор. Ів. Левицький розповів про своє знайомство з Костомаровим. Власне, це не було знайомство, а скоріше зустріч. Було це 1870 року, 30 травня. День цей вривався в пам'ять Ор. Ів., бо в Києві святкували тоді народження Петра І. Київська невеличка Громада влаштувала в цей день вечірку на пошану М. І. Костомарова, який приїхав до Києва. Відбулася вечірка на Хрещатику. І досі стоїть цей дім — великий, 10 або 12 число, третій чи четвертий дім, здається, від рогу Думської площі. Костомарова зустрів Лисенко з своїм хором, в якому співав і Ор. Ів. На сходах, коли піднімався знаменитий історик, заспівали „Ой пише, пише та гетьман Мазепа”. Пісня викликала сльози в Костомарова. На вечірці співали, грав Лисенко, вітали гостя промовами. Але Костомаров усіх вразив своєю дріб'язковістю. Весь вечір він про одно тільки згадував, — про мило, яке десь загубилося. Треба сказати, що весною тоді лютувала холера, і Костомарів, приїхавши до Києва, не розставався з милом, яким частенько серед дня мив свої руки. „Де моє мильце?” — запитав він перший раз, як приїхали на вечірку, в того, хто привіз його. І після того, як сіли за стіл, він знову перепитав: „А де ж моє мильце?” Йому принесли новий кусок мила, але він не взявшише питав про „своє мильце”. Серед вечірки знову декілька разів шукав своє мило та питав, чи воно не знайшлося. Це страшенно неприємно вразило всіх. Особливо досадно було Ор. Ів., якого В. Б. Антонович хотів тоді по-

знайомити з Костмаровим і вирядити разом з ним у подорож на Запоріжжя, що її думав зробити Костомаров. Так цього знайомства не сталося, не сталося й подорожі, бо, здається, Костомаров був дуже наляканий холерою і через декілька днів поїхав в маєток своєї молоді на Полтавщину.

Після вечірки Ор. Ів. і Біленький провозжали В. Б. Антоновича, який був досить боязкою людиною й не любив ходити поночі по місті, а йому треба було переходити через величезний плац, що був тоді перед університетом. З приводу цього Ор. Ів. згадав, що з Антоновичем взагалі траплялися пригоди через його боязкість. Раз він ішов по Круглому Університетському звозі й почув, що хтось доганяє його. Він притулився до стовпа та вихопив револьвер, аж побачив, що й той став осторонь і дістав револьвер. Так вони стояли деякий час, попереджаючи один одного, що як у супротивника є злочинні наміри, то інший буде стріляти, поки з'ясувалось, що одна полохлива людина наскочила на другу, а ні той, ні другий не мали один на одного ніяких намірів.

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ Й ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ МІСТА ХАРКОВА

I.

Не вважаючи на цінні праці з історії заселення Слобожанщини, зокрема на праці акад. Д. І. Багалія, назва міста Харкова не дочекалася досі в науці якогось окремого й остаточного в'яснення, коли не залічувати сюди загальних енциклопедичних заміток на цю тему. Так, напр., у відомому „Енциклопедическому Словар-і” Ф. А. Брокгавза й І. А. Ефрона (том. 37, Ст.-Петербург 1903) під гаслом „Харьков” читаємо:

„В первые десятилетия XVII в. местность, занятая нынешним Харьковом, представляла „дикое поле”... К пол. XVII ст. одна из ватаг, переводимая своим „осадчим” Каркачом, осела на старом, неведомо кем і когда обитаемом городище между реками Харьковом и Лопанью и образовала поселение, по реке, получившее название Харьков. Год основания Харькова неизвестен, но, судя по тому, что в 1656 г. московское правительство называло Харьков еще новостроящимся городом, можно признать вполне правдоподобным мнение проф. Багалей, относящего начало Харькова к 1654-55...”*)

„Українська Загальна Енциклопедія” — Книга Знання, за ред. проф. Раковського, подає тільки загальні відомості з історії Харкова, не торкаючись справи походження міста („...Заснований в 2-ій половині XVII в. виселенцями з Правобережжя, скоро став важним оборонним пограничним містом, козацьке полкове місто 1756...”, т. III., стор. 1103).

Тоді, коли більші енциклопедії, як, напр., цитована Брокгавза-Ефрона, відносять походження назви міста Харкова до річки Харків, П. Семенов у своєму „Географическому Словарі Российской Империи” (Ст.-Петербург, 1885 р.) зв'язує походження міста Харкова з легендою („преданием”) про першого поселенця козака Харитона чи Харка, від якого місто взяло свою назву. Ось відповідне місце з Семенова:

„Точных сведений о времени заселения Харькова нет. По преданию, первым поселенцем был казак Харитон или Харько, по имени которого и заведенный им хутор получил название...

*) З технічних причин у цитатах змодернізовано скрізь правопис.

Из царской грамоты Чугуевскому воеводе Сухотину, 1556 г. видно, что в это время поручено воину Селифонтову построить в Харькове крепость . . ." (т. V., стор. 468-9).

Працюючи з 1935 над українським місцевим назовництвом, ми звернули між іншим увагу й на цікавий факт у топомономастиці : тотожність водних і місцевих назв. Отак, напр., у студії „Про місцеву назву Стрий” (Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці проф. д-ра І. Огієнка, Львів 1937, стор. 125-8 і окрема відбитка), ми розглянули й порівняли більшу кількість назв, що спільні річці й оселі й ствердили, що „в першій групі назв, де назва річки й оселі ті самі . . . мусимо виходити від назви річки; назва оселі — це вислід передачі назви річки-оселі (звичайно, положеній над річкою). Побіч значених вказують на це й історичні дані . . ." (стор. 126).

Маючи до розгляду дві назви „Харків” — одну назву річки, а другу назву оселі, ми з цих теоретичних міркувань визнали першу назву за первісну, другу за похідну. Коли б було навпаки, цебто коли б назва оселі перейшла на назву річки, то ми б мали згідно з законами української ономастики: „Харківець” (потік), „Харківка” (річка), „Харков’янка” (річка), а тимчасом таких назв немає. На цій основі, а теж і на основі згаданого вгорі пояснення Брокгавза й Ефрона, що це — „поселение по реке, получившее название Харьков”, ми подали в статті „Українське назовництво” в „Енциклопедії Українознавства” (НТШ, Мюнхен—Нью Йорк, 1949, стор. 366) теж і пояснення назви „Харків” від назви річки „Харків”. Опрацьовуючи в цьому ж 1949 році канадійсько-українське місцеве назовництво, ми натрапили й у Канаді на переміщену назву „Харків” у Саскачевані й дали їй таке пояснення:

„Назва Харків — відособова, від імення Харко, скороченого Харитон, грецького походження. Назва міста перенесена — найправдоподібніше — із назви потоку.” (пор. „Канадійські географічні назви українського походження”, „Пропам’ятна Книга Українського Народного Дому”, Вінніпег, 1949, ст. 814, а теж окреме видання цієї праці, Вінніпег, 1951, стор 75).

Здавалося б, що після нашого трикратного опублікованого погляду на походження назви „Харків”, усякому буде ясно:

1) що походження назви міста зв’язане з первісною назвою річки,

2) та що назва річки в’яжеться з особовою назвою „Харко” — скорочене „Харитон” (грецького походження).

На жаль, так не було.

У своїх гідних кращої справи виступах проти нас М. Андрусак закинув нам не так неправильність нашого становища в справі назви „Харків”, як узагалі незнання цілої проблематики. „Назву міста „Харків” виводить Рудницький — пише Андрусак — від річки „Харьків”, а спитає „ономаста”: „А назва річки від чого?” Та цитатися Рудницького про те, чого

він не знає, непотрібно, бо з історичних дослідів відомо, що Харків оснував у 1654 р. козацький сотник Харко, та щойно згодом від міста Харкова пішла назва одного ручаю р. Уди, притоки Донця" (пор. „Український Робітник”, Торонто, ч. 6., 1951 та передрук того самого в „Самостійній Україні”, Чикаго, ч. 1., 1951).

Не вважаючи на наше точне й далекоїдуче пояснення назви Харків: „від імення Харко, скороченого Харитон, грецького походження”, поданого ще в 1949 році, Андрусяк у 1951 р. пише: „Ономаст Рудницький навіть не знає про популярне серед козаків ім'я Харко” (цит. місце). Залишаючи читачеві оцінку цієї полеміки, зокрема її тону, ми хочемо на цьому місці трохи глибше торкнутися справи походження назви міста Харків, передусім на основі нових матеріалів, що їх нам у міжчасі пощастило здобути.

II.

Структурально-ономастичні дані, що ми їх навели вгорі при поясненні назви „Стрий” і що були досі нашим найважливішим аргументом на те, щоб із двох тих самих назв річки й оселі „Харків” визнати первісність назви річки, знаходять своє повне підтвердження в історичних документах, що на них досі не звернуто належної уваги.

Історична легенда („предание”, за словами Семенова), яку Андрусяк назвав угорі „історичними дослідями”, зв'язує повстання міста Харкова з козаком Харком: „по преданию, первым поселенцем был казак Харитон или Харко, по имени которого и заведенный им хутор получил название” (Семенов). Цій легенді перечать не тільки згадані вгорі структурально-ономастичні дані про назву річки (брак назви „Харківець”, „Харківка” чи як там), але теж історичні дані, що їх уперше в науку впровадив акад. Д. І. Багалій у своїх цінних матеріялах до історії Слобідської України. Вони беззаперечно вказують на такі вирішальні для цілої справи факти:

1) назва річки Харків старша, давніша, від міста Харкова, бо згадується в історичних документах вже в другій половині XVI ст.;

2) місто Харків засноване в половині XVII ст. на дрічк о ю Харковом й Лопанню.

Третій факт, що впливає посередньо з двох наведених, є ствердження, що той, хто виводить назву річки від назви місцевості, не знає історичних свідчень про всю цю справу.

Насамперед наведемо місце з документу „Роспись польским дорогам времени Федора Ивановича” (отже із другої половини XVI ст. — 1558-1598 рр.), що його надрукував Д. І. Багалій у праці „Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и

отчасти Курской и Воронежской губ) в XVI-XVII столетии, собранные в разных архивах . . .”, Харків, 1886 р.

„А по речке поУдоме лес большой есть же а против того городища за рекою за Донцем лес большой и бор на городе лесу много а позад того городища до речки Харькова поле чистое верст с 30 а по речкам по Харькову и по Лопину и по Удам и до больше до Муравские дороги леса все больше . . .” (стор. 4).

В цім документі ясно й недвозначно згадано дві річки — притоки р. Уди: Харків і Лопань в безпосередньому сусідстві. Коли б у тому часі існував хутір, чи город „Харків” на цьому місці, його б автор „розписі” напевно згадав, бо ж це був би важливий орієнтаційний пункт, та він же й згадає там інші місцевості, напр. „Чугуєво городище”. Виходить, що в другій половині XVI ст. була вже річка Харків, а оселі Харків іще тоді не було, навпаки, в цьому місці було „чисте поле”.

Щодо цієї останньої (оселі Харків), то документи з пол. XVII ст. згадують про неї ось що:

„Лета 7171 ноября в 6 день по государеву цареву и великаго князя Алексея Михайловича всея великия и малыя Росии самодержца указу и по грамоте из розряду за приписью діяка Офонасыя Зыкова воевода Еремей Офонасевич Сибилев при-
нел у воеводы у Василья Сухотина Харьков город ставлен дубовым острогом . . . (стор. 38).

Цей документ свідчить знову про наявність Харкова — города в 1656 р., тобто про трохи пізніше виникнення міста, як хоче Багалій — в 1654-55 рр.

Пізніші свідчення про місто Харків трапляються побіч згадок і про річку Харків. Так напр. під р. 1663 читаємо: — „. . . от реки Харькова” (стор. 39), а під р. 1688 знаходимо таке місце: „. . . чтоб из моровых мест в Харьков и в полевые и в украинные города на люди морового поветрия не нанесло” (ст. 151).

Тепер є на терені Харкова дві ті самі назви: одна назва річки, друга назва міста, подібно, як, напр., Стрий (назва річки й міста одночасно), Дністрик (назва річки й оселі), Бистриця (назва річки й оселі), Рибник, Ропи, Росток і багато інших.

Із цих міркувань виходить ясно, що назву річки „Харків” треба визнати за первісну; ця остання передала свою назву пізнішій оселі, що її закладено над річкою.

А далі треба ствердити, що супроти історичних свідчень всякий вивід назви міста Харкова безпосередньо від особової назви „Харко”, а не від назви річки Харків, іде виразно в розріз із науковою правдою й клясифікується як типова псевдологія.

III.

Придiливши назву міста Харкова до групи **відрiчкових** назв, треба теж розглянути трохи ближче й назву річки.

З формального боку тут не буде ніяких труднощів. Назва „Харків” в'яжеться з особою назвою Харко, що в своїй старшій формі Харько зводиться до українізованої первісної грецької особової назви: Харитон (пор. Грінченків „Словарь української мови”, т. II, стор. 1072). Правда, не виключена тут і інша основа для скороченого Харко, а саме *Захарія* — *Захар* — *Захарко*. Проте на нашу думку, перший вивід, а саме — від Харитона імовірніший.

Хто ж був цей Харко, чи Харько, з назвою якого зв'язане найменування річки, а опісля перенесення її на „город”?

Історичних свідчень про нього не маємо. Є тільки здогади, сперті на народніх переказах чи легендах. Один переказ подає, що цим Харком був козак (пор. вище цитату з Семенова). Другий переказ, який перед першою світовою війною чула в Харкові п. Катерина Антонович, оповідає про Харка — розбійника, що відбирав добро в багачів, а давав його бідним. Третю легенду подає М. Андрусак (пор. вище цитату з „Українського Робітника”) про „козацького сотника Харка”, що в 1654 р. начебто заснував місто. Можливо, що є ще й інші легенди.

З конфронтації з історичними матеріялами виходить ясно, що коли вперше появляється назва річки Харків, то в околицях Харкова було в тому часі „поле чистое” (XVI ст.) й щойно в пол. XVII ст. воно почало заселюватися. Отже ніякого Харка при повстанні оселі не було, місто названо за річкою. Цікаво, напр., що в перших списках мешканців Харкова не знаходимо назви чи ймення „Харко”.

Супроти вищенаведених даних єдиною розв'язкою справи носія назви „Харко” може бути визнання первісної постаті з цією назвою за неосілу людину, можливо уходника, що заходив у ці сторони з заселених місцевостей, побував у тих сторонах більше разів і зв'язав назву одного з потоків із своїм іменням. Це мусіло бути ще перед половиною XVI століття. Не виключена можливість, що над цією річкою згинув один із уходників на ймення Харко. Не виключене врешті, що до цієї річки могли постягатися терени діяння (пасовища, уходницькі лови тощо) людини з іменням Харко. Причиновий зв'язок між особовим іменням і назвою річки мусів безперечно бути, однак більш як певне є те, що він не впливав із первісного поселення цієї людини в цих околицях. Інакше ми б мали тут до діла не з первісною назвою річки, а з первісною назвою оселі.

Доки не знайшлося певних історичних свідчень про особу Харка, з яким зв'язана назва річки Харків, доти всі твердження про нього будуть мати характер більш або менш правдоподібних здогадів. Певним залишиться тільки те, що назва міста Харків походить від річки Харків, не від імення „Харко” безпосередньо.

ЦІКАВА УКРАЇНЬСЬКА ПАМ'ЯТКА В ПЕКІНІ

В китайській столиці Пекіні, на підставі Нерчинського договору, складеного між Китаєм та Московщиною 1689 року, Москва застерегла собі право утримувати духовну православну місію. Ця місія здобула права, приблизно однакові з правами західніх християнських місій.

В складі цієї місії були й українці, що працювали або займалися студіюванням азійських мов, історії та літератури. Вони були також і авторами наукових праць вкінці XVIII ст.

Наш українець, сл. п. Ол. Дроб'язко, довголітній голова Тяндзинської Громади, під час свого перебування в Пекіні перед самою другою світовою війною, мав нагоду відвідувати православну місію, де були в нього знайомства. Під час однієї такої візити, як нам розповідав покійний, йому показали старовинну шаблю, що переховувалася в місії, з написом, зробленим за гетьманування гетьмана Івана Мазепи. Один член місії сказав Дроб'язкові, що на цвинтарі при місії є кілька могил українців.

Надгробки, а зокрема один із них, справили велике враження на Дроб'язка, і він, одержавши дозвіл від голови місії, ближчими днями приїхав знову до місії з фотографом. Невідповідна погода не дозволила йому зфотографувати все, пощастило зробити тільки кілька фотографій з найліпше збереженого надгробка ченця Обрізова. (Обрізова? Це, певно, помилка китайського майстра, що допустився в цьому тексті, як побачимо далі, й інших помилок).

О. Дроб'язко мав намір довідатися більше про українців у Пекінській місії, але від'їзд із Пекіну позбавив його цієї можливості. Наприкінці війни майно духовної місії попало під совітський контроль, а дальші події в Китаї та евакуація всіх українців звідти обірвали всяку надію зробити дальші дослідження на місці. Зфотографований надгробок ченця Обрізова цікавий своїм написом. Ось текст того напису (розкриваємо титла і лігатури):

„Лѣта Господня 1770 Іюля 30 дня, царствованія Єго богдыханского Величества Цянь Луня 55 г. шестой луны 20 числа, преставився рабъ Божій Ієромонахъ Софроній Обрѣзовъ родомъ изъ королевств(в)а Малороссійскаго, полка Нѣжинскаго, а постриженъ былъ въ Софроніевой пусты(ы)нѣ, посвященъ во Ієромонаха в величѣй соборнѣй церкви Успенія Пресвятыя

Въ году 1770 году 30
и на царстваннѣ Уго Бсѣла
ханскаго вѣдѣности Ця въ
Лунѣ 55г шестой дѣты 20
числа поставилъ рабъ Бжн
Иеромонахъ Софроній Обзвѣ
роуль изъ корѣвста Малорос
сискаго полка Нѣж некаго
а постриженъ цѣль в Софр
оніевонъ пустцнѣ, посва ш
во Иеромонаха в вѣлицн
свободѣи медкви Успенк
Повтѣи Бѣдцы наотвчн
до града Москвы вѣсто
1752 жи в Псвнѣ при
тохматизуатъ Авдоси
Исмаиловъ Шабѣъ Габѣи
Шевз и Таней, учасъ въ
вѣсто житѣи своего сѣм

Богородици царствующаго града Москвы, в лето 1752, жилъ въ Пекинѣ при Архимандритѣ Амвросіи Юматовѣ 15 лѣтъ 7 мѣсяцевъ и 7 дней, умре въ 51 лѣто житія своего отъ ро (ду).”

Перш ніж перейти до розгляду нашої пам’ятки, вважаємо за потрібне, з огляду на вжиту в ній китайську систему позначення часу, зазначити, що в китайській системі літоліку до революції 1911 року позначувано в залежності від правління кожного імператора, себто від його вступу на престіл — 1-ий рік і т. д.; при зміні імени імператора роки починалися знову від першого. А місяці й дні позначувано завжди згідно з календарем, залежним не від руху сонця, як в Європі та взагалі в країнах європейської культури, а від руху місяця. Отже завжди писали так: рік (число) царювання (ім’я імператора), місяць, день. Після революції прийнято офіційно європейський календар, але роки числяться від початку революції, тим то 1911 р. — це 1-ий рік китайської революції.

Наш земляк Обрізов жив у Пекіні за царювання імператора Кі-Лунга, ім’я якого в московсько-церковній транскрипції XVIII ст., вжитий у написі на надгробку, пишеться, як „Цянь-Лунь”, а в англійській транскрипції, що тепер загально прийнята і точніша, його ім’я пишуть Kie-Lung.

Імператор Кі-Лунг правив більше як 60 літ, і його правління мало великі впливи на історію Китаю. Він належав до Манджурської династії (Чінг), що правила Китаєм від 1644 до 1911 року, себто до китайської революції цього року.

На надгробку також написано (подаємо в українському перекладі): „Року 1770, липня 30, за царювання богдихана Цянь-Луня 55 року 6 місяця 20 дня . . .” Тут є груба помилка: царювання Цянь-Луня мало б бути не 55 рік, а 35.

Цю помилку в даті авторів цих рядків пощастило виявити, обговорюючи питання про написи на старовинних пам’ятниках у Китаї (християнських, зокрема несторіанських) з Маур Фанг Гао, професором історії Тайванського Національного Університету (на о. Формозі), автором студій з історії взаємовідносин між Китаєм та Заходом. Помилку цю зробив, очевидно, китаєць, викарбовуючи напис з незрозумілим для нього змістом: викарбував 5 замість 3. Такого типу помилка в році є, між іншим, ще на одному старовинному надгробкові несторіанських часів.

Найцікавіше в тексті пам’ятки те, що Обрізов названий вихідцем з „королівства Малоросійського”. Цей вислів, з одного боку, свідчить про наявність у таких людей з другої половини XVIII в. якщо, може, не етнічного (бож і прізвище в цього ченця не українське), так територіяльно-українського патріотизму, а з другого — про незавмерлу ще славу української державности навіть після її ліквідації — скасування гетьманату 1764 року.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ТИПИ МОВНИХ АКТИВ

Історичне буття мови (наставання, тривання тощо) як langue, за де Соссюром, реально відбувається в свідомості окремих мовців як носіїв її. А що їхнє, цих мовців, мовлення (parole, за де Соссюром) здійснюється звичайно в двобічних мовних актах,¹ то й можна говорити про ці акти як **призми**, що крізь них „пропускається” історичне тривання мови й мовозміни. „Заломлювання” мовних явищ у цих призмах і дає такі чи такі ефекти в мовній дійсності. Тим то з'ясування основних типів цих актів і наближає нас до зрозуміння багатьох мовних процесів уже соціального порядку.

Нормально мовний акт відбувається тоді, як у свідомості обох мовців наявні ті самі (звичайно, соціальні своєю природою) мовні уявлення = та сама „середова мова” = та сама система мовних знаків, langue. Якщо, наприклад, один каже українське слово „вода” (позначу його латинською буквою А, надавши йому значення „свого”), то й другий, той, що слухає, повинен уявити це слово з такими ж звуками, в такій же формі і з таким самим значенням та сприймати його як „своє”. Цей тип мовного акту я називатиму далі **першим типом**. Такий мовний акт не дає в системі мовних знаків відчутних змін, дає тільки несутні, непомітні зміни, наприклад, фонетичного характеру, що виникають, може, від фізіологічно неточного відтворення звука (здебільшого в дітей), або семантичного характеру, що походять, може, від недостатнього розуміння слова чи явища, тим словом названого.² Інакше сказавши, такий мовний акт не порушує властивої історичної тяглості даної системи мовних знаків, а через те й мова в зовнішньо-лінгвістичному пляні залишається сама собою, як окрема мовна одиниця. Це, може, так, як жива істота-людина (це тільки образ, бо мова — не живий організм), змінюючись впродовж свого життя, не перестає бути собою. Тільки неоднаковість таких непомітних змін в різних частинах мовної території (з причин позамовного характеру) може призвести кінець-кінцем до розгалуження цієї одиниці на окремі наріччя чи й мови.

¹ Користування мовою в думанні, сказати б, мовлення насамоті — це другісне явище.

² Розгляд причин цих змін не входить у мою тему. У мовознавстві як відомо, висунуто тут чимало різних гіпотез, але ні одна з них ще не переконує.

Може, далі, скластися така ситуація, що у взаємнення вступають заступники різних мовних колективів, з різними системами мовних знаків. Це дає зовсім інший тип мовлення, мовного акту. Я його буду називати другим типом. Тільки ж у цьому типі можливі аж чотири підтипи.

Перший підтип його — коли в мовців різні, взаємно-чужі мовні уявлення: в одного А, а в другого В (теж із значенням „свого”), при повній незрозумілості для першого В, а для другого — А. В такому разі мовний акт як здійснення комунікації або зовсім не відбудеться, або відбудеться тільки приблизно, можливо, за допомогою жестів та чуттєвого сприймання дійсності. Якже станеться приблизне взаємнення, тоді чужі мовні знаки будуть сприйняті неточно, покалічено в їхніх звуках, формально-граматичних та лексичних складниках. Так, наприклад, я в перші дні свого перебування в Баварії вітання *Grues Gott* сприйняв був як *Christ-Gott*, себто покалічив його фонетично (UE сприйняв, як I, Г — як К), морфологічно (зрозумів побудову як „Христос-Бог”, а не „вітай Бог” — опатив, 3 ос.), лексично (замість слова *grues*-вітай підставив „Христос”), семантично (не так зрозумів вітання).

У внутрішньо-лінгвістичному розумінні це може дати т. зв. **схрещені явища** за схемою $a-b > c$. (Малими буквами позначатиму далі підтипові явища). Такі явища при „зустрічах” різних мов утворюються досить часто. Так, наприклад, на Ставропольщині (Північний Кавказ) росіяни українське слово „Різдвяна” (залізнична станція недалеко від Ставрополя-Ворошиловська) вимовляють як „Рыздвяная” (так буквально й написано на станційному будинкові). Це т. зв. **гіпердіалектизм**, (явище „мужицької” укр. мови). Його підказала росіянам часта наявність в українській мові звука И відповідно до російського І (сила-сіла, іменник). Отже тут вийшло ні українське І (Різдво), ні російське О (Роздество), а нове явище — звук ы. Не тільки в цій місцевості, а взагалі росіяни ж українське слово „дівчина” з тієї ж причини вимовляють як „дывчина”. Але зате у множинній формі цього слова — „дівчата”, що її (форму) вони не усвідомлюють як українську (бо вона, либонь, північно-російського походження), вимовляють І як І.

На передмістях Ставрополя можна почути й інше схрещене явище — явище т. зв. **гіперубанізму**, коли зросійщині українці вимовляють „ріба”, „кріша”, намагаючись наслідувати міську („панську”) російську вимову, що в ній часто трапляється І відповідно до українського И. Таке саме явище можна ще спостерігати в околицях м. Ростова над Доном, де вимовляють „кабіла”, „капіто”. Є навіть глузлива скоромовка, що висміює це явище: „Бістрокапітна кабїла воз нагору так і віхватїла”. У „зустрічах” білоруської (кривицької) мови з російською витворилось таке схрещене явище, як от „м'яка” вимова Р там, де цього не повинно бути („красний, как рак”).

Це теж явище гіперурбанізму, бо білоруси, русифікуючись і уникаючи свого заспіль твердого Р, ставлять паляталізоване Р і там, де його в російській вимові немає. В Азербайджані тубільці в розмові з росіянами вживають вислову (фразеологізму) „турпак кушай” в розумінні „вмер”. Тут, крім „схрещення” двох різномовних слів в одному вислові, наявна „схрещеність” ще й у деталях: тюркський наголос у російському слові „кушай”, наказовий спосіб у функції дійсного („Кушай” замість „кушає”). Проф. А. Баранника у своїй праці про циганські говори на Україні³ наводить чимало цигансько-українських схрещених явищ (напр. *savos'* — „щось”, утворене з циганського *savo* й української частки -сь, або *desavo* — „дещо”, утворене з української частки де- й циганського займенника *savo*. Г. Шухардт у різних своїх працях про різні мовні „зустрічі” наводить теж чимало схрещених явищ. Так, наприклад, італійці (венеційці) хорватське *britva* перетворили на *beretva*. У чесько-німецькій мовній „зустрічі” він відзначив ось таку дієзміну:

Ich bin-i
Du bist-e
Er is-e

Тут, як бачимо, основа німецька, а закінчення чеські.⁴

В зовнішньо-лінгвістичному пляні цей підтип мовного акту дає такі гібридні мовні одиниці, як, наприклад, китайсько-англійська мова на Далекому Сході „піджін інгліш”, як „біч ла мар” тощо. Ці мови — мовна каліч, мовна аномалія, вони бідні на вислівні засоби, та й існують тільки як допоміжний засіб взаємнення (Г. Шухардт їх називає *Notspache*, *Hilfssprache*). Історично ці мови можуть існувати тільки як переходові мовні паліятиви, а не повноцінні мови. Наприклад, при змінених політично-економічних умовах „піджін інгліш” замінився б обов'язково або справжньою китайською, або справжньою англійською мовою.

Другий підтип розглядуваного мовного акту припускає рівнобіжну наявність в обох мовців системи А і системи В (а теоретично ще й системи С, D і т. д.), з повним і виразним їх уявленням. Інакше сказати, обидва мовці мають бути двомовні (теоретично три-чи й багатомовні), при різномовній їхній первісній (за рідною мовою) приналежності. А що в тому самому акті не можна вжити двох тотожних функцією знаків (одномовних чи різномовних — це однаково; **я б це назвав один-**

³ The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects, by A. P. Barannikow. Издательство Академии Наук СССР, Ленинград, 1933 г., ст. 88.

⁴ Dem Herren Franz von Miklosich zum 20. Novemberg 1883. Slavodeutsch und Slavo-italienisches von Hugo Schuchardt, Graz, 1885. Ст. 101.

ністю, чи непроникненністю мовного знаку),⁵ то й кожен із мовців може вжити тільки одного знаку з тієї чи тієї системи — А чи В. Тільки ж тут можливі знов два варіанти: а) або один із них уживе А, а другий В, б) або обидва скористуються тільки А чи тільки В. Перший варіант можливий при певній байдужості щодо обох мовних систем хоч би одного з мовців (а може бути й обох). Мені довелося якось почути в одній українській родині, що довший час жила в Німеччині, таку розмову: — Скільки в цьому періоді фету? — спитала жінка, якій було байдуже, якою мовою говорити (це, між іншим, психологічна передумова до втрати своєї мови). — Скільки ситі? — перепитав чоловік, підкресливши останнє слово (він ще боронив рідне слово, чинив свідомо опір мовній асиміляції). — Ось зараз подивлюся... В такому разі (в мовній „поведінці” жінки) системи А й В перехрещуються за схемою: ab — ab > ab. Як внутрішньо-лінгвістичний відгук цієї комбінації стається жаргонізація мови, себто витворення мішаної мови. Цього поняття не можна плутати із з'ясованою вже гібридизацією, схрещенням мовних явищ: схрещення дає нові мовні явища, а жаргонізація тільки переплутує, перемішує різномовні явища. Як приклад жаргонізації можна б навести вислів *mia krava*, що його занотував Г. Шухардт у словинців: тут перше слово італійське, друге словинське. Багато такого можна відзначити в англійській мові. А втім, у цілому мішаність англійської мови, як і російської літературної виникла на іншому психологічному ґрунті, в іншому підтипі мовного акту, як про це буде мова далі.

Другий варіант цього підтипу (другого) може виникнути при „моральній” вищості⁶ котроїсь із двох мовних систем,

⁵ Тим то в західніх українців одно з двох хресних імен (Ярослав Богдан, Наталка Володимира) в практиці фактично відпадає: поза документами другого ніхто не вживає. Порушення цього явища можливе тільки в спеціальних умовах. Напр., І. Котляревський ужив „однофункційно” двох різномовних знаків з гумористичною метою (у мові Возного: „кажи-говори”).

⁶ Моральну вищість мови звичайно творять позамовні чинники — політичні, економічні, без огляду на будь-яку якість самої мови. І нерозвинена мова може стати морально вищою проти розвиненої, якщо їй надати, наприклад, державного авторитету, якщо вона стане мовою влади чи соціально панівної групи. Можна наводити силу-силенну прикладів на те, як потужно діє на свою користь у психіці одиниці мовний авторитет. Наведу факти тільки з української дійсності. У Винниченковім оповіданні „Народній діяч” селяни кажуть інтелігентові, що звертається до них по-українському, „залезна дорога”, „я бил шесть дньов”. Маю дуже яскраві факти з моєї, сказати б, родинної біографії, факти, що свідчать про те, як далеко сягає дія чужого мовного авторитету. Коли я узяв до себе в місто свою сестру-селянку, вона дуже швидко почала засвоювати російські вислови і вживала їх навіть у розмові зо мною, дарма що я забороняв це їй. Або ще: коли я приїздив до другої сестри на село, її малий синок (8-9 років) казав дядькові „панові”: „Петько (його ім'я) сидить на дубовє” (на дубові), „нехоть

коли один мовець не поступається своїм знаком (хай це буде А), а другий, навпаки, зрікається „свого” (В) і теж користується „чужим” А.

Цей варіант у зовнішньо-лінгвістичному пляні призводить до боротьби між мовними одиницями, і в цій боротьбі одна мова кінець-кінцем перемагає, а друга зникає. Таких фактів з історії мов маємо дуже багато. Наша українська мова не раз була на протязі своєї історії під загрозою зникнення, ба й тепер ще ця загроза над нею висить через русифікаційну політику більшовиків на Україні. Борються звичайно між собою й мови близькі, генетично споріднені. Тут важливо, щоб ті мови існували в свідомості їх носіїв як окремі, протиставлювані одна одній одиниці. Ба навіть нариччя тієї самої мови, підлягають цьому законові в певних умовах (напр., при творенні літературних мов), як про це скажу далі. Висліди боротьби звичайно бувають такі „жорстокі”, що від переможених мов не залишається майже нічого, хіба тільки дещо в топоніміці (напр., слов'янські назви в германізованих місцевостях). Тим то, на мою думку, не можна серйозно говорити навіть про т. зв. **субстратні** явища, всупереч поглядам прихильників цієї теорії (Асколі, Векслер). Не знаходять, наприклад, дослідувачі французької мови субстратних у ній відгуків від гальської, як також немає залишків від колишньої кельтської мови (чи мов) в англійській мові, не переконує згодом, що північно-російське плутання Ч та Ц — це начебто відбиття витіснених фінських мов, що в них був звук середній між Ц й Ч.

Проте, й факти боротьби мов між собою, і відсутність субстратних явищ у мовах-переможених ще не означають, що інтерференції, просякання чужомовних знаків у морально-„повноцінну” мову взагалі неможливі. Ні, вони неможливі тільки крізь призму цього, другого підтипу другого типу мовного акту. Але є ще **третій підтип** другого типу, і в ньому ці інтерференції можливі.

Третій підтип виникає тоді, як у котрійсь із двох мов бракує якогось мовного знаку, і мовець **змушений** ужити чужого знаку. Тут взаємнення складаються за схемою: нуль („своє”) — b („чуже”) > b. Отже чужомовні знаки можуть проходити в морально-повноцінну систему знаків (langue) тільки на „порожні місця”. Так, наприклад, слов'янські місцеві назви в германізованих місцевостях (Ляйпціг, Берлін) залишилися

червоної” (ніготь червоної). (Обидва приклади — схрещення гіперурбаністичного характеру). У США я спостерігав, що порториканці, розмовляючи між собою по-іспанському, соромляться вживати своїх іспанських імен і намагаються називати один одного по-англійському („Джов” — не „Хозе”). Один із них навіть попросив мене, щоб я не називав його Грігорію, а Грігорій, і прибічав мені за це не називати мене неприємним для мене „папою руським” (я йому пояснював, що я „папа український”, а не „руський”).

у німецькій мові лише тому, що в останній, як прийшлій, не було відповідних знаків (назв).⁷ Але в розумінні сприйнятливості щодо чужого не всі складники мови однакові. Найнесприйнятливіші щодо чужомовних знаків суто-формальні складники мови — звуки, форми слів, синтаксичні конструкції. Причина в тому, що з формального боку кожна мова, незалежно від характеру формальної (граматичної) її структури, самодостатня. Чи то буде „аморфна” китайська, чи суто-флексивна арабська, чи аглютинативна турецька — усі вони формально придатні для всякого мислення, їхніх знаків такого чи такого характеру завжди „вистачає”. Наприклад, для української фонетичної системи не має аніякісної ваги те, що в ній немає назалізованих голосних, також німецькій ані трохи не шкодить те, що в ній немає звука Ж. Те саме можна сказати про різну кількість відмінків у різних мовах, як також і інших граматичних категорій та форм. Отже в формальній системі будь-якої мови майже не може бути отих „порожніх місць”, що їх можуть заповнювати запозички з інших мов.

Цим і пояснюється те, що мови дуже рідко запозичають, наприклад, звуки. Так, українська літературна мова запозичила звук Ф, що його в ній раніш не було. Але цей звук насправді в формальну систему української мови не ввійшов, бо може бути тільки в чужомовних словах, себто його запозичено разом із певними словами (фабрика), а не звук як такий. Так само рідко трапляються синтаксичні запозички, як от, наприклад, гіпотактичні сполуки речень в тій же таки українській мові чи арабський ізафет у тюркських мовах, а флексійні явища не запозичаються майже ніколи (якщо не зважати на схрещення, алеж це аномалії).

„Прориви” панцеря формальної самодостатності мови найчастіше трапляються в формах словотвору, себто в тій частині, яка більше, може, належить до „змістового” складника мови — лексики, аніж до формального (форми ж словотвору творять нові слова). Так, у новій українській літературній мові, всупереч її принциповій протицерковнослов'янській наставі, прищепилися на „порожньому місці” старочерковнослов'янські наростки *-ість* < *ость* (радість, промисловість) та — *ство* (багатство). Так само проти волі засвоїла українська мова польські наростки — *ічн-ий* (технічний), *-ч-ий*, *-ав-ч-ий* (господарчий, виконавчий), у німецькій — французький дієслівний наросток *-ier* (*organisieren*). У багатьох європейських мовах засвоєні (уже без ворожости) різні наростки латинського походження, як от *-іст*, *-ація* тощо. Річ ясна,

⁷ Тут мова про стихійну боротьбу, а не таку свідому, як, наприклад, недавня русифікація Кенігсберзького краю, коли й назву „Кенігсберг” замінено назвою „Калінінград”. Ця остання боротьба належить уже до мовної політики, що її я в цій статті не розглядаю.

що найбільше піддається чужим впливам той складник мови, що несе на собі суто-„змістову” навантагу, — лексика. Можна навіть сказати, що лексика — це той складник мови, якого ніколи ні в одній мові не вистачає. Постійне розширювання життєвого досвіду людини, її чимраз нові досяги в світопізнанні створюють раз-у-раз нові „порожні місця” і примушують мову поширювати свою номінативну функцію на нові поняття (без називання-позначування, як відомо, і самі ж поняття в свідомості людини неможливі). А як наявний запас слів завсіди буває зв'язаний з старими речами, то людині й доводиться або витворювати нові слова, користуючись словотвірними засобами своєї мови (укр. „літак”), або запозичати з інших мов. Так появляються в мовах неологізми й варваризми (етранжизми), що без них ні одна мова в світі не обходиться. Тільки ж разом треба сказати, що й найбільша „варваризація” мови в лексиці, при збереженні формальної системи, не позбавляє її в зовнішньо-лінгвістичному розумінні самостійності, окремішності.

І це має не тільки теоретичну силу (з огляду на формальну самодостатність мови), а й практичну: за наявності в мові зрозумілої лексики при незрозумілій граматичній будові вона, та мова, незрозуміла для „чужого”. Так, наприклад, наявність у перській літературній мові до 90% арабських слів не робить її арабською, себто зрозумілою арабам. Так само велика кількість у сучасній болгарській літературній мові російських слів, створених засобами церковнослов'янської мови, не робить її зрозумілою для росіян (напр., „сочинение на Шевченко”, „учениците от нашего училиште”).

Іноді інтерференції чужомовних елементів у „повноцінній” мові сприяють особливі культурно-історичні умови. Це буває тоді, як якийсь мовний колектив дві мови вважає „своїми”. Тут маємо вже четвертий підтип другого типу мовного акту. Це можна позначити формулою: „своє” а — „своє” b > ab. Дарма що стороцерковнослов'янська мова походженням була „чужою” для східних слов'ян, бо була вироблена на іншому, південно-слов'янському мовному ґрунті, але східні слов'яни прийняли її як мову їхньої церкви, культури і довгий час не ставились до неї, як до „чужої”. Тим то інтерференції її знаків у національні (місцеві) мови, як і навпаки — національних знаків у саму церковнослов'янську відбувалися без особливих труднощів. Тільки ж і тут інтерферувалися найлегше лексичні явища та словотвірно-морфологічні, а суто-формальні з великими труднощами й запізненням. На Україні таке яскраве фонетичне явище української мови, як І з О та Е в закритому складі таки й зовсім до церковнослов'янської мови, за весь час її вжитку у нашій країні, не ввійшло. Так само в Росії О з Е під наголосом (сёла) та акання аж до кінця XVIII в. вважались за неможливі в російській літературній мові, цер-

ковнослов'янській у своїй основі, а така флексія, як — а в наз. мн. іменників чол. р. (гарада) закріпилась у ній тільки після революції 1917 р. Так, либоць, творилась і мішаність англійської мови: романські елементи дала французька мова як мова норманських завойовників, а германські — місцева, що її кінець-кінцем визнали теж за „свою” й ці завойовники.

Підсумовуючи, усі мовні процеси, пропускані крізь призми мовних актів, можна б подати у вигляді ось такого зведення формуул:

Перший тип $A - A > A$.

Другий тип $A - B$:

(1. підтип) $a - b > c$.

(2. підтип) $ab - ab >$ (перший варіант) ab або (другий варіант) $> a \cup b$.

(3. підтип) нуль („своє”) — b („чуже”) $> b$.

(4. підтип) a („своє”) — b („своє”) $> ab$.

Ці формули показують і початкові моменти — „зустрічі” мов (типи й підтипи мовних актів), і їхні наслідки у внутрішньо- й зовнішньо-лінгвістичному плянах. Можливо, що цими типами не вичерпуються всі відповідні мовні процеси, взагалі надзвичайно складні своєю природою, але й усвідомлення тільки їх дає багато для зрозуміння живого тривання мови як такої.

Ясно, що не всі типи однаково часті й однаково важливі. Найчастіший і найважливіший перший тип ($A - A > A$), що, з одного боку, зберігає мовні одиниці, а з другого — відгалужує в історичному розвитку нові мови. Це можна б назвати **позитивно-кількісним розвитком мов**. Це завдяки йому світ знає велику кількість мов (понад дві тисячі). Другий тип ($A - B \dots$) із своїми підтипами та двома варіантами другого підтипу визначає „зустрічі” мов та їхні наслідки. З його формул знати, які складні ці „зустрічі” і взаємини. Але найефектовніше виявляється мовний акт у другому варіанті другого підтипу ($ab - ab > a \cup b$), що дає в зовнішньо-мовному пляні боротьбу мов між собою і кінець-кінцем призводить до кількісних змін, роблячи одні мови „мертвими”, виганяючи їх з ужитку. Це можна б назвати **негативно-кількісним розвитком мов**.

Інші з цього типу підтипові мовні акти визначають рідкісніші явища схрецування, жаргонізацію, помішання мов. У розумінні жаргонізації-змішування мов дають схожі в формулах (ab), але відмінні в суті явища (жаргонізація і поєднання двох „своїх” мов) перший варіант другого підтипу і четвертий підтип другого типу. Третій підтип допомагає зрозуміти поняття **основи мовної одиниці** і визначити її як **передусім формальний кістяк мови, здебільшого самодостатній і несприйнятливий (замкнений) для чужих елементів**.

Але повніше поняття основи включає в себе певну частину лексичного фонду.

Всі ці процеси та явища майже цілком можливі і в „житті” діалектних одиниць — наріччів, говорів, говірок, бож принципово між „самостійними мовами” та наріччями немає виразних різниць. Справді, можна тут відзначити, наприклад, явище схрещення (з тим же негативним його поцінуванням як аномалії). Так, проф. Я. Рудницький у своїй кн. „Як говорити по-літературному” наводить львівську вимову звука С у дієслівній морфемі -СЯ, як -СА (тверда вимова), що виникла з хибного уявлення східньо-української („полтавської”) вимови паляталізованих зубних. Намагаючись відштовхнутись від надмірного львівського м'якшення („швїт”) і наблизитись до східньо-українського СЪ, львов'яни дають просто тверду вимову, себто творять нове за схемою $a - b > c$. Аналогічно до наведеного на своєму місці прикладу з „фетомситтю” можна навести й приклади з діалектними взаємин. Так, у мішаній галицько-східньо-українській родині я занотував таку розмову: — Треба купити солонини, — каже жінка, галичанка з походження. — Про мене, хоч і купім, — відгукнувся чоловік-східняк: — я ж люблю сало. Тут мовний акт відбувся за схемою $ab - ab > ab$.

Але й у взаєминах між діалектними одиницями, як і у взаєминах між „самостійними мовами”, найчастіше трапляються мовні акти за схемою $ab - ab > a - b$. Інакше кажучи, найчастіше відбувається боротьба між діалектними одиницями — наріччями й говорами. Таку боротьбу й можна спостерігати між акучим південно-російським та окучим північно-російським наріччями, а також між південно-східнім наріччям, з одного боку, та північним і південно-західнім наріччями, з другого, — в українській мові. До цієї боротьби найчасніше призводить творення загальнонаціональної літературної мови, і в ній звичайно перемагає одно якесь наріччя, а інші усвідомлюються як „неправильні” і засуджуються на вимирання. Тільки наявність загальної („органічної”) основи, себто явищ, спільних усім наріччям, та ще модерна національно-мовна свідомість (явище виключно нових часів) іноді пом'якшують цю боротьбу і дають змогу деяким особливостям засуджених на вимирання говорів увійти в літературну мову. Це останнє відбувається за схемою: a „своє” — b „своє” $> a$ „своє” — b „своє”. Себто так, як це сталося у взаєминах східньо-слов'янських мов з староцерковнослов'янською чи у взаєминах двох мов-контрагентів на англійському ґрунті. Наріччям-оснотою літературної (загальнонаціональної) мови звичайно стає наріччя чи говір політичного чи культурного центру. Особливо багато важить у цьому розумінні політичний чинник, що здебільшого безапеляційно висуває якесь наріччя на перше місце. Отже й тут, як і в самостійних мовах, моральну вищість мов-

ної одиниці створюють позамовні чинники. Тим то в основі французької літературної мови лежить мова м. Парижу (спочатку тільки королівського двору) і його околиці Іль де Франсу. З цієї ж причини другою основою (національною) російської літературної мови (поряд з історичною церковнослов'янською) стала мова м. Москви. І таких прикладів можна б навести багато, бо майже всі літературні мови утворились так — на основі одного якогось наріччя.

Ролі письменників і взагалі творців якихось мовних текстів (Данте й Петрарка в італійців, Лютер як перекладач біблії у німців, Шевченко — у нас) у цій боротьбі наріччів не можна перебільшувати: вони можуть сприяти закріпленню якогось наріччя в літературній мові здебільшого тільки тоді, як це збігається з діянням отих позамовних соціальних чинників.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

ЗАБУТИЙ ВІРШИК ІВАНА МАЗЕПИ

В 1770 р. Гаврило Добринін, росіянин з походження (народився 1752 року, вмер після 1827 р., син попа з Севського повіту на Орловщині), мандрував зі своїм архиєреєм по українській території. Добринін почав свою кар'єру як співак у хорі, потім був „келейником” (службою), а нарешті секретарем Севських архиєреїв. Архиєреєм 1770 р. був Кирило Фльоринський (Добринін пише його ім'я „Фліоринській”). Пізніше Добринін був високим цивільним урядовцем на Білорусі.

Добринін залишив дуже цікаві спогади, що їх було видруковано в „Русской Старине” 1871 р. та які освітлюють, між іншим, досить яскраво й українське духовенство 70-их років XVIII віку та його побут. Нас цікавить зараз лише той факт, що Добринін у своїх спогадах заховав для нас один дрібний твір гетьмана Мазепи, якого літературна спадщина невелика: це його любовні листи до Мотрі Кочубеївни та два вірші, авторство яких не цілком певне.

Десь у вересні 1770 р., саме під час жакливого пошести в Києві, яку, за свідомством Ковалинського, пророцьки передбачав Сковорода,¹ Севський архиєрей з супроводом заїхав під час своєї згаданої подорожі до Мовчанського монастиря в Путивльському повіті (Курщина). Там мандрівників прийняв ігумен Мануїл Левицький та показав їм церкву й „церковні утвари”. Тут спогади Добриніна трохи неясні, бо він пише: „в одній з церков, оскільки пам'ятаю, в Воскресенській”, але не пояснює, чи була це одна з церков у монастирі чи в самому місті Путивлі. Отже: „в одній з церков . . . показали преосвященному великий молитовник в аркуш форматом (себто in folio, Д. Ч.), в оправі з білого пергамену, з позолоченим обрізом. Він був дуже новий (себто мало вживаний, Д. Ч.) та чистий. Здається, його переховували як рідкість. На початку книги, на першій білій сторінці був написаний рукою вкладника вірш, старовинною українською, мішаною з польською, мовою:

*Гды будешь по сей князь благого благоты тако:
не рагъ, молню и мене вѣз увѣз гасъ забывати.*

¹ Твори Сковороди в виданні Бонч-Бруєвича. СПб, 1912, том I, стор. 29-30.

Писано твердим і на той час незлим українським почерком, а підписано: „Іван Мазепа, полковий асаул”.²

Архисрей Фльоринський випросив цей молитовник для своєї книгозбірні. Добринін жалує, що таким чином молитовник загубився, бо по смерті Фльоринського „книгозбірня” його „разом з ним умерла”, як висловлюється Добринін. Проте Добринін зберіг нам (як побачимо, не цілком точно) „епіграму” „полкового асаула”, що пізніше став гетьманом. Вище ми видрукували віршик цей так, як записав його Добринін.

Що цей віршик не тільки записав до молитовника, а напевне й склав сам Мазепа, навряд чи доводиться сумніватися. Він невідомий нам з якихось інших записів. Про літературний хист Мазепи свідчать його пізніші писання, навіть як би ми обмежили його авторство лише на його листи. До того XVII вік — це був час, коли віршування належало до „загальної освіти” кожної освіченої людини взагалі. Віршик своєю грою слів „благ-”, „благ-” та ставленням у другому рядку слів з однаковим початком „м” („молю”, „мене”) вказує на увагу автора до бароккової поетики та на вживання улюблених засобів бароккового віршування.³

Але Добринін переписав віршик з помилками, а редакція „Русской Старины” видрукувала його з дальшими. Спробуємо виправити текст, повернувши йому ту форму, в якій він вийшов з-під пера Мазепи. Вірш цей — типова епіграма, тринадцятискладового розміру, але в першому рядку маємо п'ятнадцять складів, крім того, ніби немає рими. Придивившись до віршика уважніше, побачимо, що в ньому римується „благати” та „забувати”, бо, очевидно, так треба читати зіпсоване „благоты” та зросійщене (зросійщити міг Добринін або редакція „Русской Старины”) „забывати”. Ясно, що слово „так” в кінці першого рядка — додаток, очевидно, додаток Добриніна, якому слово „благати” було чуже, і він тому додав до нього „так”, себто „так!”, а редакція „Русской Старины” не помітила, що тут маємо справу з приміткою автора спогадів. Замість „ув” треба, очевидно, читати „овъ”, „овый”, — загально вживане в ті часи слово. Що українська мова в віршику „мішана з польською” — це уявлення росіянина XVIII віку і, розуміється, неправильне: єдиний польонізм віршика — це „Гды”, слово, що його Мазепа, напевне, писав „Гди”, як це слово й вимовлялося (можливо, правда, що й „увъ” — польонізм). „Благого” себто „Бога”, Мазепа, ймовірно, писав з великої літери. Отже правописом XVII в. віршик можемо переписати так:

Гды будешь по сей кнызѣ Благого благаты,
не рачь и мене, молю, в овъ час забувати”.

² „Русская Старина”, 1871 р., том III, стор. 268.

³ Про поетику бароккової епіграми див. перший випуск моїх „Нарисів” — „Український літературний барок”. Прага. 1941, розділи 2 та 3.

А сучасним українським правописом можемо переписати віршик так:⁴

„Гди будеш по сій книзі Благого благати,
не рач і мене, молю, в ов час, забувати”.

Іван Мазепа, полковий осаул.

Мазепа зве себе „осаулом” (мало ймовірне, але не виключене, і написання, що його подає Добринін — „асаул”), отже цей віршик був записаний до молитовника десь коло 1677 року. „Молитовника” Добринін, хоч тоді лише „келейник”, навряд чи міг сплутати з якимось іншим друком. Імовірно, це був „Требник” митр. Петра Могили.

Поруч з листами до Мотрі Кочубеївни та піснею „Всі покою щиро прагнуть”, що її з великою ймовірністю традиція приписує Мазепі, цей віршик належить до літературної спадщини гетьмана, до того є пам’яткою з його молодих років. Пісня „Ой біда тій чайці”, що її традиція теж приписує Мазепі, навряд у тій формі, в якій її записувано в ХІХ в. справді твір Мазепи; можливо, розуміється, що усна традиція її значно переробила, позбавивши якихнебудь рис мовної та стилістичної старовини.

⁴ Правилам перепису барокових творів сучасним українським правописом був присвячений один з дальших страчених моїх згаданих „Нарисів”. Треба було б, щоб науково-авторитетна установа виробила такі правила, що значно полекшило б „адаптацію” творів української барокової літератури нашими „сучасниками”.

ВАЛЕНТИН ШУГАВСЬКИЙ

МОНЕТА І ГРОШОВА ЛІЧБА НА УКРАЇНІ В XVII СТОЛІТТІ

XVII століття — доба великих подій в українському історичному процесі. В основі їх чималою мірою лежали економічні причини і як один з економічних чинників — гроші, з усією різноманітністю їх громадських функцій. Значна роля грошей — для того часу виключно у вигляді карбованого металу, монети — відбилась як у величезній масі монети, що була тоді в обігу і дійшла й до нашого часу в незвичайно великій кількості монетних скарбів XVII ст., дуже різноманітних щодо складу, розкиданих по всій заселеній тоді території України, так і в письмових джерелах, що рясніють згадками про різноманітні гатунки монети та їх сполучення, про грошові розрахунки, грошові оцінки, різні системи лічення грошей, лічильно-грошові одиниці тощо. Всі ці дані дають уявлення про дуже інтенсивне для того часу і значне щодо своєї ролі в громадському побуті грошове господарство.

Цілком ясно, що розуміння всієї сукупності фактів, пов'язаних з грошовими розрахунками, та потрібна історична оцінка їх неможлива без ясного уявлення про суть монети, що згадується в письмових джерелах, про її номінали та специфічні назви, про місце цих номіналів у загальній грошовій системі, ціннісне взаємовідношення окремих номіналів поміж собою, про оцінку їх у московській і в польській монеті того часу, про лічильні одиниці і тогочасні системи грошової лічби.

Брак потрібних дослідів у цьому напрямі призводить до того, що чимало економічних проблем минулого України, пов'язаних з грошовою системою, лишаються й досі нерозв'язаними. Дослідники або обминають їх, або, якщо є потреба якось таки розглянути їх, дають здебільшого невірне, невідповідне історичній дійсності, тлумачення. Єдина праця про монету й грошову лічбу на Україні в XVII столітті, що її написав автор цих рядків понад 30 років тому, давно вже розійшлася. До того ж іще, з незалежних від автора причин, у тій праці ще не розв'язано деяких питань щодо монетної системи того часу.

Нижченаведений нарис має на меті заповнити прогалину, даючи в стислій формі всі головні дані про монету, що була в обігу на Україні в XVII столітті (і почасти — в XVIII ст.) та про тогочасні грошові лічильні одиниці. Частина наведених у нарисі фактів публікується вперше: вона становить результат

ще неопублікованих авторових дослідів. Інша частина була опублікована 1918 року в згадуваній уже праці під назвою „Монета и денежный счет въ Лѣвобережной Украинѣ въ 17 вѣкѣ”¹, але тепер подається з певними доповненнями, а подекуди й з іншою інтерпретацією.

Т е р и т о р і я л ь н о, виходячи з використаних джерел, нарис в основному відноситься до Лівобережної України — земель, що за Переяславською угодою 1654 року були під протекцією Московської Держави, — хоч, безсумнівно, ряд фактів щодо складу монети в обігу, ціннісних взаємовідносин між окремими гатунками монет, способів грошової лічби тощо був однаковий на території всієї Східньої України.

Х р о н о л о г і ч н о нарис охоплює період з 30-их років XVII ст., коли в значній мірі стабілізувалась була ринкова вартість усіх гатунків монет, аж до кінця століття.

На авторову думку, обізнаність із фактами, наведеними в нарисі, потрібна не лише фаховому історикові, але й кожному свідомому українцеві, що хотів би ознайомитись з минулим України періоду надзвичайних подій — XVII століття.

Як зазначено вище, XVII століття було часом обігу на Україні величезної кількості монети різноманітних гатунків. Причини цього явища були троякого роду. Насамперед, аналогічне явище, як наслідок особливостей господарського життя, було в грошовому обігу Польщі, що їй до середини XVII століття підлягала і з нею економічно тісно була зв'язана Україна. Далі, значно підсилилась була тоді торгівля Польщі та підвладних їй земель із Західною Європою, а це спричинилося до інтенсивного припливу на територію всієї Польської Держави різноманітної західньо-європейської монети. Нарешті, 1654 року стався перехід України під протекцію Московської Держави, і це відкрило широкий шлях на Україну московській монеті.

Відповідно до цих трьох факторів утворився й склад монети, що була тоді в обігу на Україні.

Найбільше тоді ходила польсько-литовська монета, а також монета підвладних Польщі німецьких міст, що мали право самостійного карбування, як-от Гданськ (Данціг), Торн, Ельбінг, Рига тощо.

Друге місце в обігу посідала різноманітна західньо-європейська монета, переважно золота — **д у к а т и**, та груба срібна монета високої якості — **т а л я р и**.

І нарешті, третє місце, спочатку досить скромне, займала московська (російська) монета — срібні і, короткий час на по-

¹ М. Чернігів, видання т-ва „Сіверянська Думка”. Книжки цієї давно немає в продажі, і з неї тепер бібліографічна рідкість.

чатку 60-их років XVII століття, мідяні копійки, а також так звані „сфімки з признаками” (про них див. нижче). Проте, срібні московські копійки, рівнобіжно із зростанням впливу Москви на Україну, набували дедалі більшого значення в загальній масі монети, що була в грошовому обігу.

Зразковий перелік номіналів (одиниць окремої вартости) польсько-литовської і західньо-європейської монети, що була в обігу на Україні в XVII столітті і на початку XVIII століття, подає таке місце з відомого літопису Самійла Величка:

„(Петро Перший) ... послѣ баталіи Полтавской зо Шведомъ, монету старовѣчную Полскую зо всеи Малои Росіи, то есть леви, орлянки, червтки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскіи зо всеи Малои Росіи вивелъ и вигубыл; тилко таляровъ да червонихъ памятка осталася; а натомисть своєю мѣдною и срѣбною дробною и твердою, краснимъ кунштомъ изданною, наполнилъ Малую Росію монетою.”²

Цей перелік охоплює майже всі види польської, в широкому розумінні слова, монети,³ і основні види західно-європейської монети, що була в українському грошовому обігу зазначеного часу. До нього мало що можна було б додати з інших письмових джерел, і це були б здебільшого варіанти назв або додаткові назви тих самих номіналів. Отже, з’ясувавши, які саме грошові одиниці зв’язані з наведеними у Величка назвами, можна уявити собі майже цілий склад грошової маси, що була в обігу на Україні в XVII столітті, за винятком лише московської монети.

Насамперед слід зазначити, що частина назв — польського і західньо-європейського походження, з деякою українізацією їх, частина ж — оригінальні українські назви.

Найвартісніший номінал — це червоний золотий, що мав також скорочену назву „червоний”. Це була дуже поширена в Західній Європі і в Польщі золота монета — дукат, вагою приблизно 3½ грама майже щирого золота. Виникла вона у Венеції 1284 року, одержавши там і свою назву „дукат”.⁴

На Україні були в обігу, головним чином, дукати Сполучених Нідерландів та Угорщини. Значно рідше, ніж звичайні „поєдинкові” (одинарні) дукати, траплялися дукати подвійні. Одинарні дукати цінувалися в два таляри кожний і тому мали іноді назву „двоталярні”. Дукати подвійні звалися „чотириталярні”. На московські гроші дукат „поєдинковий” дорівнював одному рублеві 20 копійкам.

² Літописъ событій въ Югозападной Россіи в 17 вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска Запорожскаго 1720. Том II, стор. 516. Видання „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ”. Київ, 1851.

³ Тобто монети, карбовані в монетарнях самої Польщі та в монетарнях територій, що були в певній залежності від неї.

⁴ Назва ця завдячує своє походження написові на монеті: „Sit tibi, Christe, datus, quem tu regis iste Ducatus”.

Дальший щодо цінности номінал — т а л я р.

Так звалась груба срібна монета високої якости загальною вагою в середньому, 28-30 грамів,⁵ що її карбовано тоді майже у всіх великих і малих державних одиницях Західньої Європи і в Польщі. Виникнувши 1484 року в Тіролі (Австрія) під назвою „гульденгрошен” (бо вартістю цей номінал дорівнювався золотому „рейнському гульденові”), монета одержала на початку 20-их років XVI століття назву „йоахімсталер”, бо масово карбовано її в Йоахімовій Долині — Joachimstal — в Чехії), а десь коло 1525 р. її стали звати скорочено просто „талер”.

Ця назва в різних країнах поза Німеччиною, відповідно до місцевих мов, була змінена на „далер”, „даальдер”, „таллеро”, „доллар” тощо, а частково була замінена іншими назвами, як-от „екю”, „крона”, „скудо”, „дукато”, „пезо” тощо. „Таляр” дуже поширився в усій Західній Європі (пізніше перейшов і до Америки) і був головною монетою в тих країнах аж до запровадження в них золотої валюти.

У Польщі масово карбовано таляра (по-польському „таляр”) у другій половині королювання Сігізмунда III (1586-1632). Але на Україні головним ґатунком таляра був не таляр Сігізмунда III і взагалі не польські таляри, а таляри самостійної частини Нідерляндів (Голяндії), т. зв. Сполучених Нідерляндів, саме „рійкдаальдери” різних нідерляндських провінцій та міст (дивись мал. 2.), а також таляри частини Нідерляндів, що належала Іспанії, — Іспанських Нідерляндів. Особливо були поширені „таляри” цих останніх, так звані „крейцталяри” („хрестові таляри”, бо на них був зображений „андрівський” косий хрест; див. мал. 1.). Інакше вони звалися ще „Альбертові таляри” (від імени герцога, що почав їх карбувати) і „патагони” (іспанська назва).

Час карбування цих талярів — головно остання чверть XVI ст. і перші 6-7 десятиліть XVII століття.

Крім цих талярів у меншій кількості були в обігу на Україні й таляри численних німецьких володінь.

В польській монеті, що її якість ступнево погіршувалася, таляр, незалежно від його державної приналежності, цінувався роками 1607-1627 в 40-60 польських грошів, а з 1628 року і далі — в 90 грошів або 3 „золотих польських” (про них нижче).

З такою оцінкою він залишився в обігу на Україні аж до вилучення тут у XVIII ст. всієї польської монети.

На московські срібні копійки таляр, приблизно з 30-х років XVII століття, коштував 60 копійок, хоч в окремих випад-

⁵ За загально-імперським законом 1566 р. Священної Римської Імперії таляр (рейхсталер) мав 29,23 грама ваги брутто (тобто загальної ваги) при 25,98 гр. ваги щирого срібла (нетто). Але в інших державах таляр здебільшого карбовано з деякими порушеннями німецької норми і в загальній вазі, і в пробі. Розмір таляра приблизно такий, як розмір північно-американського доляра.

ках, в перші рбки після Переяславського договору 1654 року, цінувався й трохи нижче.⁶

В останніх двох десятиліттях XVII ст. ціна таляра, в зв'язку із зменшенням кількості срібла в срібній московській копійці (з р. 1682), підвищилась і становила понад 70 копійок.

Інший тип таляра, що був в обігу на Україні, — це згаданий у літопису Величка на першому місці лев, інакше „левок, або „таляр полевковий” (мал. 3.).

Так звався через велике зображення на ньому лева, що стоїть на задніх лапах, таляр зниженої якості,⁷ що його карбовано в Сполучених Нідерляндах, починаючи з 1575 р., власне для торгівлі з Левантом (країнами мусульманського Близького Сходу⁸). Проте, він у великій кількості довозився до польських земель — зокрема на Україну — в обмін за їхню сировину (між іншим, за український хліб, лісові товари, хутра тощо), і займав поважне місце серед іншої монети, що була в обігу на Україні. Серед монети талярового типу левок посідав чи не перше щодо кількості місце. Вартість його становила 5/6 вартості нормального таляра. Отже, на польську монету він дорівнював двом з половиною „золотим польським”, або рахунковій польсько-литовській одиниці коп⁹ (копа). На російські копійки левок цінувався в 50 копійок¹⁰.

Ще одна монета з групи талярів, що була в обігу на Україні в XVII столітті — вона стоїть в літопису Величка на другому місці, — це орлянка (мал. 4.).

Назва виникла, видимо, в Польщі, бо трапляється в деяких польських документах XVII століття як назва монети і наводиться в тлумачному словнику польської мови Самуїла Лінде.¹¹

Донедавна було невідомо, яку саме монету розуміли в XVII стол. під цією назвою. Лише кілька років тому авторів цих рядків пощастило розв'язати це питання. Внаслідок комбінованого дослідження письмових джерел і складу українсь-

⁶ Наприклад, у Києві 1658 року ціна його була 54 копійки. Див. В. Шугаєвський, „Монета и денежный счетъ в Лѣвобережной Украинѣ в 17 вѣкѣ.” Черниговъ 1918, ст. 26.

⁷ Загальна вага його — 27,64 гр., вага щирого срібла 20,73 гр. Нормальний таляр за монетним указом 1566 р. важив 29,23 гр. і містив в собі чистого срібла 25,98 гр. Див. Fr. V. Schroetter, Woerterbuch der Muenzkunde, Berlin-Leipzig 1930, стор. 557, 558, 559. — Н. Buchenau. Grundriss der Muenzkunde, Leipzig-Berlin, 1920, ст. 79-81.

⁸ Араби звали цей таляр „abu kельб”, тобто „батько собаки”, вважаючи лева, зображеного на ньому, за собаку.

⁹ В. Шугаєвський, згадувана книга, стор. 23, 24.

¹⁰ Траплялися в обігу також півлевки, але дуже рідко.

¹¹ „Orlanka — pieniądz Cesarsko-Austryjacki z wycisniętym orłem, 17 krajcarów wartujący”, ein Kaiserlicher Oesterreichischer „Siebzehner”. — Słownik języka polskiego, przez M. Samuela Bogumiła Linde. W Warszawie, 1807-1814, tom 11, część 1, str. 545.

ких монетних скарбів виявилось, що „орлянками” називано в Польщі, а за нею й на Україні, певні монети групи „талярів”. Це були, поперше, монети, що їх карбовано під назвою „ахтенвінтиг” (бо вони містили в собі 28 „штиверів”) в різних провінціях і містах Сполучених Нідерляндів, починаючи з 1601 року і в наступні десятиліття. По друге, подібні їм „гульдени”¹² герцогства Ольденбургського часів герцога Антона Гюнтера (1603-1667). І, нарешті, подібні ж монети (гульдени) деяких німецьких володінь (найчастіше гульдени м. Ембдена).

Загальна вага кожної такої монети в Сполучених Нідерляндах була 19,58 гр.,¹³ тимчасом як повний таляр важив 28-30 грамів, а іноді й більше. Зменшеною вагою пояснюється їхня назва в одному документі російського походження з 1650 р., де вони звуться „малые яфимки орлянки”.¹⁴ Польсько-українська ж назва „орлянка” походить від сталого зображення на чільному боці їх двоголового орла, герба Священної Римської Імперії.¹⁵

В грошовому обігу на Україні „орлянки” були в незначній кількості. Навіть у великих монетних скарбах вони трапляються тільки по кілька примірників, хоч і досить систематично. Мало згадуються вони й у письмових джерелах. Наприклад, в описі майна гетьмана Івана Самойловича, складеному 1690 року,¹⁶ де нараховано 47.432 таляри, орлянок занотовано лише шість примірників. Частіше за інші трапляються в скарбах орлянки нідерляндських міст Кампена і Цволля, німецького міста Ембдена і особливо вищезгадані „ахтенвінтиги” герцога Ольденбургського Антона Гюнтера (1603-1667 рр.). Час карбування на них не зазначено.

Щодо їхньої цінності, то покищо не пощастило знайти в письмових джерелах визначення її в будь-якій формі. Доводиться це робити орієнтовно, виходячи з кількості щирого срібла в них, у порівнянні з відповідною кількістю срібла в талярі нормального типу: 15,28 гр. — в орлянці і 25,98 гр. — у звичайному талярі. Перша цифра становить щодо другої 58,7%, а це при ціні таляра у 90 польських грошів дає 52,83 польських

¹² Латинська назва їх, що стоїть на самих монетах, — „floreus”.

¹³ Вага щирого срібла в них дорівнювала 15,28 гр. — Fr. Schroetter, Woerterbuch, стор. 6. Очевидно, такої приблизно якості були й Ольденбурзькі та інші „гульдени”, бо письмові джерела не роблять різниці між ними й нідерляндськими „ахтенвінтигами”.

¹⁴ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, т. 8., СПб, 1875 р., стор. 356; 1650 р. № 33: статейный списокъ Василия Унковскаго (В. Унковський був послом царя Олексія Михайловича до гетьмана В. Хмельницького).

¹⁵ Так звано за Середньовіччя і в Новий Час (800-1806) об'єднання в одне формальне ціле різних німецьких і австрійських володінь під верховною владою імператора, що його обирала спеціальна колегія виборців-курфюрстів.

¹⁶ „Русская Историческая Библиотека”, том 8-ий, СПб, 1884, стор. 959-966.

грошів, московськими ж копійками¹⁷ — 35,22 копійок. Але тому, що орлянка деяких типів формально дорівнювалася, як гульден-таляр, 2/3 таляра, вона, можливо, цінувалася у 60 польських грошів або 40 московських копійок.

Поруч з орлянкою у вищезгаданому тексті літопису Величка стоять чвертки і полталярки. Так звались монети вартістю у чверть таляра і в половину таляра, що також були в грошовому обігу на Україні. Ці номінали походили переважно з монетарень обох частин Нідерляндів. Траплялися вони, як свідчать монетні скарби і письмові джерела, дуже рідко. Наприклад, у згаданому описі майна гетьмана Самойловича зазначено лише 5 півталярів і 69 чверток, тоді як кількість цілих талярів дорівнювала, як зазначено вище, 47.432 примірникам. Отже, роля полталярків і чверток у грошовому обігу України була мінімальна. Цінувалися вони, імовірно, відповідно до ціни таляра.

Зовсім інше місце в грошовому обігу посідали орти і тимфи, що в тексті літопису Величка вміщені безпосередньо за полталярками.

Орти, що в інших документах згадуються також як „урти”, „верти”, вурти” (мал. 5.), почато карбувати в Німеччині в середині XVI ст., як чверті таляра.¹⁸ В польських землях їх уперше карбовано за Сігізмунда III у 1608 році (і далі до року 1624) в м. Гданську, а потім у великій кількості роками 1620-1624 і 1628 на коронних монетарнях.¹⁹ Пізніше, за Яна Казіміра (1649-1668), їх карбовано на коронних монетарнях (протягом 1650-1660 та 1663-1668 рр., але не щороку), в Литві (1664), в Гданську (1650-1667), в Торні (1650-1668, майже щороку) і в Ельбінгу (різними роками періоду 1650-1667). Вони були улюбленою монетою і за Яна Собеського; їх карбовано тоді на коронних монетарнях роками 1677-1684 (1686?).

Тому, що на початку карбування орта (1608 р.) таляр коштував 40 польських грошів, орт, як чверть таляра, цінувався в 10 польських грошів. Але незабаром, разом із зростанням ціни таляра (а це викликане було зниженням якості нижчих номіналів польської грошової системи), зростала й ціна орта. Орт коронний, що постав, як згадано вище, в 1620 р., цінувався 1621 року вже в 16 грошів, а за малий час — у 18 грошів. Але на цьому зростання ціни припинилось, бо далі між якістю ортів і якістю нижчих номіналів встановилася пев-

¹⁷ Польський гріш цінувався в 2/3 срібн. копійки; див. нижче ст. 141.

¹⁸ Ortstaler, Reichsort.

¹⁹ Коронні орти були гіршої якості, ніж гданські; ці останні мали 14 і 13½ лотову пробу (рр. 1608 і 1616), коронні ж орти — 13-лотову (1616) і 11-лотову (з р. 1623).

на рівновага. Ціна орта у 18 грошів постійно зазначається на тих монетах, що їх карбовано за Яна-Казіміра і Яна Собеського.

На Україні орти, за свідченням монетних скарбів і письмових джерел, ходили у великій кількості. Переважно це були порівняльно низькоякісні орти Сігізмунда III 1620-1624 рр. Проте, чимало було також доброякісних гданських ортів 1615-1624 рр (але вони незабаром вийшли з обігу), деяка кількість пруських (Бранденбурзьких) і небагато ортів іншого походження (міст Торна, Ельбінга тощо). В другій половині XVII століття були в обігу також і орти Яна Собеського (1677-1684 рр.).

На московські гроші орт цінувався в 12 копійок.

Своєрідним різновидом ортів були в грошовому обігу Польщі, а також і України, так зв. „тимфи”, або „тинфи” (мал. 6.). Монети ці карбовано в Польщі 1663-1666 роками за проєктом орендаря монетарень, Андрія Тимпфа, з срібла досить низької якості, невідповідної номінальній цінності монети, з метою одержати певний зиск з цієї операції для сплати державних боргів. Формально тимфи цінувались у 30 польських грошів, або один золотий польський²⁰, фактично ж містили в собі срібла лише на 12-13 грошів, а в обігу ходили за сталим курсом 18 грошей, що дорівнювало курсовій ціні орта.

Щоб заздальгід виправдати низьку якість монети, невідповідну її номінальній цінності,²¹ на ній вміщено цікавий виправдуючий напис: „Dat pretium servata salus potiorque metallo est” — тобто: „цінність надає (монеті) збережений добробут; він цінніший, ніж якість металу”. Але населення, що чимало терпіло від примусового курсу монети в 30 грошів, вороже ставилось до неї і тлумачило вміщену на ній королівську монограму ICR (Ioannes Casimirus Rex, як скорочене речення „Inscript Calamitas Regni”, тобто „почалися злигодні королівства”).

Через те, що і орти і тимфи мали в обігу однаковий курс у 18 грошей, монети із зазначенням цієї цифри, що були карбовані за Яна Собеського, звалися і ортами, і тимфами. Але назва „орт” незабаром зникла, і в наступному часі відповідні монети носили лише назву „тимф”.

На Україні, судячи з складу скарбів, тимфи Яна-Казіміра були в обігу в порівнюючі малій кількості; здається, більше на Правобережжі, ніж на Лівобережжі. Більше, мабуть, було в обігу тимфів Яна Собеського, як про те свідчать скарби 2-ої половини XVII та початку XVIII століть.

Ціна тимфа в московській валюті за офіційними курсом була 20 копійок; фактично ж, як і ціна орта, вона дорівнювала, мабуть 12 копійкам.

²⁰ По-польському „złoty”, „złotówka”.

²¹ „Тимфи” мали 8-лотову пробу, тобто їх метал містив у собі на кожних 16 частин загальної ваги 8 частин срібла і 8 частин міді.

Дальший номінал, поданий в літопису Величка — ш о с т а к, (мал. 7.). Це подекуди українізована польська назва монети вартістю в 6 грошів. Шостак карбовано, починаючи з 1528 р., різночасно і на різних монетарнях, за Сігізмунда I, (1506-1548), Стефана Баторія (1575-1586), Сігізмунда III (1587-1632) і Яна Собеського (1674-1696).

Ті шостаки, що ходили на Україні, належать, оскільки можна судити із складу скарбів, головним чином до групи „коронних” (тобто в л а с н е польських) шостаків з років 1623-1627). Проте, в обігу було також — головним чином на Правобережній Україні — чимало шостаків Яна-Казіміра і Яна Собеського. Незначною кількістю трапляються й пруські монети в 6 грошів з 20-их років XVII століття.

Проба польсько-литовських шостаків в першій половині королювання Сігізмунда III була 13-лотова; шостаки 1623-1627 рр. і більшість шостаків Яна-Казіміра мали, відповідно, 7¼-лотова і 6-лотова пробу.

Ціна шостака на московські гроші дорівнювала 4 копійкам.

За шостаком щодо вартості йшов ш а г.

Це був номінал в три польські гроші, „трояк”²² (мал. 8.). Походження назви „шаг” до цього часу не з’ясоване, дарма що дехто (наприклад І. Свенцицький) пробує виводити її (але зовсім безпідставно) з schilling’a.²³

Трояки-шаги почато карбувати в Польщі, як і шостаки, в 1528 р., і в дальшому карбовано за всіх королів, за винятком Владислава IV (1632-1648) і Михайла Корибута (1669-1673). Найбільший розквіт карбування трояків припадає на часи Сігізмунда III. В першій половині його королювання, тобто наприкінці XVI століття і на початку XVII століття, трояки мали 13½ лотову пробу; від 1616 до 1623 — 13-лотова пробу. Трояки ж 1623-1624 рр. карбовано із срібла майже вдвічі нижчої якості: проба їх була лише 7¼-лотова.

За Яна-Казіміра трояки карбовано в незначній кількості, але високої якості — з 14-лотового срібла — на коронних і литовських монетарнях у піроді 1650-1665 рр. (з перервами). За Яна Собеського — роками 1684 і 1685 — з 8-лотового срібла.

На Україні, за свідченням і скарбів і письмових джерел, трояків-шагів було в обігу чимало, головним чином низькоякісних трояків Сігізмунда III останнього періоду. Але перед тим ходили, без сумніву, і трояки першого періоду, тобто кінця

²² У Польщі його звано в народі також „dudek” (одуд), а на Україні, відповідно до цієї назви, час від часу „дитик” (також і „дудек”).

²³ І. Свенцицький. Нариси з історії української мови, стор. 36.

XVI й початку XVII століть. Пізніше їх витиснуто з обігу трояками гіршої якості.²⁴

Трояк-шаг дорівнював в українському грошовому обігу 2 московським срібним копійкам.

Дальший за шагом номінал, що згадується у вищенаведеному тексті Величка, — це чех. Так звалися на Україні польські пултораки, тобто номінали вартістю у півтора гроші, і подібні їм, різноманітні щодо державної приналежності, німецькі драйпелькери і грошени.

Назва „чех” — це український переклад німецького „Voehm”, як звано в Шлезьку (Сілезії) номінали „драйкрайцери”, що за їх зразком карбовано в Польщі роками 1615-1618 „cruciferi” (мал. 9.) і одночасно їх варіанти—пултораки (мал. 10, 11.). Назву „Voehm”, перекладену українською мовою, занесено на Україну разом з відповідною монетою завдяки жвавій торгівлі, що була між Шлезьком і польськими землями, зокрема з Україною. Природньо, що цю назву застосовано на Україні і до польських пултораків, подібних до „Voehm”-ів—чехів і до відповідних їм зовнішньо і внутрішньо німецьких монет — драйпелькерів і грошенів.

Карбування пултораків, викликане потребою дати необхідне доповнення до трояків у вигляді половини трояка, розпочалося в 1614 р.²⁵ і тривало без перерви до 1628 р. включно. За цей час викарбовано величезну кількість цих монет; вони стали найпоширенішим засобом польського грошового обігу протягом багатьох десятиліть. Ще раз їх карбовано за часів Яна-Казіміра роками 1558-1662, але в дуже обмеженій кількості.

Проба пултораків 1614-1618 рр. була 7½-лотова, потім 6½-лотова, а з 1623 р. — 6 лотова.

На Україні пултораки під єдиною назвою „чехів” були в обігу у величезній кількості. Вони трапляються у скарбах — дуже часто сотнями і навіть тисячами — протягом всього століття і були в обігу навіть у XVIII столітті, як про це свідчать і монетні скарби і письмові джерела. Незвичайну кількість їх знайдено в майні гетьмана Самойловича: за описом цього майна там було чехів на 30.808 рублів (карбованців) 9 алтин,²⁶ тобто 3.080.827 примірників. Автор відомого „Щоденника” першої половини XVIII століття, генеральний підскарбій Яків Маркович, неодноразово міняв ще в 20-их ро-

²⁴ За відомим економічним законом Грешема: гірша монета завжди витискає з обігу ліпшу.

²⁵ Карбовано пултораки, головним чином, у коронній монетарні в Відгощі (Вромберг); звідси інша назва пултораків — Врумгер), а також роками 1619 і 1620 у Виленській (литовській) монетарні.

²⁶ Алтин = 3 копійкам.

ках XVIII століття свої чехи на копійки,²⁷ а під 28 грудня 1729 року він згадує про три великі мішки з чехами, що переховувалися у льоху, як частина спадщини гетьманші Настасії Скоропадської.

Поруч з чехами польського походження в значній кількості були в обігу в коронних польських землях і на Україні також і подібні до них зовнішньо, а здебільшого й якістю, різні німецькі грошені (гроші) і драйпелкери, як от бренденбурзькі, померанські, ризькі, лівонські і численних інших німецьких володінь, переважно дрібних, — всі першої половини XVII століття.

Окремо треба відзначити драйпелкери м. Ельбінга кінця 20-ох і початку 30-их років XVII ст., що їх карбовано від імени шведського короля Густава-Адольфа (1611-1632) і королеви Христини (1632-1654). Зовнішньо подібні до польських пултораків, вони були гіршої якості, ніж ті.²⁸ Це спричинилося до немалих втрат і польського державного скарбу і населення територій, де вони були в обігу. В українських скарбах вони трапляються дуже часто.

В Московській валюті чех дорівнював одній срібній копійці.

Номинал, що стоїть поруч з чехом у літопису Величка, має назву осмак. Так звано на Україні польський „грош” і однаковий з ним після Люблинської унії 1569 р. щодо якості литовський „грош”.²⁹ Назва осмак походить, здається, від того, що протягом XVI століття польський грош містив у собі 8 досить поширених тоді в обігу литовських денарів (пеня-зів).³⁰

Гроші карбовано в польсько-литовській державі протягом XVI і XVII століть (але з чималими перервами) за всіх королів (за винятком Владислава IV), починаючи з Сігізмунда I до Яна-Казіміра, при чому якість їх дедалі погіршувалася. Для грошового обігу XVII століття мають значення лише осмаки Сігізмунда III, бо осмаки Яна-Казіміра становлять раритет. За Сігізмунда III гроші карбовано, з перервами, 1603-1627 роками. До 1623 року вони були 5 $\frac{3}{4}$ -лотової проби, а з 1623 р. — 4 $\frac{1}{2}$ -лотової.

В українських скарбах трапляються гроші-осмаки майже всіх років правління Сігізмунда III, але осмаки 20-их років —

²⁷ „Дневникъ Генеральнаго Подскарбія Якова Марковича”; „Киевская Старина”, Київ, 1893, стор. 185, 198, 217, тощо.

²⁸ Формально проба їх була 5-лотова, фактично — ще нижча, тимчасом як польські пултораки були щонайменше 6-лотової проби.

²⁹ До Люблинської Унії литовський гріш був трохи кращої якості, ніж польський: 4 литовських гроші дорівнювали 5 польським.

³⁰ Dr. M. Kirmis, Handbuch der Polnischen Muenzkunde; Posen, 1892, — ст. ст. 48, 51, примітка 1.

численніші, ніж попередні. Проте, в цілому осмаків було значно менше, ніж чехів і навіть шагів-трояків. Значення їх в грошовому обігу України було, очевидно, невелике.

На московські гроші грош-осмак дорівнював $2/3$ копійки.

Невідомо, з якої причини у вищезгаданому тексті літопису Величка не згадується ще л я г. Тимчасом, це була досить поширена на Україні монета, що посідала в грошовому обігу її доволі помітне місце.

Шеляги (польською мовою szeląg,³¹ латинською solidus,³² — ця остання назва стоїть на самих монетах) карбовано у чималій кількості вже за Стефана Баторія (1575-1586), але особливого розвитку карбування їх набуло за часів Сігізмунда III роками 1613-1627. Проба їхня за монетним наказом 1623 р. була 2-лотова, тобто ці шеляги були дуже низької якості. Вартістю шеляг дорівнював $1/3$ гроша.

За Яна-Казіміра зроблено спробу карбувати шеляги із щирої міді з примусовим курсом 3 шеляги на 1 срібний грош.³³ Автором проєкту був орендар монетарень Тіт Лівій Боратіні. Від його прізвища шеляги дістали назву „Боратинки” (мал. 12).

Упродовж 1659-1667 років викарбувано кілька мільйонів цих шелягів. Вони поширилися по всіх польських землях і витиснули з обігу трохи чи не всю срібну монету, а це завдало тяжких втрат всьому економічному життю Польщі. Тільки 1668 року наказано закрити всі монетарні, серед них і ті, де карбовано мідяні шеляги.

Поруч з польськими і литовськими шелягами у всіх польських землях протягом певного часу були в обігу у великій кількості шеляги, що їх карбовано в прибалтійських монетарнях, у містах Ризи й Ельбінгу і в Ливонії — в періоді приблизно 1622-1669 рр. (але з певною перевагою шелягів, карбованих в 30-их, 40-их і почасти 50-их роках).

Міста, де були ці монетарні, належали в той час до Швеції, і тому виготовлені там шеляги, гроші і драйпелькери, що також були в обігу в польських землях, карбовано від імени короля Густава-Адольфа (1611-1632), королеви Христини (1632-1654) і королів Карла-Густава (1654-1660) та Карла II (1660-1697).

³¹ Назва походить від німецького Schilling.

³² Всі написи на монетах того часу, зокрема й на шелягах, роблено латинською мовою.

³³ Kirmis, згадувана книга, стор. 147; але на стор. 144 Kirmis каже, що на один гріш ішло 4 мідяних шелягів.

³⁴ Близько 14 мільйонів.

Шведські шеляги, особливо шеляги міста Ельбінга, були нижчої якості, ніж польські — майже мідяні, лише трохи по-сріблені.³⁵

Ще один ґатунок шелягів, що був в обігу в польських землях одночасно з вищезгаданими, — це шеляги (соліди) пруських герцогів Георга-Вільгельма (1619-1640) і Фрідріха-Вільгельма (1640-1688). Але цих шелягів було в обігу значно менше, ніж інших. Якістю вони приблизно дорівнювались польським.

Всі ці шеляги були в чималій кількості в обігу і на Україні. Переважали шеляги ризькі й лівонські 30-50-их років і мідяні польсько-литовські боратинки 1659-1667 рр.³⁶ Трапляються скарби з сотнями і навіть з тисячами примірників монет, які складаються цілком або в переважній більшості з шелягів зазначених ґатунків. Шеляги польсько-литовські, ризькі, лівонські й пруські характерні для першої половини XVII стол., боратинки — для другої половини його.

На московську монету шеляг — це 2/9 срібної копійки.

Останній номінал, що його наведено в цитованому вище тексті літопису Величка, — це лядська. Що вона являла собою, — до цього часу не вдалося з'ясувати. В письмових джерелах „лядська” (також „ледзкая”) згадується, але надзвичайно рідко і без будь-яких характерних для неї даних. Ясно лише, що це якийсь дуже дрібний номінал, що підтверджується й місцем „лядської” в тексті літопису Величка. А що на Україні в XVII ст. меншими, ніж шеляг, були в обігу денар³⁷ і потрійний денар (trzeciak, ternar), а також оболі (південари) князівства Тешенського (в Шлезьку) 1650-1654 рр. та шотландські фартинґи Карла II (1660-1685 рр.), то треба думати, що „лядська” була, видимо, одним із цих номіналів. — Найчастіше, судячи з складу скарбів, траплялися тернари, особливо так звані тернари лобженіцькі³⁸ (мал. 13.). Отже, можливо, що саме „тернар” і був „лядською”. Але це тільки гіпотеза.

Окрему групу в грошовому обігу на Україні в XVII ст. становили московські монети. Це були переважно срібні копійки („денги копейные”, „новгородки”) царя Олексія Михайловича (1645-1676), що за його царювання між Моск-

³⁵ Ельбінґські шеляги мали 11/3-лотову пробу. Незабаром їх заборонено в Польщі.

³⁶ Здається, що саме боратинки звалися іноді на Україні „шеляги товсті”, бо вони дійсно були товстіші, ніж звичайні „шеляги” попередніх випусків.

³⁷ У шелягу було 6 денарів.

³⁸ Це була приватна монета родини Кротоцьких, що її вони карбували (як також і денари) за відповідним дозволом польської влади в своєму маєтку в містечку Лобженіце, в Познані, протягом 1612-1630 рр.

вою й Україною укладено Переяславський договір 1654 р. Проте, в певній кількості в обігу були також копійки попередника Олексія Михайловича, царя Михайла Федоровича (1613-1645). Трапляються подекуди і копійки попередніх царів, починаючи з Івана IV (1533-1584), особливо в північній частині Чернігівщини, що належала Московській державі з початку XVI ст. до 1618 р. Пізніше до обігу надходили також срібні копійки наступників Олексія Михайловича (мал. 14.).

Московські копійки карбовано із західньо-європейських талярів і тому вони були високої проби (в середньому 865/1000). Загальна вага їх (брутто) з бігом часу зменшувалась. В періоді 1535-1610 рр. вага дорівнювала 0,69 гр., в 1610-1630 — 0,51 гр., в 1630-1682 — 0,48 гр., в 1682-1699(?) — 0,41 гр.

Московський уряд намагався запровадити в обіг на Україні, поруч із срібними копійками, мідяні гроші, що їх карбовано в Москві в 1654-1663 рр. підчас великої фінансової скрути, а саме полтини (½ рубля), алтини (3 копійки), гроші (2 копійки) і копійки. Але українське населення ставилось до них дуже вороже і відмовлялось їх брати.

„В Києвѣ козаки і мѣщаня і торговые люди не токмо полтинниковѣ — і мѣднихъ мелкихъ денегъ ни за что не емлютъ”, писав 1658 року Київський воєвода Бутурлін Московському урядові.³⁹ А втім, деяку кількість мідяних копійок все ж таки вдалося запровадити до обігу; вони трапляються тепер у скарбах, але цілком окремо від срібних копійок. На відміну від останніх їх іноді звано „руді копійки”.⁴⁰

Ще один гатунок московської монети на Україні — це так звані „єфімки с признаками”. Це були західньо-європейські талари з накладеними на них у Москві двома клеймами: на одному, круглому, зображено царя на коні, на другому, довгастому, стоїть дата „1655”. Але їх було в обігу небагато, принаймні в скарбах вони трапляються не часто.

Московські срібні копійки, дрібні і зовнішньо незграбні, були дуже незручні для користування. Тому українське населення їх не любило і неохоче брало, хоч їх карбовано, як зазначено вище, з високоякісного срібла. Лише поволі входили вони в обіг і, мабуть, аж до кінця XVII ст. поступалися кількістю перед польською і західньо-європейською монетою. В майні гетьмана Самойловича, як свідчить опис цього майна, копійок було лише на 3814 рублів 12 алтин, тимчасом як чехів, що ціною дорівнювали копійці, було на 30.808 рублів 9 алтин. Кількісна перевага копійок і взагалі російської монети над польською і західньо-європейською почалась на Україні тільки за Петра I.

³⁹ Відомо чимало інших історичних документів, де виступає гостро негативне ставлення українського населення до мідяних грошей.

⁴⁰ В. Щугаєвський, *згадувана кн.*, стор. 15.

Поруч з монетою польсько-литовською, західно-європейською і московською в грошовому обігу України в XVII столітті була протягом короткого часу — приблизно тільки 2 роки — монета, що її карбовано в м. Сєвську спеціально для України за наказом Московського уряду, але, як є певні підстави гадати, з ініціативи Українського уряду. Цією монетою передбачалося компенсувати недостачу найбільш поширеного тоді на Україні чеха, карбованого ще за часів Сігізмунда III — недостачу, що почала відчуватися в 70-их роках того (XVII ст.). Тому нову монету зовнішньо наближено до чеха і навіть дано їй назву „чех”. По суті карбування сєвського чеха було реалізацією проекту гетьмана Самойловича про випуск особливої монети для України. Цей проєкт Самойлович подав московському урядові ще в першій половині 1675 р., посилаючись на згадану недостачу в обігу Сігізмундових чехів. Московський уряд після певного обговорення справи погодився з проєктом Самойловича з двома, проте, істотними обмеженнями: 1. мало бути викарбовано тільки 100 пудів чехів;⁴² 2. вони не користувалися б правом обігу поза межами України.

Був розроблений докладний адміністративно-фінансово-технічний план карбування монети за зразком, в основному, Сігізмундових чехів,⁴³ здобуто відповідне знаряддя для карбування, призначено технічного й адміністративного керівників карбування і визначено місце карбування — м. Путивль на Курщині.⁴⁴ Але карбування з невідомих причин не відбулося — „не пришло в совершенство”, як каже гетьман Самойлович в одному документі, що стосується проєкту, і знаряддя для карбування було повернуто до Москви.⁴⁵

Проте ідея карбування окремої монети для України не була остаточно залишена. Вона відродилась у перших роках царювання Івана і Петра Олексієвичів і була реалізована у вигляді карбування своєрідного гатунку чехів у м. Сєвську 1686-1687 рр.⁴⁶

⁴¹ Перед революцією 1917 р. Сєвськ був повітовим містом Орловської губернії.

⁴² 1 пуд = 16,38 кілограмів.

⁴³ Див. табл. III. — Головні зміни, як порівняти з Сігізмундовими чехами, полягали в заміні польсько-литовського герба московським, а імені і титула польського короля іменем і титулом (те і друге — в скороченні) московського царя.

⁴⁴ Тому запроєктований до карбування чех нині відомий в нумізматиці під назвою „Путивльський чех”.

⁴⁵ Справу „путивльського чеха” було закінчено в Москві, здається, десь на початку або в середині 1678 р.

⁴⁶ Докладно про „путивльський чех” див. у статті М. Г. Деммені „Къ вопросу о чеканкѣ сѣвскихъ чеховъ”, надрукованій у „Запискахъ Нумизматическаго Отдѣлення Имп. Русскаго Археологическаго Общества”, т. I. вып. II-III (СПБ, 1909). До статті додано тексти документів в справі путивльського чеха, що частково були опубліковані рр. 1882 та 1885 у т.т. XII і XIII „Актвъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи”, частково ж були знайдені М. Г. Деммені в р. 1903 в Московських архівах Міністерства Закордонних Справ і Міністерства Юстиції.

На чільному боці цієї монети замість щита з польсько-литовськими гербами вміщено московський державний герб — двоголового орла, — а ім'я і титул польського короля замінено ініціалами, що карбовані латинськими літерами, імен і титулів царів Івана і Петра Олексієвичів. На зворотному боці залишено „державу”, як то було на Сігізмундовому чеху, але без цифри „24”, а навкруги розміщено напис: „Mon. Nov. Facta. Siev. A. 1686, (або 1687), тобто „Moneta Nova Facta Sievsko Anno 1686”. Це значить: „нова монета, виготовлена в Сєвську року 1686 (1687)” (мал. 15).

Сєвські чехи призначувано для обігу тільки на Україні. Вони роздавалися, як заробітна платня, „ратним людям” і службовцям московських гарнізонів, що стояли тоді в різних місцях України, а стрільці і службовці цих гарнізонів мусіли купувати за них все, що їм було потрібне. Але зважаючи на дуже низьку якість цих чехів, що були майже мідяними, населення незабаром почало рішуче відмовлятися приймати їх, від чого терпіли і військові московські люди, і міське населення. Внаслідок виникли в різних місцях небезпечні заворушення, і це примусило московський уряд видати у вересні 1687 року наказ про заборону користуватися „Сєвскаго дѣла чехами” і про вилучення їх з обігу, з одночасним поверненням в обіг старих „жигмонтовських” (Сігізмундових) чехів. Тепер Сєвські чехи становлять величезну рідкість. Сєвські чехи, як монета, були відомі здавна, але правильне їх визначення зробили німецькі учені Юліус і Альберт Ербштейни тільки 1872 р. Проте, чому і за яких обставин було карбовано ці чехи, було невідомо аж до 1903 р., коли російський дослідник М. Г. Деменні знайшов у московському Архіві Міністерства Юстиції повну справу („столбец”) „Малоросійського Приказа” про випуск сєвських чехів. Всі документи цієї справи мали бути опубліковані в т. I. видання вел. кн. Георгія Михайловича „Монеты царствования Императора Петра I”, але через обставини першої світової війни і наступної потім революції цей том не вийшов у світ, і доля підготованих до видання документів нині не відома. — Див. М. Г. Деммени: „К вопросу о чеканкѣ сѣвскихъ чеховъ”, ст. 100; також „Петербургский Монетный Двор от возникновения до начала XIX века”. Ленинград, 1949, стор. 66, примітка 16 (видання Державного Ермітажу).

Такі от гатунки монети, що була в обігу на Україні протягом XVII століття і певний час у XVIII столітті.

Щоб полегшити і спростити користування ними, треба було всю цю різноманітну масу об'єднувати і укладати в певні спрощені грошові одиниці. В Польсько-Литовській державі такими одиницями лічильного характеру були польський

золотий та литовська копа грошей. Польський золотий („золотий”) завжди дорівнював 30 польським грошам,⁴⁷ „копа грошей” — спочатку 60 литовським або 75 польським грошам, а після об’єднання польської і литовської монетних систем в одно ціле (після Люблинської Унії 1569 р.) — 75 польським або литовським грошам однаково.

Ті ж самі грошові одиниці і того ж самого змісту — золотий польський або золотий і копа грошей — були засобом лічби грошей і на Україні. Звичайна формула користування золотим як одиницею лічби була: „сумма певная золотих польських N (стільки-то)”, або „золотих польської лічби N”, або „готових грошей N золотих лічби польської монети доброї” (тобто доброякісної). При користуванні „копою грошей” писано: „N (стільки-то) коп литовських”, або „N коп грошей литовських”, або „N коп грошей литовської лічби”, з додатком іноді „монети доброї”, або „звиклої”. Отже, різноманітні гатунки монети, що мусіли скалати якусь однастайну суму грошей, перетворилися в „гроші” (певний номінал), а ці останні давали певну кількість „золотих” або „кіп грошей”.

На московську монету золотий дорівнював 20 копійкам, копа — 50 копійкам.

В самому кінці XVII століття в документах трапляється вираз „лічба малоросійская” або „украинская”. Це та сама загально вживана лічба на золоті або копи грошей, звана так, як протилежність російській лічбі на рублі і копійки. Остання зветься (але вираз трапляється в документах дуже рідко) — „московською лічбою”.

Додатково до двох зазначених лічильних одиниць була лічба на таляри. Такі вислови, як „талярий п’ятнадцять чехов”, „талярий осмнадцать в розной монеті”, „талярами битими, четвертками і шостаками талярий сто”,⁴⁸ ясно свідчать, що тут мова про таляри як окремий вид грошової лічильної одиниці. Слід відзначити в останньому прикладі „таляри биті,” що становлять лише частину загальної суми в сто талярів. Так („таляри биті”) звалися таляри, як окремі ре а л ь н і м о н е т и, очевидно, в протилежність талярам, як лічильним одиницям. „А гроши в томъ мѣднѣ”⁴⁹ такіе були: таляри битіе, полталярки и меншіе одъ полталярковъ, такъ же и чехи, а копѣек не було”, говориться в одному документі з 1717 р. про знаходження грошового скарбу.⁵⁰

Таляр, як лічильна одиниця, завжди дорівнював 60 російським копійкам (у XVII і XVIII ст. ст. однаково), але як

⁴⁷ Щодо литовських грошей, то перед Люблинською Унією р. 1569 їх рахувалося в „золотому” 24, а після неї — 30.

⁴⁸ В. Шугаєвський, зг. кн., стор. 20-21.

⁴⁹ Мідяний посуд.

⁵⁰ В. Шугаєвський, згад. кн., стор. 21, виноска 3.

реальна монета, „таляр битий”, він з 80-их років XVII ст., як зазначено вище, піднісся в ціні (див. стор. 136).

Таляри биті, півталяри, чверті талярів, як також і споріднені з талярами левки і орлянки, мали ще загальну назву — „твердої монети”, чим зазначалась їх добра якість, висока проба, в порівнянні з „дробною” монетою.

Хоч літопис Величка і твердить, що після Полтавського бою 1709 року Петро I „монету старовѣчную полскую зо всеи Малои Росіи вивелъ и вигубилъ”, але склад монетних скарбів, а частково і письмові джерела часів Петра I, доводять, що ця монета ще довгий час була в українському грошовому обігу і зникла з нього, мабуть, тільки за наступників Петра I.⁵¹

Закінчуючи цю працю, вважаю за свій моральний обов'язок зазначити, що в підготовчій до неї роботі мені дуже допоміг збиранням і інтерпретацією потрібних матеріалів, як також і різноманітними порадами, світлої пам'яті відомий український учений, нині покійний

ВАДИМ ЛЕВОВИЧ МОДЗАЛЕВСЬКИЙ.

⁵¹ В інструкції з 22 квітня р. 1725 генерал-майорові Чернишову про управління Азовською губернією дозволяється, між іншим, чужоземцям і купцям, що їдуть з товарами за кордон, брати з собою „на провозъ на каждый возъ по 82 ефимка (таляра — В. Ш.), да на харчъ по 3 рубля чеховъ... — М. Деммени, Сборникъ указовъ, і т. д., вип. I, стор. 87. — Див. також тут стор 142: чехи в спадщині гетьманші Настасії Скоропадської.

ВИЗНАЧЕННЯ МОНЕТ, ЩО ЗОБРАЖЕНІ НА ТАБЛИЦЯХ*)

1. Kreuztaler (Albertustaler, Patagon) провінції Брабант в Еспанських Нідерляндах, карбований за короля Філіппа IV (1621-1665) р. 1625.
— Українська назва: „таляр” (мабуть також „філіпок”)¹
2. Rijksdaalder провінції Утрехт у Сполучених Нідерляндах, карбований року 1650.
— Українська назва: „таляр”.
3. Loeventaler провінції Гельдерн у Сполучених Нідерляндах, карбований року 1641.
Українські назви: „лев”, „левок”, „таляр полековий”.
4. Gulden (Florenus, Achtenwintig) герцогства Ойьденбург, карбований за герцога Антона Гюнтера (1603-1667); недатований (приблизний час карбування — р.р. 1637-1657).
— Українська назва: „орлянка”.
5. Ort коронний польський короля Сігізмунда III (1587-1632), карбований року 1626.
— Українські назви: „орт”, „урт”, „вурт”, „верт”.
6. Tymf (złoty, złotówka, gulden) короля Яна-Казимира (1649-1668), карбований р. 1665.
— Українські назви: „тимф”, „тинф”.
7. Szostak (6 грошів) коронний польський короля Сігізмунда III (1587-1632), карбований р. 1623.
— Українська назва: „шостак”.
8. Trojak коронний (три гроші; grosz potrójny, grossus triplex, dudek, dutka) короля Сігізмунда III (1587-1632), карбований р. 1618.
— Українські назви: „шаг”, зрідка „дитик”, „дудек”.²
9. 3 cruciferi³ (Три крайцери—три півгроші) короля Сігізмунда III (1587-1632), карбовані р. 1618.
— Українська назва: імовірно „ч е х”.
- 10-11. 2 Półtoraki коронні⁴ (півтора гроша; sesqui grossi, trinummi polonicales, Brummeri) короля Сігізмунда III (1587-1632), карбовані р.р. 1619 і 1621.
— Українська назва: „ч е х”.
12. Szeląg мідяний литовський (boratynka, solidus) короля Яна-

*) Всі зображення монет на таблицях відповідають розмірові монет-орігіналів.

¹ Див. „Лексиконъ словено-роскій Памви Беринди (Київ, 1627 р.) під словом „таляр”.

² Dudek (одуд) — це, здогадно, іронічна назва польського орла, що був зображений на польських трояках, коли їх почато карбувати р. 1528. Відповідна німецька назва польського трояка — „Duettchen”.

³ Німецька назва „Dreikreuzer”: в Шлезьку — це „Boehm” = „чех”.

⁴ Німецька назва „Dreipolker”. Вона походить від польського „polki”, як звано, починаючи з часів короля Казимира (1444-1492), півгроші.

- Казимира (1649-1668), карбований р. 1666.
— Українська назва: „шеляг товстий”.
13. Trzeciak (ternar, denar potrójny) часу короля Сигізмунда III (1587-1632), карбований р. 1624 в м. Lobżenica (Lobsenz, у Познані) родиною Кротоцьких за спеціальним урядовим монетним привілеєм.⁵
— Українська назва: імовірно „лядська” („ледзкая”).
14. Копейка („денга копейная”, „новгородка”) царя Івана Олексієвича (1682-1696), недатована; карбована, імовірно, р. 1682.⁶
Українська назва: копійка.
15. „Чехъ сѣвскаго дѣла”⁷ (севський чех) царів Івана і Петра Олексієвичів (1682-1696), карбований р. 1686 в м. Сєвську (кол. Орловської губернії).
Напис на чільному боці (з орлом): I(oannes) A(lexii Filius) P(etrus) A(lexii Filius) D(el) G(ratia) C(zares) ET (Magni) D(uces) T(otius) M(agnae) ET P(arvae) ET A(lbae) R(us-siae) A(utocratores).
Переклад: „Іван Олексієвич, Петро Олексієвич, з Божої ласки царі і великі князі, всієї Великої і Малої і Білої Руси самодержці”.
Напис на зворотному боці див. стор. 147.
— Українська назва: „ч е х”?

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

цінності українських лічильно-грошових одиниць XVII ст. і монети, що були в обігу, з визначенням їхньої цінності також у тогочасній московській валюті (копійках).

I. Лічильно-грошові одиниці

1. Золотий, злотий = $2/5$ копи = $1/3$ таляра = 30 грошам (осмакам) = 20 копійкам.
2. К о п а = $2\frac{1}{2}$ золотим = $5/6$ таляра = 75 грошам (осмакам) = 50 чехам = 50 копійкам.
3. Т а л я р = 3 золотим = 1,2 копи = 90 грошам (осмакам) = 60 чехам = 60 копійкам.

II. Монети

1. Червоний золотий = 2 талярам битим.
2. Т а л я р б и т и й = $1/2$ червоного золотого = 90 грошам (осмакам) = 60 чехам = 60 копійкам. З початку 80-х

⁵ Крім тернарів відомі ще денари ($1/3$ тернара), карбовані Кротоцькими на підставі того ж привілею. Час карбування обох цих гатунків: 1612-1615 (виключно денари і 1622-1630 (переважно тернари).

⁶ Гуттен-Чалській, згадувана кн., ст. 163.

⁷ Інша назва: „русского дѣла чехъ”. Див. М. Деммени. Сборникъ указовъ по монетному и медальному дѣлу. Выпуск I, ст. 19, No. 1261: Указъ 16 сент. года 7196 (1687).

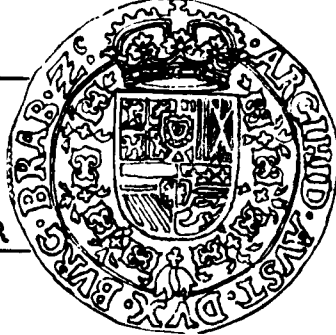
- років XVII ст. і до кінця цього століття = понад 70 копійкам, пізніше — ще більше.¹
3. Лев, левок = $\frac{5}{6}$ таляра = 75 грошам (осмакам) = 50 чехам = 50 копійкам.
 4. Орлянка — згодом, обчислюючи теоретично, = 52.83 грошам (осмакам) = 35.22 копійкам. Можливо, також = $\frac{2}{3}$ таляра = 60 грошам (осмакам) = 40 чехам = 40 копійкам. Див. стор. 137-138.
 5. Тимф (золотий) = 30 грошам (осмакам) = $\frac{1}{3}$ таляра = $\frac{2}{5}$ копи = 20 чехам = 20 копійкам. — Незабаром після випуску (1663 р.) понизився в цінності і дорівнював „ортові”.
 6. Орт = 18 (спочатку — 10-16) грошам (осмакам) = 12 чехам = 12 копійкам.
 7. Шостак = 2 шагам = 6 грошам (осмакам) = 4 чехам = 4 копійкам.
 8. Шаг (трояк) = 3 грошам (осмакам) = 2 чехам = 2 копійкам.
 9. Чех (пулторак, півторак) = $\frac{1}{2}$ шага = $\frac{1}{2}$ гроша (осмакам) = 1 копійці.
 10. Осмак (гріш) = $\frac{2}{3}$ чеха = $\frac{2}{3}$ копійки.
 11. Шеляг = $\frac{1}{3}$ гроша (осмака) = $\frac{2}{9}$ чеха = $\frac{2}{9}$ копійки.
 12. Лядська. Цінність не з'ясовано. Згодом, якщо „лядська” є потрібним денаром (тернар), то цінність її = $\frac{1}{2}$ шеляга = $\frac{1}{6}$ гроша (осмака) = $\frac{1}{9}$ чеха = $\frac{1}{9}$ копійки.
 13. Копійка = $\frac{1}{60}$ таляра (з початку 80-х років XVII ст. і до кінця цього століття = $\frac{1}{70}$ таляра, можливо, ще менше) = $\frac{1}{50}$ копи = $\frac{1}{50}$ левка = $\frac{1}{20}$ золотого (злогого) = $\frac{1}{12}$ орта = $\frac{1}{4}$ шостака = $\frac{1}{2}$ шага = 1 чехові = $1\frac{1}{2}$ грошам (осмакам) = $4\frac{1}{2}$ шелягам.

¹ Московський уряд купував на Україні таляри в р. 1713 на вагу: по 12 рублів за 1 фунт талярів. Це становить від 82,7 до 85,7 копійок за 1 таляр в залежності від його ваги (14— $14\frac{1}{2}$ талярів в 1 фунті). Див. М. Деменни, Сборник указовъ по монетному и медальному дѣлу въ Россіи съ 1643 по 1881 г. Выпускъ I, СПб, 1887, стр. 58. Указъ 15 сентября 1713 года.

R

1

R

2

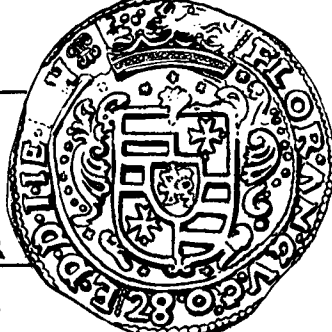
R

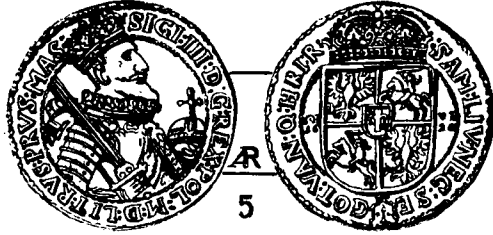
3

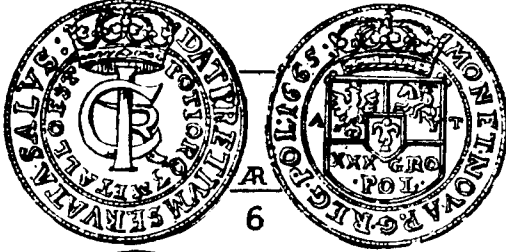
R

4

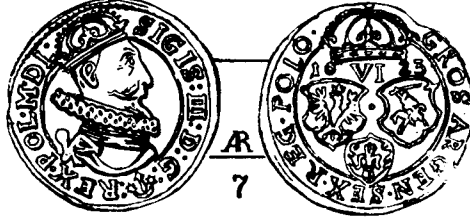

5

6

7

8

12

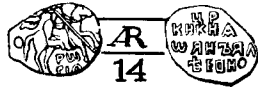
9

13

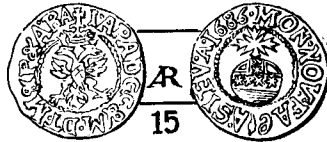
10

14

11

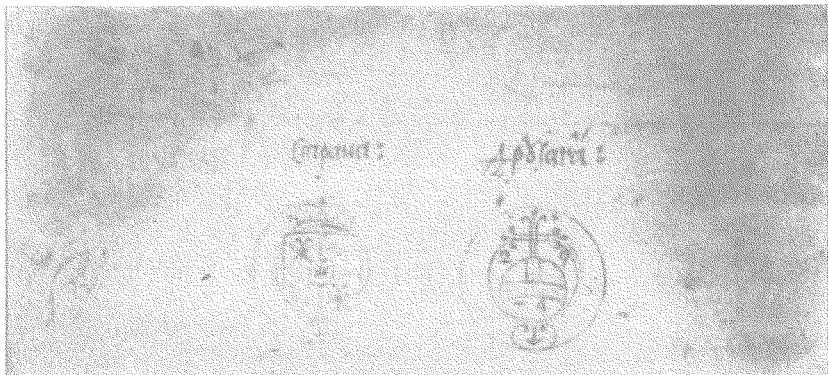

15

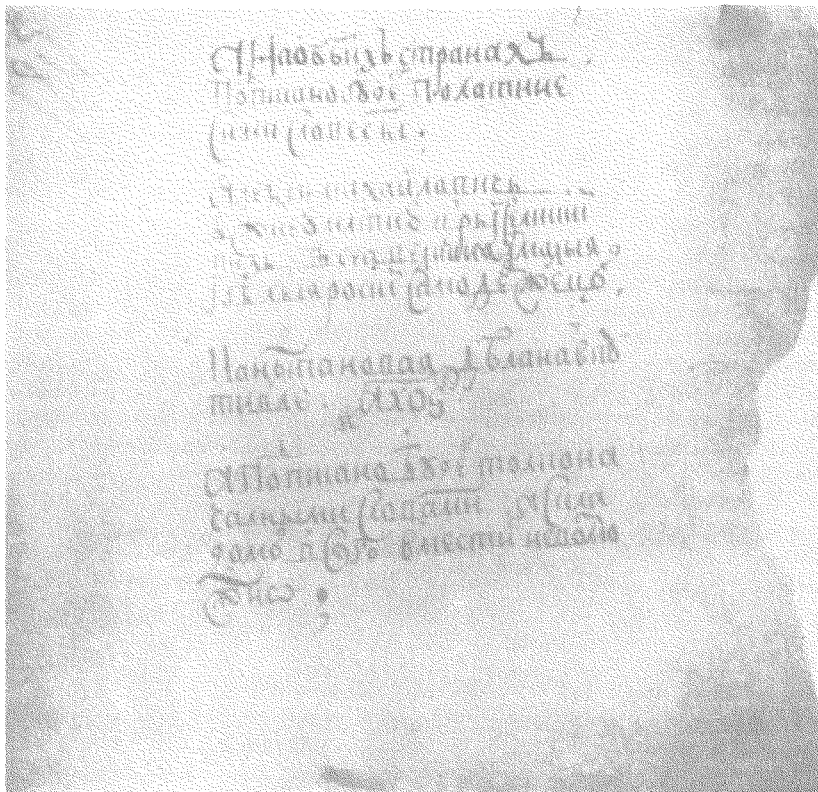
**ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ,
ЩО БУЛИ ВИКОРИСТАНІ ДЛЯ ДОСЛІДУ.**

1. „Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Комиссіею“:
а. — Томъ VIII, СПБ, 1875.
б. — Томъ XV, 1658-1659 г.г., СПБ, 1892.
2. „Сулимовскій архивъ. Фамилъныя бумаги Сулими, Скорупъ и Войцеховичей XVII-XVIII в. — Кіевъ, 1884 г.“
3. „Местечко Борисполе въ XVII вѣкѣ. Акты Мѣйскаго Уряда 1612-1699 г.г., съ предисловіемъ А. В. Стороженка“. — Видання журналу „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1892.
4. Отрывки изъ Нѣжинскихъ Магистратскихъ книгъ 1657-1674 г.г. — Черниговъ, 1887. (Це, мабуть, окрема відбитка з „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“).
5. „Актовыя книги Полтавскаго Городового Уряда XVII вѣка“:
Выпуск I.: Справы поточныя 1664-1671 г.г. — Черниговъ, 1912.
Выпуск II.: Справы вѣчистыя 1664-1680 г.г. — Черниговъ, 1912.
Выпуск III.: Справы вѣчистыя 1672-1680 г.г. — Черниговъ, 1914.
6. В. Л. Модзалевскій. — Отрывки изъ Стародубовской мѣской книги за 1664-1673 г.г. — Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссіи, вып. 8; Черниговъ, 1911.
7. Стародубскій „Протыкуль справъ поточныхъ“ за 1683 г. — Черниговскія Губернскія Вѣдомости, 1857 г., №№ 21-34.
8. Стародубскій „Протыкуль до записованія справъ поточныхъ на рокъ 1690“ — Черниговскія Губернскія Вѣдомости, 1852 г. — №№ 36-44.
9. Актовая книга Стародубскаго Городового Уряда 1693 г. (Видання Чернігівської Губ. Архівної Комісії, Чернігів, 1914).
10. Рукописи і документи із збірки В. Л. Модзалевського.
11. Рукописи і документи із збірки О. М. Лазаревського. — Відділ рукописів Української Академії Наук.
12. В. Л. Модзалевскій. Малоросійскій родословникъ. Т. III, Кіевъ, 1912.
13. В. Л. Модзалевскій. Матеріали и замѣтки. — Тр. Черниговской Губ. Архивной Комиссіи, вып. 10, Черниговъ, 1913.
14. Описание рукописей кн. В. Д. Голицына. — Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Всероссийскаго Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ. — Черниговъ, 1908 г.
15. А. Лазаревскій. Черты быта и нравовъ XVII-XVIII в.в. — Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Книга 2-ая, Черниговъ, 1872.
16. И. Теличенко. Очеркъ кодификаціи Малоросійскаго права до введенія Свода Законовъ. Приложение: докладъ Кобижскаго сотника П. Симоновскаго Войсковой Генеральной Канцеляріи о „правной копѣ“. — „Кіевская Старина“, октябрь 1888 г.
17. И. И. Кауфманъ. Серебряный рубль въ Россіи отъ его возникновенія до конца XIX вѣка. Записки Нумизматич. Отд. И. Русскаго Археологическаго Общества, т. II., Вып. 1-2, СПБ, 1910.
18. Графъ Э. К. Гуттенъ-Чапскій. Удельныя, великокняжескія и царскія деньги Древней Руси. СПБ, 1875.
19. М. Деммени. Къ вопросу о чеканкѣ Сѣвскихъ чеховъ. — Записки Нумизм. Отд. И. Русск. Археологич. Общ., т. I., вып. II-III, СПБ, 1909 г.
20. Акты Московскаго Государства. Изданіе И. Академіи Наукъ подъ редакціей Д. Я. Самоковскаго. Томъ III: Разрядный приказъ. Московскій столъ, 1660-1664 г., СПБ, 1901 г.
21. Русская Историческая Библиотека, т. 8-ой, СПБ, 1884, стр. 949-1204: Опись движимаго имущества, принадлежавшаго Малоросійскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьямъ Григорію и Якову (спеціально грошове майнс — стор. 959-966).

22. Дневныя записки Генеральнаго Подскарбія Якова Марковича. Ч. I-III, 1717-1734 гг. — „Кіевская Старина”, 1893, 1895, 1897 гг.
23. „Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVIII вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска Запорожскаго 1720 г.” — Видання „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ”, Кіевъ, 1851.
24. М. Деммени. Сборникъ указовъ по монетному и медальному дѣлу въ Россіи, помѣщенныхъ въ Полномъ Собраніи Законовъ с 1649 по 1881 г. Выпуски I-III, С. Петербургъ, 1887.
25. Н. Ф. Бѣляшевскій. Монетные клады Кіевской губерніи. Кіевъ, 1889.
26. В. Я. Данилевичъ. Монетные клады Харьковской губерніи. — Труды XII Всероссійскаго Археологическаго Съезда въ Харьковѣ 1902 г. Т. I, Москва, 1905.
27. А. „Выписки изъ „Дѣлъ” И. Археологической Комиссіи 1860-1905 г.г. и Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, пополненныя свѣдѣніями изъ архива гр. П. С. Уваровой”;
Б. „Свѣдѣнія объ археологическихъ находкахъ въ Полтавской Губерніи, извлеченныя изъ „дѣлъ” И. Археологической Комиссіи послѣднихъ лѣтъ”. — В „Трудахъ Московскаго Археологическаго Комитета по устройству XIV Всероссійскаго Археологическаго Съезда въ Черниговѣ”, выпуск I, Москва, 1906.
28. В. А. Шугаевскій. Неопубліковані матеріали і замітки про монетні знахідки Чернігівської губернії.
29. В. А. Шугаевскій. Монета и денежный счетъ въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ. — Чернігів, 1918. Видавниче Товариство „Сіверянська Думка”.
30. К. Страшкевичъ. Клады, разсмотрѣнныя въ Минць-Кабинетѣ Университета св. Владимира с 1838 по 1866 г.г. — Кіевъ, 1867 („Кіевскія Университетскія Известія” за 1866 г).
31. Woerterbuch der Muenz-Kunde. Herausgegeben von Friedrich Frhr. V. Schroetter. — Berlin-Leipzig, 1930.
32. Dr. Max Kirmis. Handbuch der Polnischen Muenz-Kunde. — Posen, 1892.
33. M. Gumowski. Podręcznik numismatyki polskiej. — Kraków, 1914.
34. M. Gumowski. Monety Polskie. — Warszawa, 1924.
35. J. Zagórski. Monety dawnej Polski z trzech ostatnich wieków. — Warszawa, 1845.
36. H. Buchenau. Grundriss der Muenzkunde. II.: Die Muenze in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom Altertum bis zum Gegenwart. — Leipzig und Berlin, 1920.
37. Julius und Albert Erbstein. Ein vergessenes Denkmal Peter des Grossen. — Dresden, 1872.
38. Słownik języka polskiego, przez M. Samuela Bogumiła Linde. W Warszawie, 1807-1814.
39. Монетні скарби XVII-XVIII ст.ст., переховувані в Музеях Кієва, Харкова, Чернігова і Чернігівщини, Черкас, Вінниці тощо.

Проект „Путивльського Чеха”. Рисунок в справах „Малоросійського Приказа” р. 1675. Московський Головний Архів Міністерства Закордонних Справ; „Малоросійськія дѣла”, 1675, № 7, стор. 183.

Пояснювальний напис до малюнка:

„А На обѣихъ странахъ
Подписано будет по латине
Сими Словесы;
Алексій Михайловичъ
Божиею милостию царь і Великий
князь Всеа великия і малыя
і бѣлыя росіи Самодержецъ.
Манѣта новая дѣлана в пу
тивле АХОС году (-1676)
А Подписано будет толко на
чалными Словами, а Скла
домъ всего вместит невозмо
жно;”

Оригінали малюнка і пояснювального напису переховувались до революції 1917 р. в Московському Головному Архіві Міністерства закордонних Справ, в „Малоросійскихъ Дѣлахъ” р. 1676, № 7, арк. 182 і 183.

Подав В. Шугасвський.

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЗЧИК

I. Монета, що була в обігу

	Стор.
1. Червоні золоті	134
2. Таляри	135, 148
3. Левки	136
4. Орлянки	136
5. Полталярки	138
6. Четвертки	138
7. Орти	138
8. Тимфи	139
9. Шостаки	140
10. Шаги (тройки)	140
11. Чехи (пултораки, драйпелькери, грошени)	141
12. Осмаки (гроші)	142
13. Шеляги (соліди)	143
14. Боратинки (шеляги товсті)	143, 144
15. Лядські (ледзькі)	144
16. Копійки (денги копейние, новгородки)	144
17. Мідяні моск. гроші: полтини, алтини, гроші і копійки	145
18. „Сфімки с признаками”	145
19. Путиловські чехи	146
20. Севські чехи	147, 148

II. Грошові лічильні одиниці

1. Польський золотий (злотий)	147, 148
2. Копа грошей	148
3. Таляр	148

III. Типи лічби

1. „Лічба польская”	148
2. „Лічба литовская”	148
3. „Лічба молоросійская” або „украинская”	148
4. „Лічба московская”	148

З М І С Т

<i>М. Ветухів.</i> Д. І. Дорошенко — Перший Президент Української Вільної Академії Наук	7
<i>Б. Крупницький.</i> Д. І. Дорошенко (<i>спомин угня</i>)	9
<i>Д. Горняткевич.</i> Малярський цикл Т. Шевченка „Притча про блудного сина”	23
<i>М. Міллер.</i> Третій центр Руси — Танія в світлі археологіч- них пам'яток	37
<i>О. Оглоблин.</i> Григорій Покас та його „Описаніє о Малой Россіи”	61
<i>П. Одарченко.</i> Російська версія „Блакитної троянди” Лесі Українки	74
<i>Н. Полонська-Василенко.</i> До історії повстання на Запоріж- жі 1768 року	85
<i>В. П.</i> З оповідань Ореста Івановича Левицького	104
<i>Я. Рудницький.</i> Історія й походження назви міста Харкова	111
<i>І. Світ.</i> Цікава українська пам'ятка в Пекіні	116
<i>А. Чапленко.</i> Типи мовних актів	119
<i>Д. Чижевський.</i> Забутий віршик Івана Мазепи	129
<i>В. Шугаєвський.</i> Монета і грошова лічба на Україні в XVIII. ст.	131

CONTENTS

<i>M. Vetukhiv.</i> D. I. Doroshenko — The First President of the Ukrainian Free Academy of Sciences	7
<i>B. Krupnytsky.</i> D. I. Doroshenko (<i>memoirs</i>)	9
<i>D. Hornyatkevych.</i> Shevchenko's Set of Paintings "Parable of the Prodigal Son"	23
<i>M. Miller.</i> Tanais — the Third Center of Rus' in the Light of Archeology	37
<i>O. Ohloblyn.</i> Hryhory Pokas and his "Description of Little Russia"	61
<i>P. Odarchenko.</i> The Russian Version of the "Blue Rose" by Lesya Ukrayinka	74
<i>N. Vasylenko-Polonska.</i> A Page in the History of the Rising in the Zaporozhe in 1768	85
<i>V. P.</i> From the Reminiscences of Orest Ivanovych Levytsky	104
<i>Ya. Rudnytsky.</i> The Origin and History of the Name Kharkiv	111
<i>I. Svit.</i> A Ukrainian Memorial in Peking	116
<i>V. Chaplenko.</i> Types of Linguistic Acts	119
<i>D. Cizevsky.</i> A Forgotten Poem by Ivan Mazepa	129
<i>V. Shuhayevsky.</i> Coins and Money in the Ukraine in the Seventeenth Century	131

ЦІНА \$ 2.

Адреса:

**UKRAINIAN FREE ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
IN U. S., Inc.**

11½ W. 26th Street, New York 1, N. Y.